

Yoqutxon Rahmonova

HAMSHIRALIK ISHIDA PEDAGOGIKA

Oliy ma'lumotli hamshira fakul'teti
talabalari uchun darslik

Ikkinchi nashr
O'zbekiston Respublikasi
Oliy va o'rta mahsus ta'lim vazirligi tasdiqlagan

Toshkent
"NOSHIR" nashriyoti
2009

Rahmonova Yo. Mazkur darslik **O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi** (№ 4- sonli majlis bayonidan № D-021, 31 oktyabr 2006 yil) muxokamasidan o'tgan va "Oliy ma'lumotli hamshiralar" uchun "Hamshiralik ishida pedagogika" dan **darslik** sifatida tavsiya etilgan. – T.2009.-147 b.

Darslik birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida" qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" tamoyillaridan hamda jahon pedagogika fani tajribasi va Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlaridan kelib chiqib yaratildi.

Kitob oliy ma'lumotli hamshiralar kasbiga tayyorlashda qo'yilgan davlat standartlari talablari asosida tayyorlangan.

Tagrizchilar: - pedagogika fanlari doktori, professor
Toshpulat Usmonov
- pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Davron Razzoqov

Hamshiralik ishida pedagogika
(Oliy ma'lumotli hamshira fakul'teti talabalari uchun darslik): Y.R. Rahmonova.
-T.: "NOSHIR", -2009.147 b

KIRISH

O'zbekiston xalqi asriy orzusi - mustaqillikka erishgach, barqaror taraqqiyot yo'lidan borib, siyosiy va iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirmoqda. Endilikda xalqimiz o'z taqdirining haqiqiy egasi o'z tarixining ijodkori, milliy ma'naviyat va ma'rifiy qadriyatlarining chinakam sohibiga aylanmoqda. Milliy an'analar qaytadan tiklanmoqda, o'zligimizni tobora chuqurroq anglab yetmoqdamiz.

Istiqlol barcha sohalarda bo'lgani kabi xalq ta'limi sohasida ham katta o'zgarishlar yasadi. Ma'lumki, sobiq sovet tuzimi davrida xalq ta'limi tizimi va ta'lim-tarbiya ishlari kommunistik mafkura qolipiga moslashtirilgan edi. O'zbekiston o'quv yurtlarida Moskva pedagog-olimlari tomonidan yozilgan darsliklardaning foydalanib kelingan. Natijada yosh avlod ota-bobolarimizdan meros qolgan milliy pedagogika, milliy urf-odat xazinasidan behabro bo'lib keldi. Shuning uchun ham pedagogikada olib borilayotgan islohotlar jarayonida "sovet pedagogikasi" aqidalaridan voz kechib, milliy ma'rifat tamoyillari va usullariga o'tish mantiqan to'g'ri bo'ladi.

"Ta'lim-tarbiya islohoti haqida gapirar ekanmiz, - degan edi I.A.Karimov, - uning mazmunini lo'nda qilib ifoda etish mumkin: bizga bitiruvchilar emas, maktab ta'limi va tarbiyasini ko'rgan shaxslar kerak... .

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman har bir inson erkin fikrlaydigan qilib tarbiyalanadi"¹

"Ta'lim to'g'risidagi qonunda; "O'zbekiston Respublikasi ta'lim to'g'risidagi siyosatini umuminsoniy qadriyatlarni, xalqning tarixiy tajribasini, madaniyat va fan bobida ko'p asrlik an'alarini, jamiyatning istiqboldagi rivojlanishini hisobga olgan holda yurgizadi"², deyilgan. "Bugun oldimizda shunday tarixiy imkoniyat paydo bo'ldiki, - degan edi Prezidentimiz I.A.Karimov, - biz bosib o'tgan yo'limizni tanqidiy baholab, milliy davlatchiligimiz negizlarini aniqlab, buyuk madaniyatimiz tomirlariga, qadimiy merosimiz ildizlariga qaytib, o'tmishimizdagi boy an'analarni yangi jamiyat qurilishiga tatbiq etmog'imiz kerak"³ .

Undan tashqari, ta'lim va tarbiya bilan hamma, ya'ni butun jamiyat a'zolari shug'ullanishlari kerak ekanligini ham hayotning o'zi ko'rsatdi. Bu mas'uliyatli vazifada o'z faoliyatini ta'lim-tarbiya kasbiga bag'ishlagan kishilar bilan bir qatorda jamiyatning bilimli va obro'-e'tiborga ega bo'lgan a'zolari, oliy ma'lumotli mutaxassislar, shu jumladan oliy ma'lumotli hamshiralar o'z hissasini qo'shishi kerak degan fikrdan kelib chiqib, oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 1996 yil 7

¹ I.A.Karimov. Barkamol avlod - Ўzbekiston taraqqiyotining poydevori. T., "Sharq", 1997, 9-bet.

² "Xalq ta'limi" jurnali, 1992 y. 10-12 - son, 1-bet.

³ I.A.Karimov. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T.: "O'zbekiston", 1995, 9-bet

avgustdagi 189sonli buyrug'iga binoan xalq xo'jaligi mutaxassislari tayyorlaydigan barcha oliy o'quv yurtlarida pedagogika fani o'qitila boshlandi.

I Bo'lim

1-Mavzu: Pedagogikaning nazariy asoslari

Reja:

- 1. Inson bioijtimoiy mavjudot sifatida.**
- 2. Insonning ijtimoiy mohiyatining tarkibi.**
- 3. Kishi ijtimoiy mohiyatini shakllantiruvchi manbalar.**
- 4. Rasmiy ta'lim- tarbiya tizimining bosqichlari.**
- 5. Ta'lim - tarbiya sohasini tadqiq etuvchi ilm sohasining tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadi.**
- 6. Pedagogika fanlar majmui.**

Respublika taraqqiyotining hozirgi bosqichida jamiyatimiz hayotining barcha jabhalarida tub sifat o'zgarishlar amalga oshirilayotgani bilan belgilanmoqda. Bu ulkan vazifani hal etish fuqarolarimiz aqliy salohiyatini oshirib borish bilan bog'liq holda amalga oshirilishi inkor qilib bo'lmaydigan haqiqatdir. Bu esa, ta'lim va tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish bilan chambarchas bog'liq. Buning uchun, birinchi navbatda ta'lim-tarbiyaning nazariy asoslarini tartibga tushirib olish talab qilinadi.

Ta'lim-tarbiyaning nazariy asoslarini tartibga tushirish uchun quyidagi savollarga javob topishimiz kerak: **1) inson o'zi qanday mavjudot, 2) insonning ijtimoiy mohiyatini nima tashkil etadi, 3) kishi ijtimoiy mohiyatini shakllantiruvchi manbalar qaysilar, 4) rasmiy ta'lim-tarbiya tizimining asosiy bosqichlari va ularda ishtirok etadigan qismlar, 5) ta'lim-tarbiya jarayonini tadqiq etuvchi fan sohasining tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadi, 6) pedagogika fanlar majmui, 7) pedagogikaning boshqa fanlar bilan munosabati.** Darsligimizning ushbu mavzu bo'yicha yozilgan sahifalari, yuqoridagi savollarga javob tarzida bayon qilingan.

Inson bioijtimoiy mavjudot sifatida. qadimdan insonni lotincha atamasi "Xomasapiens", ya'ni "Aqli jonzor" deb yuritib kelinmoqda. Bir qaraganda bu tushuncha to'g'riga o'xshaydi, u ma'lum darajada to'g'ri ham. Ammo, chuqurroq fikr yuritib ko'rganda hamma odamlarda aql bor, biri uni ko'p ishlatasa, biri juda kam ishlatadi. Yuqoridagi ta'rifga qaraganda, ularning barchasi aqli jonzor bo'lib chiqmoqda. Bu adolatdan emas albatta. Undan tashqari, ta'riflar nazariyasidan kelib chiqadigan bo'lsak, har qanday ta'rif, ta'riflanuvchi narsani eng umumiy xususiyatlarini ifoda etgani holda, uni muayyan bir o'lchamga sola olishi kerak "Xomasapiens" tushunchasi orqali insonni eng asosiy xususiyatini ifoda etgan, ammo insoniylik darajasini, ya'ni ta'riflanuvchi shaxs qanchalik aqlini ishlatishini o'lchab bo'lmaydi.

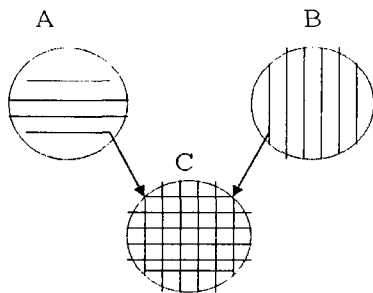
Fikr yuritib ko'raylikchi, odam aqlini yuritishi natijasida nima sodir bo'ladi? Kishi aqlini ishlatishi natijasida bilmagan narsasini bilib oladi. Demak, odam aqli

faoliyat natijasida bilimga ega bo'lar ekan. Kishi aqlini qanchalik ko'p ishlatasa, shunchalik bilimi ko'payib boraveradi. Shu fikrlardan kelib chiqib, inson aqlini qanchalik yuritganligini uning yiqqan bilimlar hajmi bilan o'lchasa bo'ladi degan xulosaga kelsak bo'ladi.

Bilimlarning turi juda ko'p - diniy, ahloqiy, tabiiy, texnikaviy, kasbiy, falsafiy, siyosiy, iqtisodiy va xokazo. Bu bilimlarning har birini hajmi undan ham ko'p. Odam bilim turlarining ichidan xohlaganini va kerakli hajmda olishi mumkin. Bu ish kishining sayi harakatiga bog'liq. Natijada, faollik qilgan kishida turli-tuman bilimlarning anchagina hajmi yig'ilishi, dangasalik qilib yurgan boshqa birovda esa bilimlar turi ham, hajmi ham oz bo'lishi mumkin. Kishidagi yig'ilgan bilimlarning hajmi va turidan qat'iy nazar, bu yig'indini qanday bir so'z bilan ifodalasa bo'ladi, degan savolga, **kishining aqliy faoliyati natijasida to'plangan bilimlar yig'indisini, uning ijtimoiy mohiyati deyiladi**, deb javob beramiz.

Biologiyadan bizga ma'lumki, insonning biologik mohiyati mavjud. Unga inson tanasining o'lchamlari, qaddi-qomatining shakl shamoyillari, terisining rangi, yuz-ko'z tuzilishi, qonining issiqlik darajasi, kimyoviy tarkibi va boshqa biologik ko'rsatkichlari kiradi.

Endi, bildikki insonning biologik ko'rsatkichlari bilan bir qatorda, uning ijtimoiy ko'rsatkichlari, ya'ni uni to'plagan bilimlar turi va hajmi bor ekan. Odamni shartli dumaloq bir butunlik qilib olsak, umum biologik mohiyatini gorizontaal chiziqlar bilan belgilaymiz ("A" doira), ijtimoiy mohiyatini esa vertikal chiziqlar bilan ("B" doira), ikkalasini birlashtirsak to'r simon dumaloq shakl paydo bo'ladi. Bu insonning integrallashgan mohiyatidir ("S" doira) (rasm 1).

Rasm 1.

Yer yuzida biron bir shu ko'rinishga ega mahluqot mavjud emas. Barcha jonzotlar faqat gorizontaal chiziqli ("A" doira) ko'rinishga, ya'ni faqat biologik mohiyatga egadirlar xolos. Insonni integrallashgan holatidagi ko'rinishini nima deb atasak bo'ladi? Bunday qo'shma mohiyatga ega jonzotni **"Bioijtimoiy mavjudot"** (**Biosotsium**) deyilmoqda.

Insonning ijtimoiy mohiyatining tarkibi. Fikrimizni davom ettiradigan bo'lsak, inson bioijtimoiy mavjudot ekan, uning ijtimoiy mohiyatini nima tashkil qiladi?

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, bu savolga, albatta bilim deb javob bersa bo'ladi. Bu bilimlarni inson qanday qilib va qaerdan oladi, degan savolga, aqlini ishlatib, ob'ektiv borliqdan yoki "bilimlar sandig'i" deb ataluvchi turli fanlardan, kitob va jurnallardan oladi desak xato qilmagan bo'lamiz.

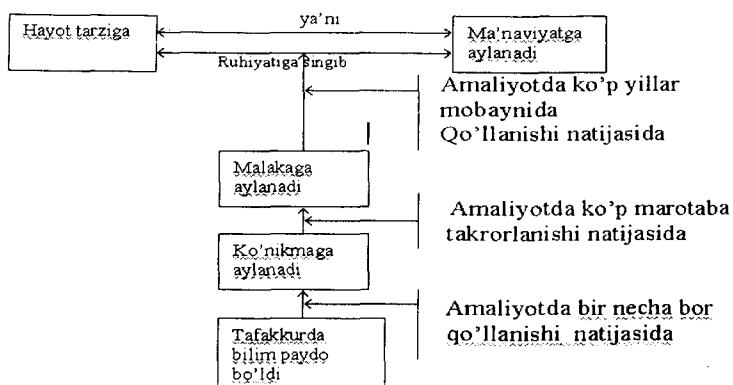
Inson nima uchun bilim egallaydi degan navbatdagi savolga, hayotda qo'llash uchun deyish mumkin. Inson bilimni hayotda ishlatish uchun egallar ekan, u aqliy faoliyati orqali egallagan bilimini hayotda bir urinishda qo'llay oladimi? - degan savolga, albatta qo'llay olmaydi deb javob berish mumkin. Chunki, unga yangidan egallagan bilim yordamida qilinadigan harakatlarga hali vujudida ko'nikma shakllanmagan. Yangidan egallangan bilim asosida harakat qilish ko'nikmasini hosil qilish uchun, kishi irodasini ishga solib, tarbiyachi ishtirokida har bir harakatini egallagan bilimida ko'rsatilgan tartib bo'yicha, ma'lum bir maqsad yo'nalishida bir necha bor takrorlashi shart bo'ladi. Shunda unda bu bilimlarga ko'nikma hosil bo'ladi.

Kishi egallagan bilimlarini amaliyotda namoyon qilishining bir necha darajali bosqichlari mavjud.

Birinchi bosqich. Odam egallagan bilimlarini amaliyotda qo'llayotganida ortiqcha kuch va vaqt sarflasa hamki maqsadga yetsa va ish bajarilsa, olingan bilim ko'nikmaga aylangan deb hisoblanadi. Bu bosqichda inson tafakkurida paydo bo'lgan va tasavvuri orqali o'z tasdig'ini topgan bilim jismoniy va aqliy harakatlar orqali kishi vujudiga singib, uning ko'nikmasiga aylangan bo'ladi.

Ikkinchi bosqich. Kishi o'z bilimlarini hayotda qo'llayverishi natijasida maqsadga yo'naltirilgan harakatlari ortiqcha kuch va vaqt sarflamay ravon amalga oshirilishi malaka deyiladi. Bunda vujudga singigan harakatlar avtomatlashgan holatga yetib, tafakkur faqat kishining maqsadli harakatini nazorat qilib turadi xolos.

Uchinchi bosqich. Inson ona qornidan boshlab, hayoti davomida o'rttirgan foydali bilimlarini amalda qo'llayverishi natijasida undan hosil bo'lgan harakatlar ko'nikma va malaka bosqichlaridan o'tib, ruhiga singigan va hayot tarzida namoyon bo'ladigan harakat holatini ma'naviyat deyiladi. (rasm 2).

Rasmi. 2

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, ma'naviyat tushunchasiga quyidagi umumlashgan ta'rifni bersak bo'ladi. **Ma'naviyat - bu kishining egallagan foydali bilimlari hayotida sinalaverib, ko'nikma va malaka daraja bosqichlaridan o'tgan va ruhiga singib, hayot tarzida namoyon etadigan ijobiy ijtimoiy sifatlar majmuidir.**

E'tibor bering, inson ma'naviyatiga faqat foydali bilimlar orqali shakllangan ijtimoiy sifatlar kiradi. Inson, foydali bilimlar qatorida bilib-bilmagan holatda foydasiz va o'zining salomatligiga, obro'yi va atrofdagilarga zarar yetkazadigan bilimlarni ham egallashi mumkin. Bunday bilimlardan tashkil topgan hayot tarzi bema'nilik hisoblanib, inson ijtimoiy mohiyatini taraqqiy ettirish o'rniga, unda salbiy ijtimoiy sifatlarni rivojlanishiga asos bo'ladi. Bu holni ijtimoiy xastalanish deyiladi.

Kishi ijtimoiy mohiyatini shakllantiruvchi manbalar. Inson boshqa mahluqotlardan o'zining ijtimoiy mohiyati bilan ajralib turishi va ijtimoiy mohiyat negizini bilimlar tashkil qilib, ular foydali va foydasiz bilimlarga ajralishini bildik.

Foydasiz va kishi ijtimoiy hayotiga zararli bilimlarga yolg'on so'zlash, o'g'irlik, tuhmat, maqtanchoqlik, zino, g'ayrlik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, narkomanlik, ochko'zlik va boshqa razil ijtimoiy sifatlar kiradi. Bularning kelib chiqishi ham ijtimoiy, chunki ular ham tafakkur mahsuli. Bunday razilliklarni hayvon qila olmaydi. Shuning uchun ham Alisher Navoiy "Odam borki odamlarning naqshidir, odam borki hayvon undan yaxshidir" degan. Ular inson ma'naviyatini pasaytirib, ijtimoiy rivojini tubanlikka qarab tortadi. Jamiyat va shaxs rivoji uchun faqat foydali bilim (hikmat)lar kerak.

Foydali bilimlarni egallashdan maqsad, avvalo o'ziga, so'ng, yaqin kishilariga va butun jamiyatga naf keltirishdir. Kishi muayyan foydali bilimlarni egallab olib, uni hayotida ko'p marotaba ishlatishi natijasida bu bilim sekin asta ruhiga singib,

ma'naviyatiga aylanib ketadi. Ko'p bilim egallab ularni hammasini ma'naviyatiga aylantirib ulgurgan odamning ma'naviyati boy inson deyiladi.

Zararli bilimlar egallash va ularni hayotida qo'llash jarayoni ham xuddi shunday kechadi. Zararli bilimlarni anchagina egallab, ularni hayotida ko'p marotaba qo'llab ruhiga singdirgan odamni be'mani odam deyiladi. Be'mani bo'lgandan ma'naviyatli bo'lgan ko'p marotaba afzal bo'lgani uchun, faqat foydali bilimlarni egallashga kirishish lozim.

Bilimning turidan qat'iy nazar inson uni o'z atrofida qilardan oladi. Ya'ni, otanasidan, aka va opalaridan qarindosh urug'i va boshqa jamiyat a'zolaridan o'rganishi mumkin. Shu bilan bir qatorda, inson bilimlarni mustaqil ravishda atrof muhitni o'rganib yoki kitob va jurnallarni o'qib, ommaviy axborot vositalari - radio va televideniya dan olishi ham mumkin. Buning uchun har bir inson, bilim egallayotganda bu bilimdan kimga foyda-yu, kimga zarar ekanini anglab yetishi shart. Bilimlar ummoni ichidan zararlisini qo'yib, faqat foydalisini olish kerak bo'ladi.

Insonning ijtimoiy mohiyatini jamiyat talabiga javob beradigan tarzda shakllantiruvchi asosiy manba rasmiy ta'lim-tarbiya tizimi hisoblanadi.

Rasmiy ta'lim-tarbiya deb, jamiyat ehtiyojidan kelib chiqqan va jamiyatning muayyan ehtiyojini qanoatlantirishga yo'naltirilgan hamda davlat tomonidan tashkil qilingan va uni moddiy ta'minotini kafolatlab beruvchi davlat buyurtmasiga aytiladi. Davlat buyurtmasi, davlat ta'lim standartlarida o'z ifodasini topgan bo'ladi.

Rasmiy ta'lim-tarbiya tizimining bosqichlari. Rasmiy ta'lim tarbiya bog'chadan boshlanadi. **Maktabgacha ta'lim bosqichiga** qo'yiladigan talablar tizimi ham mavjud bo'lib, ular jamiyatning yetuk shaxs siymosiga qo'yilgan talablaridan kelib chiqib, maktabgacha ta'lim standartlarida o'z ifodasini topgan bo'ladi. Maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'lim tizimining birinchi bosqichi hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim jarayonida: tarbiya beruvchi - murabbiy va bog'cha mudiri hamda tarbiya oluvchi bog'cha bolasi degan elementlar qatnashadi.

Boshlang'ich ta'lim bosqichi, 1- 4 sinflarni o'z ichiga olib, asosan bolalarga yozish, chizish, to'rt amal yordamida hisoblash va ularni amalga oshirishning qonun-qoidalarini hamda mustaqil bilim olishni o'rgatadi. Maktabgacha ta'lim jarayonida, bolalarda, bilim olishning o'rni tayyorlansa, boshlang'ich ta'limda kishi ijtimoiy mohiyatining fundamenti (asosi) yaratiladi. Boshlang'ich ta'lim jarayoni: ustoz deb nomlanuvchi (o'qituvchi) va o'quvchi degan elementlarning o'zaro muloqotidan iborat. O'qituvchidan tashqari boshlang'ich maktabda ilmiy mudir va direktor hamda maxsus fanlar (chet tili, jismoniy tarbiya kabi) degan elementlar ta'lim-tarbiya jarayoniga hal qiluvchi ta'sir o'tkazadilar.

Umum ta'lim bosqichi. Umum ta'lim 5-9 sinflarni o'z ichiga olib, asosan, dunyoda mavjud fanlardan umumiy bilim berish bilan shug'ullanadilar. Umum ta'lim maktablarida dunyoda mavjud fanlardan umumiy bilimlarni berish bilan bir qatorda yoshlarni shaxs sifatida shakllanishiga ham alohida e'tibor beriladi. Yoshlarni zamon talabiga javob beradigan tarzda tarbiyalash bilan **fan o'qituvchilari, sinf rahbari,**

maktab direktori, ilmiy va tarbiyaviy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosarlari shug'ullanadilar.

Maxsus ta'lim bosqichi. Yosh avlodimiz bog'chada axloq va odobdan ta'lim olib, o'zida bilim olish uchun zamin tayyorlab olganidan keyin, boshlang'ich maktabda yozish, chizish va hisoblash qonun qoidalarini ham egallab, maktabgacha bo'lgan ta'limdan olgan axloq va odob bilimlarini chuqurlashtirib olganidan keyin, umum ta'lim maktabida ilgari olgan axloq va odob bilimlarini chuqurlashtiradi, shu bilan birgalikda dunyoda mavjud fanlar asosini o'rganib shaxs sifatida shakllanishiga zamin yaratadi. Umum ta'lim maktabida o'qishi jarayonida bola, fanlar ichidan bir turiga o'zida moyillikni namoyon qiladi. Buning uchun umum ta'lim maktablarida hamma sharoitlar mavjud. Umum ta'lim maktabini bitirayotganda bolalar fanga yoki muayyan kasbga bo'lgan moyilliklari bo'yicha saralanadilar va o'qishning keyingi bosqichini qaerda davom ettirish to'g'risida tavsiya oladilar.

Umum ta'lim maktabini bitirganidan keyin bola o'z moyilligidan kelib chiqib, yo o'zi tanlagan kasb-hunar kollejiga, yoki ixtisoslashgan Akademik litseyga o'qishini, ya'ni ijtimoiy mohiyatini, o'z moyilligidan kelib chiqib, takomillashtirishga yo'l oladi. Maxsus ta'lim bosqichidagi yoshlar talaba deb nomlanadi.

Akademik litseylar muayyan fanlar (ijtimoiy, gumanitar, matematika, tabiiy fanlar va hokazo) turkumidan kelib chiqib, yoshlarni shu fan bilimlaridan chuqur bilim berish bilan shug'ullanadilar. Undan tashqari akademik litseyda, bolalar bog'chasida, boshlang'ich va umum ta'lim maktablarida olgan axloq va odob bilimini takomillashtirib, uni hayot tarziga aylantirib ulgurishlari shart bo'ladi.

Akademik litseylarda bolalarning axloq tarbiyasi bilan barcha fan o'qituvchilari, sinf rahbari, direktor va uning o'rinbosarlari shug'ullanadilar.

Kasb-hunar kollejlari ham ma'lum bir kasblar turkumiga ixtisoslashgan bo'lib, ularga bolalarni muayyan bir kasbning malakali ishchisi qilib tayyorlash vazifasi yuklatilgan. Bolalarni kasb-hunar ustasi, ya'ni talabani ustoz o'rgatsa, axloq normalariga rioya qilishni sinf rahbari, kollej direktori va uning tarbiyaviy ishlar bo'yicha o'rinbosari o'rgatadi.

Akademik litseyda ham, kasb-hunar kollejida ham bolalar maxsus fanlardan va muayyan kasbdan olgan bilimlaridan tashqari, jamiyatda qabul qilingan axloq va odob norma bilimlarini o'zlarida chuqurlashtirib, ularni malakaga va ma'naviyatiga aylantirish bilan shug'ullanadilar.

Maxsus ta'lim bosqichini tamomlagan talaba, o'z ma'naviyati ustida tinmay ishlashi natijasida, yo oliy o'quv yurtida o'qish uchun, yoki ishlab chiqarish sohasida mehnat qilish uchun tayyor deb hisoblanadi.

Oliy ta'lim bosqichi. Bu bosqichda yoshlar akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlariidan olgan bilimlarini kirish imtihonlari orqali, yana bir marotaba sinovdan o'tkazadilar. Kirish imtihonlaridan muvaffaqiyatli o'tganlar oliy o'quv yurtlari talabasi maqomiga ega bo'ladilar.

Oliy o'quv yurtlarida talabalar, avvalgi ta'lim-tarbiyaning barcha bosqichlarida olgan bilimlarini chuqurlashtirib, uni bir necha bor boyitadilar. Eng asosiysi, oliy

o'quv yurtlarida talabalar mustaqil bilim egallashga o'rganadilar. Axloq va odob bobida esa, oliy o'quv yurtini bitirgan talaba jamiyatning ilg'or kishisi bo'lib, axloq va odobda barchaga namuna bo'lish darajasiga erishadi.

Oliy o'quv yurtlarida assistent, katta o'qituvchi, dotsent va professor unvoniga ega kishilar dars beradilar. Oliy o'quv yurtlarida ham, talabalar axloqi va o'qishdagi muvaffaqiyatlarini nazorat qiluvchi guruh murabbiysi, ma'naviyat bo'yicha rektor o'rinbosari degan shaxslar mavjud.

Oliy ta'lim ikki bosqichdan iborat bo'lib, uning birinchisi bakalavriyat deb nomlansa, ikkinchisi **magistraturadir**.

Bakalavriyatni muvaffaqiyatli bitirgan shaxs oliy ma'lumotli mutaxassis deb hisoblanib, o'z ixtisosligi bo'yicha ishlab chiqarishda rahbar bo'lib ishlashga tayyor hisoblanadi.

Bakalavriyaturada o'qishi jarayonida alohida iqtidorini va muayyan fanga kuchli qiziqishini namoyon qila olgan talaba magistraturada o'qishga haqli deb hisoblanadi.

Magistraturani bitirishda talaba mustaqil ravishda tadqiqotlar olib borib, magistrlik dissertatsiyasini yozadi va uni himoyalaydi. himoyani muvaffaqiyatli o'tkazganidan keyin u magistr degan ilmiy darajaga ega bo'ladi va o'z sohasida yetuk oliy ma'lumotli mutaxassis bo'lib hisoblanadi.

Oliy ta'limdan keyingi yoki yuqori ta'lim bosqichi. Bu bosqichda magistraturani bitirgan shaxs aspiranturaga, kirish imtihonlarini topshirib, o'qishga kiradi va ilmiy darajasi bor katta bir olimni o'ziga rahbar qilib olib, mustaqil ravishda tadqiqot olib boradi. Fan nomzodi ilmiy tadqiqotlari ustida ishlayotgan mutaxassis aspirant deb nomlanadi. Tadqiqotlar natijasi yuzasidan nomzodlik dissertatsiyasini yozib, uni Ixtisoslashgan Ilmiy kengashda himoyalaydi. himoyadan keyin bu shaxs fan nomzodi ilmiy unvoniga ega bo'ladi.

Fan nomzodi bo'lib, bir necha yil tadqiqotlar olib borishi natijasida fanda bir katta yangilik yoki fanda yangi yo'nalish yarata olgan inson doktorlik dissertatsiyasini yozib, uni Ixtisoslashgan Ilmiy kengashda himoyalaydi va fan doktori ilmiy darajasiga ega bo'ladi. Doktorlik dissertatsiyasi ustidagi tadqiqotlar olib borish jarayonidagi, asosiy ishidan uzilgan holda yoki uzilmagan holda bo'lishi mumkin. Doktorlik yozayotgan fan nomzodi doktorant deb nomlanadi.

Fan nomzodiga ega bo'lgan inson nomzodlik himoyasidan keyin bir qator ilmiy va uslubiy risolalar yozib, dotsent unvoniga davogar bo'la oladi. Fan doktori bo'lgan olim ham, doktorlik himoyasidan keyin bir necha monografik asarlar va darsliklar yozgan bo'lsa professor unvoniga davogar deb hisoblanadi.

Malaka oshirish bosqichi. Oliy o'quv yurtini bitirgan va o'z faoliyatini ishlab chiqarishda yoki ilmiy tadqiqot yo'nalishida olib borayotgan mutaxassis to'rt-besh yilda malakasini oshirib turishi shart. Chunki fan bir joyda to'xtab turmaydi, uning bilim sandig'iga bilimlar qo'shilib kelaveradi. Ulardan bexabar mutaxassis, o'z malakasini yo'qota boradi. Zamon talabiga javob beradigan mutaxassis bo'lish uchun, doimo bilimlarini yangilab, to'ldirib turishi shart. Malaka oshirishga borgan

mutaxassislar tinglovchi maqomiga ega bo'lib, ularga ma'ruza o'qiydigan pedagog, dotsent va professorlar ma'ruzachi deb nomlanadilar.

Ta'lim -tarbiya sohasini tatqiq etuvchi ilm sohasining tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadi. Insonga ta'lim-tarbiya u ona qornida ekanligidan boshlab, to qabrga kirgunga qadar berilishi kerak. Demak, ta'lim-tarbiya birinchidan, jarayon, ikkinchidan, u uzluksiz, shuning bilan bir qatorda u bir butun. Aynan shu uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayonini pedagogika ilmi o'rganadi. Shu sababdan umum pedagogika ilmining **tadqiqot ob'ekti** uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayonidir.

Umum pedagogika ilmining tadqiqot ob'ekti uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayoni ekan, uning tadqiqot predmeti nima bo'lishi mumkin? har qanday ilmning tadqiqot predmeti uni tadqiqot ob'ektini bir butun qilib turuvchi qismlari orasidagi aloqadorliklar bo'ladi deb bizga ilms hunoslik fani aytmoqda.

Shu qoidadan kelib chiqib fikr yuritadigan bo'lsak, pedagogika ilmining **tadqiqot predmeti** pedagogik jarayonni bir butun qilib turuvchi asosiy elementlari bo'lgan ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi, ya'ni o'qituvchi va talaba hamda o'quv dastur va darslik, o'qitishning usul va uslublari hamda o'qitishning texnik vositalari orasidagi bilim berish va bilim olish maylida kechadigan munosabatlardir. Ularni pedagogik munosabatlar deyiladi.

Pedagog va talaba orasida kechadigan pedagogik munosabatlarni tadqiq qiluvchi ilm-fanni alohida nom bilan "Didaktika" deyiladi. Didaktikaga keyingi darslarda batafsilroq to'xtalamiz.

Pedagogikaning ta'lim beruvchilar va ta'lim oluvchilar orasidagi munosabatlarni tadqiq qilishdan yagona **maqsad**, bunday munosabatlarni kechish qonuniyatlarini aniqlashdir.

Pedagogik munosabatlarni kechish qonuniyatlarini bilgandan keyin, bu qonuniyatlardan kelib chiqib, dars berish usul va uslublari yaratiladi. Pedagogikaning bu tomonini esa pedagogikaning metodika (uslubiyat) degan tarmog'i tadqiq qiladi. Umum pedagogik usul va uslublarni muayyan fanga moslashtirib, uning ta'lim va tarbiya berish xususiy usullarini yaratuvchi yana fan tarmoqlari mavjud. Natijada pedagogika fanlarining majmui paydo bo'lgan.

Pedagogika fanlar majmui. Pedagogika turkumiga kiruvchi barcha fanlarni to'rt yirik guruhga ajratib o'rganishlik maqsadga muvofiqdir. Bularga: barcha pedagogikaga oid fanlarga asos bo'lgan guruh - **pedagogika tarixi va nazariyasi**. Bu guruhga pedagogika tarixi, didaktika va umumiy pedagogika kiradi. **Umumiy pedagogika guruhiga** -uzluksiz ta'lim jarayonining har bir bosqichidagi pedagogik jarayonning o'ziga xosligini asoslab beruvchi - oila pedagogikasi, maktabgacha tarbiya pedagogikasi, maktab pedagogikasi, kasb-hunar ta'limi pedagogikasi, oliy ta'lim pedagogikasi va kattalar pedagogikasi degan tarmoqlarga bo'lingan. Undan tashqari, sezgi organlarining biron bir turi ishlaymaydigan kishilarga bilim berishning o'ziga xos tomonlarini o'rganuvchi **maxsus pedagogika guruhiga**- surdopedagogika, tiflopedagogika va olifrenopedagogikalar kiradi. Butun pedagogik jarayonni amalga oshirish yo'l-yo'ruqlarini ko'rsatib beruvchi uslubiyat (metodika) fani ham, o'z

navbatida - maktabgacha ta'lim uslubiyati, umumta'lim uslubiyati, hunar ta'limi uslubiyati, oliy ta'lim uslubiyati va malaka oshirish uslubiyati degan tarmoqlardan iborat. Bu pedagogik fanlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, biri- birini taqazo etadi, biri-birini to'ldiradilar.

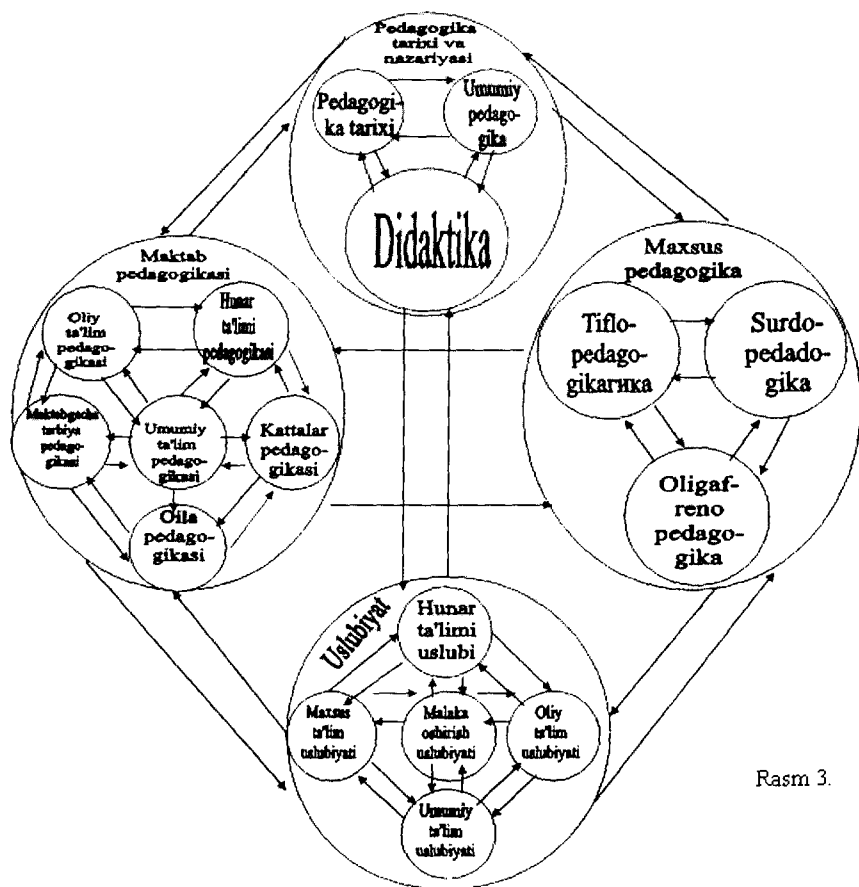
Pedagogikaning boshqa fanlar bilan munosabatlari. Umumiy pedagogika fanlari turkumidan tashkil topgan pedagogika fanlar majmui avvalombor falsafa bilan chambarchas bog'liqdir. Falsafa barcha pedagogik fanlarning metodologik asosini tashkil etibgina qolmay, tarbiyaning maqsadi, kishi dunyoqarashining shakllanishi, komil inson siymosi va shu kabi masalalarni pedagogikaga yechib beradi.

Pedagogika bola tarbiyasida uning yosh, individual va hududiy xususiyatlarini hisobga oladi. Shu bois u psixologiya, sotsiologiya va sotsial geografiya bilan uzviy aloqada ish olib boradi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida pedagog o'quvchi va talabalarning diniy e'tiqodini, siyosiy qarashlarini, milliy xususiyatlarini ham hisobga olishi kerak. Shu bois u dinshunoslik, siyosatshunoslik, tarix va etnografiya hamda madaniyats hunoslik degan ijtimoiy fan tarmoqlari bilan ham uzviy bog'liqlikda ish olib boradi.

Inson biologik evolyutsiyaning mahsuli bo'lganligi tufayli va tarbiyalanuvchining biologik xususiyatlarini bilish zaruriyati pedagogikani odam anatomiyasi va fiziologiyasi degan fanlar bilan bog'laydi.

Keyingi vaqtlarda pedagogikaning kibernetika bilan bog'lanishi ko'zga tashlanmoqda. Bu holni kibernetikaning umumiy g'oyalaridan ta'lim-tarbiyada foydalanish tajribalarini pedagogik texnologiya misolida ko'rish mumkin. (rasm 3).

Rasm 3.

Mavzu bo'yicha berilgan bilimlarni o'zlashtirish darajasini tekshirish uchun savollar:

1. Insonning hozirgi zamondagi ilmiy atamasi qanday?
2. Inson ijtimoiy mohiyatini nima tashkil qiladi?
3. Inson ijtimoiy mohiyatini shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar tizimini ko'rsating?
4. Rasmiy ta'lim-tarbiya deb qanday ta'lim-tarbiyaga aytiladi?
5. Rasmiy ta'lim-tarbiya tizimining bosqichlari va ularda ishtirok etadigan qismlarining nomlari?
6. Pedagogikaning tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadi?

7. Pedagogik fanlar majmui va ularni boshqa fanlar bilan munosabatlarini ko'rsatib bering?

2-Mavzu: Ta'lim-tarbiya jarayoni

Reja:

1. **Dars.**
2. **Darsni tashkil qilish.**
3. **Ta'lim usullari.**

Rasmiy ta'lim-tarbiya bog'chadan boshlanib, malaka oshirish bilan tugashi bizga ayon bo'ldi. O'zini haqiqiy inson va zamon talabiga javob beradigan mutaxassis sifatidagi ijtimoiy mohiyatini yo'qotib qo'ymasligi uchun, har bir odam o'zini uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayonida doimo ushlashi kerak bo'ladi.

Rasmiy ta'lim tarbiya davlat tomonidan tashkil qilinib, moddiy tomondan kafolatlangan bo'ladi. Rasmiy ta'lim-tarbiya tizimining boshqa ta'lim-tarbiyalardan asosiy farqi, u jamiyat talabidan kelib chiqqan asosiy maqsadga yo'naltirilgan bo'lib, davlat tomonidan tasdiqlangan dastur va ishchi reja asosida amalga oshiriladi. Rasmiy ta'lim-tarbiyaning birlamchi asosi dars hisoblanadi.

Dars, o'z navbatida bir butunlik bo'lib, avval ham qayd qilganimizdek, quyidagi qismlardan tashkil topgan: **ta'lim-tarbiya beruvchi; ta'lim-tarbiya oluvchi; dastur, darslik, o'quv-uslubiy qo'llanma va didaktik materiallar; pedagogik usul va uslublar; o'qitishning texnik vositalari**. Darsning bu besh bo'laklari o'zaro funksional bog'liqlikda bo'lib, bir butunlik, ya'ni dars degan majmuani tashkil qiladi. Birining mavjudligi boshqasining mavjudligini taqazo etib, birining yo'q bo'lishi boshqa barcha qismlarining faoliyatini yo'qqa chiqaradi. Bu qismlarning har biri o'z navbatida bir butunlik (majmu) bo'la turib, o'z navbatida bir necha qismlardan tashkil topgandir.

Uzluksiz rasmiy ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshiruvchi darsni bir butun qilib turuvchi qismlar tasnifini ta'lim-tarbiya beruvchidan boshlashimiz mantiqan to'g'ri bo'ladi. Uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayonining bosqichlarida ta'lim-tarbiya beruvchini, avval ham aytib o'tganimizdek, turlicha atalib **murabbiy, ustoz, o'qituvchi, pedagog, asistent, katta o'qituvchi, dotsent, professor va ma'ruzachi** deb yuritiladi.

Bularning vazifasi davlat tomonidan tasdiqlangan dastur asosida darsni tashkil etish va ishchi rejada ko'rsatilgan bilimlarni, ta'lim oluvchilarga didaktikaning barcha tamoyillaridan kelib chiqib, bir qator pedagogik usullardan va o'qitishning texnik vositalaridan foydalanib yetkazib berishdir.

Hozirgi kundagi uzluksiz rasmiy ta'lim tizimida, ta'lim-tarbiya sinf-dars shaklida olib boriladi. Insoniyat tarixiga nazar tashlar ekanmiz, ta'limni tashkil etish shakllari jamiyatning taraqqiyot bosqichlariga mos ravishda amalga oshirilganini ko'ramiz.

Dastlabki davrlarda ta'lim berish ishlari faqat odamlarning mehnat faoliyati, kundalik turmushi bilan uzviy bog'langan hamda bilim berish, o'rgatish yakka tartibda olib borilgan. Ta'lim-tarbiyaning bunday yo'li hozir ham oila sharoitida olib boriladi.

Davr o'tishi bilan ko'pchilikka bilim berish ehtiyoji paydo bo'la boshlagan. Ta'lim tizimining mazmuni, bilimlarning murakkablashuvi, bolalarni guruh-guruh qilib o'qitishni taqazo qilgani holda, ta'lim bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, o'qituvchilarni tayyorlash zaruriyati kelib chiqqan. Shu davrda o'qitishning tashkiliy shakllari paydo bo'la boshladi. Buning natijasida sinf-dars tizimi paydo bo'lgan. Xalq ichida xayotiy tajribaga, bilim va tarbiyaga ega kishilar murabbiy, o'qituvchi bo'lib faoliyat ko'rsata boshladilar.

O'rta Osiyo tarixiga nazar solar ekanmiz, eramizdan ilgarigi minginchi yillarda Zardo'shtiylik otashxona ibodatxonalarida yoshlarni to'plab, koinlar tomonidan ularga bilim berish bilan shug'ullanganligi "**Avesto**" va boshqa tarixiy manbalardan bizga ma'lum. Shunga o'xshash bolalarni to'plab o'qitish qadimgi Yunonistonda ham olib borilgan. Ammo qadim davrlarda ta'limni qat'iy chegaralangan vaqtda, bir xil yoshdagi bolalar bilan olib borish, ta'lim mazmunini bosqichma - bosqich berish masalalariga aniqlik kiritilmagan edi.

Ta'limning tashkiliy masalalari Al-Farobiyning "Fan va aql zakovat" asarida o'quv fanlarining guruhlariga bo'lib o'qitish, ularning tarbiyaviy mohiyatini ochish masalalariga e'tibor berilgan. Bu masalalar Ulug'bek davrida ham ko'tarilib, ma'lum darajada amalga ham oshirilgan.

Pedagogika tarixida, ta'lim-tarbiyani tashkil etishning asosiy shakli dars hisoblangan, sinf-dars tizimini birinchi bor buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiy (1592-1670) ishlab chiqqan va amaliyotga joriy etgan. Ya.A.Komenskiy "Buyuk didaktika" asarida, o'quv mashg'ulotlarini guruh shaklida tashkil qilish, o'quv yili va o'quv kunini bir vaqtda boshlash, mashg'ulotlar orasida tanaffuslar berilishini, muayyan guruhdagi bolalarning yoshi va soni bir xil bo'lishini asoslab bergan. Dars davomida o'quvchilar diqqatini to'plash, o'quv materialini batafsil tushuntirish, o'quvchilarga savollar berish, o'zlashtirish jarayonini nazorat qilish zarurligini ta'kidlagan.

Dars - aniq maqsadni ko'zlab, berilgan vaqtda bir xil yoshdagi o'quvchi-yoshlar bilan o'qituvchi rahbarligida olib boriladigan mashg'ulotdir.

Darsning maqsadi, mazmuni, hajmi ta'lim standartlari (o'quv dastur, reja, darslik) asosida belgilanadi. O'qituvchi uchun dars o'quv ishlarining asosiy tashkiliy shakli ekan, o'qituvchi bu jarayonda quyidagilarga amal qilishi shart:

1. Har bir sinfda o'quvchilarning yoshi va bilim darajasi bir xil bo'lishiga.
2. Dars qat'iy jadval bo'yicha belgilangan aniq muddatda olib borilishiga.

3. Dars o'qituvchi rahbarligida butun sinf bilan va alohida o'quvchilar bilan ishlash shaklida olib borilishiga.

4. Dars o'quv fanining xarakteri, o'tilayotgan materialning mazmuniga qarab turli usullar va vositalar yordamida olib borilishiga va uzluksiz ta'lim tizimining bir qismi sifatida tugallangan bilim berishiga va navbatdagi bilimlarni o'zlashtirmoq uchun zamin yaratishiga qattiq rioya qilishi shart.

Shuni unutmaslik kerakki, o'quv yurtlarida ta'lim-tarbiya ishlari faqat sinf-dars shaklida olib borilmay, balki amaliy mashg'ulotlar, tajriba ishlari shaklida ham amalga oshiriladi. Bu mashg'ulotlar sinfdan va maktabdan tashqarida bo'lishi ham mumkin.

Dars - ta'limning asosiy shakli ekan, u ilmiy, tizimli, tushunarli, ongli va faol bo'lishi, bilimlar mustahkam o'zlashtirilishi, o'quvchi-talabaning shaxsiy xususiyatlari e'tiborga olingan holda tashkil etilishi shart.

Pedagogika ilm-fani dars oldiga bir qator didaktik talablarni qo'yadi.

Jumladan:

1. Har bir dars aniq maqsadni ko'zlagan holda puxta rejalashtirilmog'i yoki loyihasi tuzilmog'i lozim. Bu jarayonda o'qituvchi darsning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadini belgilaydi. Dars bosqichlarini, ya'ni qanday boshlash, yangi materialni qanday o'tish, qanday tamomlash, ko'rgazmali va boshqa didaktik materiallardan qanday foydalanish kabilarni oldindan hal qilib oladi.

2. Har bir dars aniq g'oyaviy izlanishga ega bo'lishi lozim.

3. Har bir dars maktabning, ijtimoiy muhitning imkoniyatini hisobga olgan holda amaliyot bilan boshlanmog'i, ko'rsatma vositalar bilan jihozlanmog'i lozim.

4. Har bir dars, dars xarakteriga mos usul va uslublardan samarali foydalanilgan holda tashkil etilishi lozim.

5. Dars uchun ajratilgan vaqt va uning daqiqalaridan tejamkorlik va unumli foydalanish lozim.

6. Dars jarayonida o'qituvchi va o'quvchi o'zaro faol munosabatda bo'lishi shart, o'quvchi - talaba nafaol tinglovchiga aylanmasligi kerak.

7. Mashg'ulotlar butun sinf bilan va har bir o'quvchi bilan, ularning shaxsiy xususiyatlarini e'tiborga olingan holda olib borilishi shart.

8. Darsning mazmuni va xarakteriga qarab xalqimizning boy ma'naviy merosidan unumli foydalanish maqsadga muvofiqdir.

9. O'tilayotgan mavzuning mazmuniga bog'liq holda mustaqil O'zbekistondagi o'zgarishlardan o'quvchi va talabalarni xabardor etish lozim.

Dars bolalarga bilim berish va berilgan bilimni ularning ko'nikmasiga aylantirishda asosiy rol o'ynaydi. Shu sababli o'quv mashg'ulotlarida ajratilgan vaqtning asosiy qismi dars o'tish uchun sarflanadi.

Ta'lim tizimida tajribadan o'tgan dars turlari qo'yidagilardir:

1. Yangi bilimlarni bayon qilish darsi.
2. O'quv materiallarini mustahkamlash darsi.

3. Takrorlash va bilimlarni umumlashtirish darsi.
4. O'quvchilarning o'zlashtirishini nazorat qilish va baholash.
5. Uyg'unlashgan darslar.

Ta'lim jarayonida eng ko'p qo'llaniladigan dars yangi bilimlarni bayon qilish darsidir. Bu darsning tuzilishi quyidagicha:

- Darsni tashkil etish.
- Yangi bilimlarni bayon qilish.
- Yangi bilimlarni mustahkamlash.
- Yangi bilimlar ustida mashq o'tkazish.
- Yangi bilimlarga bog'liq uy mashg'ulotlarini berish.

Darsni tashkil qilish. Uy vazifasini bajarilishini nazorat qilish va baholash. Yangi mavzuni bayon qilish. Yangi mavzuni mustahkamlash. Uyg'a topshiriq berish. Darsni yakunlash. Ta'lim tizimida, takrorlash va bilimlarni mustahkamlash darslari ham ko'p qo'llaniladi. O'qituvchi dasturning ma'lum bir qismi, yirik mavzular o'tib bo'lganidan so'ng bunday darslar uyushtiriladi. Bu dars bilimlarni oraliq nazorat orqali baholashda ham xizmat qiladi. har bir darsning muvaffaqiyatli ko'p jihatdan mashg'ulotni to'g'ri tashkil qilishga bog'liqdir. Bu davrda sinfnng tayyorgarligini sinchiklab kuzatish, bolalarni darsni tinglashga ruhiy jihatdan tayyor ekanligini o'rganish darkor. Shundan so'ng, mahoratli pedagog fursatni qo'ldan bermay, shogirdlarini diqqatini chalg'itmay, darsning asosiy qismini boshlab yuboradi, chunki sinf o'quvchilarini tezlik bilan mashg'ulotga faol kirishishlarini ta'minlanmasa, dars samarali o'tishi amri mahol. Dars yangi materialni bayon qilishga qaratilgan bo'lsa, dars mavzui e'lon qilinadi. Rejada mo'ljallangan o'quv materiali o'tib bo'lingach, u albatta yakunlanishi, xulosalar chiqarilishi kerak. Dars o'qituvchi va o'quvchining ijodiy hamkorligiga asoslanishi lozim. Shundagina o'quvchilar mustaqil fikrlay oladilar, irodalari tarbiyalanadi, nutq madaniyati rivojlanadi.

O'quv mashg'ulotlarining sinfdagi shaklidan tashqari yana qo'shimcha qator ta'lim shakllari mavjud bo'lib, bular amaliy-tajriba mashg'ulotlar, qo'shimcha darslar, fakul'tativ darslar, ekskursiya kabilardir. Bular darsda berilgan bilimlarni to'ldirish, mustahkamlash, amaliyot bilan bog'lash va ko'nikma malakalarga aylantirish uchun xizmat qiladilar.

Bulardan tashqari o'quv yurtlari tajribasida fan to'garaklari, ishlab chiqarish amaliyoti, o'yin shakldagi mashg'ulotlardan ham foydalaniladi. Bu turdagi mashg'ulotlar darsdan olgan bilimlarini malaka va ma'naviyat darajalariga ko'tarishda as qotadi. Uzuksiz ta'limning hamma bosqichlarida ta'limning o'ziga xos tashkiliy shakllari mavjud. Jumladan: ikki bosqichli oliy ta'lim tizimida o'ziga xos ta'lim shakllari mavjud. Bularga ma'ruzalar, seminar va amaliy mashg'ulotlar, kafedra o'qituvchilarining ochiq ma'ruzalarida qatnashish, ma'ruza matnini tayyorlash va muhokama qilish kabilar kiradi. Oliy ta'lim tizimida ma'ruza o'quv jarayonining ham usuli, ham shakli hisoblanib, u orqali talabalarga fan asoslarini og'zaki, uzviy va muntazam singdirishga xizmat qiladi. Ma'ruza tufayli talaba shu fanning mohiyatini tushunib boradi hamda ularni mustaqil fikrlashga va ustida uylashga majbur etadi.

Shu sababli ma'ruza ilmiy tafakkurni rivojlantirishning o'ziga xos maktabiga aylangan. Ma'ruzani shunday o'qish lozimki, bolalarda milliy e'tiqod va milliy mafkura asoslari shakllansin. Buning uchun o'rgatuvchi har bir ma'ruzaning mazmunini hayotdagi va fandagi yangiliklar bilan boyitishi lozim. Ma'ruza ijodiy xamkorlikda tashkil qilingandagina samara beradi. Buning uchun ma'ruza jarayonida ham ta'limiy, ham tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Buning yo'llaridan biri o'qituvchi bilan talabalar o'rtasida do'stona munosabatlarni tiklab olinishidan iborat. Buning uchun esa, talabalarni o'quv jarayonidagi ruhiy holatini hisobga olish lozim bo'ladi.

Ta'limni samarali tashkil etishda dars ma'ruza va o'qitishning boshqa shakllaridan o'rinli foydalanishlari uchun shubhasiz o'qituvchining pedagogik saviyasi, pedagogik madaniyati, o'z predmetini puxta bilishligi va o'quvchi talabalarni psixologik holati bilan tanish bo'lishi hamda ular bilan til topa olishligi g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Dars degan bir butunlikni tashkil etuvchi asosiy qismining biri **ta'lim tarbiya oluvchilar**, ya'ni o'quvchi va talabalaridir. Ta'lim-tarbiya jarayoni samarali o'tishi uchun ta'lim oluvchilar quyidagi narsalarni bilib olishlari shart:

Birinchidan, o'qishdan maqsad yoshlar o'zlarining konstitutsiyaviy huquqlaridan, ya'ni aqliy-amaliy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, ijodiy qobiliyatini namoyon etish, intellektual rivojini ta'minlash, o'zi xohlagan kasbni tanlash va uni mukammal egallab, shu sohada baxtiyor faoliyat ko'rsatish uchun ijtimoiy mohiyatini shunga yarasha rivojlantirish imkoniyatidan to'la foydalanish.

Ikkinchidan, o'quvchi o'quv muassasasiga kelganida amal qilishi shart bo'lgan qoidalarni yaxshi bilishi va ularga rioya qilishi shart. Bu qoidalarga: maktabda, sinfda, laboratoriyalarda va sport zal va maydonlarida o'rnatilgan maxsus tartiblarga to'la rioya qilish; o'rganish sub'ekti sifatida bilish jarayonida faol qatnashish; o'qituvchi darsda bergan bilimidan tashqari o'zi mustaqil ravishda bilim olishga mashq qilish va o'rganish; kutubxonadan foydalanish va kitob o'qishga mehr qo'yish; maktabdoshlari va o'qituvchilari bilan xushmuomalada bo'lib, uni tarbiyalab maktab yoshiga yetkazgan ota-onasiga rahmatlar keltirish.

Uchinchidan, har bir o'quvchi va talaba o'qish davridagi burch va ma'suliyatini bilishi kerak. Ularga: o'qish jaryonidagi muqarrar qiyinchiliklarni bartaraf etish va ularni yengishdan quvonish; hamma fanlar bo'yicha muvaffaqiyatli o'qishning shaxsiy ahamiyatini tushinib yetish va unga amal qilish; o'qish va o'rganish jarayonida bilimni ko'nikmaga va ko'nikmadan malakaga aylantirishning mohiyatiga yetib borish va kundalik amaliyotda foydalanish; dars va seminar mashg'ulotlari davomida so'zga chiqib o'zida nutq madaniyatini o'stirish; o'qituvchi dars davomida fan bo'yicha keltirib chiqargan muammoli vaziyatlardan chiqib ketishga harakat qilib mustaqil fikr yuritishga o'rganish; o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladigan joriy, oraliq va yakuniy nazoratlarda butun vujudini ishg'a solib, reyting baholarini yuqoriga olib chiqishga faol qatnashish (kamtarlik qilish va uyalish bu yerda o'rinsiz); o'qituvchining pedagogik usul sifatida qo'llagan maqtov va dalda berishlariga

taltaymaslik; ayb ish qilib qo'yganda o'rtoqlari yoki o'qituvchilari, yoxud ota - onasidan uzr so'rashga tayyor turish; qilib qo'yan gunoh ishlariga tavba qilib, ularni boshqa qaytarilmasligiga tirishish.

Darsni bir butunlik qilib turuvchi qismlaridan biri - bu namunaviy o'quv dasturi, ishchi va taqvimiy rejalar hamda darslik, o'quv qo'llanma va didaktik materiallardir.

Namunaviy o'quv dastur, Pedagogik ilmi tadqiqot institutlarida yoki o'quv muassaalaridagi yirik olimlar tomonidan ishlab chiqiladi. U, oliy o'quv yurtini bitiruvchilarga qo'yiladigan kasbiy tasnifidan kelib chiqib, yuz foiz, davlat standarti asosida tuziladi. Uni tuzishda didaktikaning barcha tamoyillaridan kelib chiqilib, ushbu fanni o'qitilishidan ko'zlangan asosiy maqsadga mos ravishda bo'ladi.

Ishchi dastur, namunaviy dasturdan kelib chiqib, muayyan oliy o'quv yurtini kasbiy yo'nalishidan kelib chiqqan holda hamda ushbu fanni o'qiydigan pedagogning imkoniyatidan kelib chiqib, pedagog tomonidan tuziladi va avval institutning Ilmiy Kengashi, so'ng Vazirlik tasdig'idan o'tadi.

Taqvimiy reja, oliy o'quv yurtida tuzilgan jadval va ishchi dasturida ko'rsatilgan mavzular asosida tuzilib, pedagogni dars o'tishi yoki ma'ruza o'qish va amaliy mashg'ulotlarni olib borishning oy va kunlar bo'yicha tartibini ko'rsatadi.

Darslik, yuqori malakali va tajribali olim va pedagoglar tomonidan tuzilib, yuz foiz namunaviy dasturdagi g'oyalardan va didaktika tamoyillaridan kelib chiqib yaratiladi. Darslik o'qituvchi pedagoglarga va talabalarga asosiy o'quv quroli hisoblanib, oddiy va hammaga tushunarli adabiy tilda yoziladi. Darslik barchaga umumiy yoki oliy o'quv yurtini xususiyatlaridan kelib chiqib maxsus bo'lishi mumkin.

O'quv qo'llanmalar, asosan tajribali pedagoglar tomonidan yozilib, faqat o'qituvchi va pedagoglarga qo'shimcha o'quv quroli bo'lib xizmat qiladi.

Didaktik materiallar, pedagog tomonidan har bir darsga alohida tayyorlangan bo'lib, dars mazmunini to'laroq va o'quvchi talabalar dars mazmuniga yaxshi tushib yetishlari uchun xizmat qiladi. Bularga har turli ko'rgazmali qurollar, turli muammoli vaziyatlarni yaratuvchi moslamalar, o'yinlar va hokazolar kiradi. Didaktik materiallar ham didaktikaning tamoyillariga mos ravishda yaratiladi.

Dars jarayoni faqat **pedagogik usul va uslublar** orqali amalga oshirilib, darsning ajralmas qismi hisoblanadi. Pedagogsiz va talabasiz hamda o'quv dastur va rejasiz dars o'tib bo'lmagani kabi, pedagogik usullar va uslublarsiz darsni amalga oshirib bo'lmaydi.

Ta'lim usullari - o'qituvchi va o'quvchining tartibga solingan o'zaro aloqadagi faoliyatidir. Usul deb, ta'lim -tarbiya jarayonida qo'llaniladigan tadbir va choralar tushunilsa, uslub deganda shu ta'lim-tarbiya usullarini qo'llanish tartibi tushuniladi.

Usullar axborotni uzatish va qabul qilish xarakteriga qarab so'z orqali ifodalash, ko'rgazmali va amaliy degan turlarga bo'linadi. Ta'lim mazmunini o'zlashtirishda o'quvchilarning bilish faoliyatiga munosib ravishda quyidagi usullar qo'llaniladi: tushuntirish-illyustrativ (informatsion retseptiv), reproduktiv, muammoli bayon,

xususiy qidirish yoki evrestik hamda yarim tadqiqot usullari qo'llanishi mumkin. Bu usullar alohida mavzu orqali darsligimizning keyingi sahifalarida yoritib berilgan.

O'quv-bilish faoliyatini tashkil qilish va amalga oshirish jarayonini uzatish, qabul qilish, anglash, o'quv axborotni esda saqlashni hamda olingan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llay olishni nazarda tutadi. Ta'lim jarayoni o'quv axborotni va uni mantiqiy o'zlashtirishni anglashni tashkil qilishni ko'zda tutadi.

Bilimni uzatish va uni ko'nikmaga aylantirish usullaridan tashqari, o'quv faoliyatini rag'batlantirish hamda ta'limga burch va ma'suliyatni asoslash usullari ham mavjud.

Shu bilan bir qatorda ta'lim jarayonini nazoratda ushlash va ta'lim-tarbiya jarayonini boshqarish usullari ham mavjud bo'lib, ularsiz ham ta'lim -tarbiyani amalga oshirib bo'lmaydi.

Va nihoyat, o'qituvchi tomonidan uzatib berilgan bilimlar, o'quvchi va talabalar tomonidan qanchalik o'zlashtirib olganligini aniqlovchi usullar ham bo'lib, ularni darsligimizning navbatdagi sahifalarida batafsil ko'rib chiqamiz.

Yoshlarni tarbiyalash jarayonida ma'naviy-intelektual rivojlantirish sifatlarini aniqlashning aniq maqsad va vazifalari ishlab chiqilgan. O'quvchi va talabalarning ma'naviy - intellektual shakllanish sifatlaridagi yutuq va kamchiliklarini rag'batlantirish, tuzatish, tarbiya mazmunini, usul, uslub va tashkiliy shakllarini yaxshilashga mos tuzatishlar kiritilishi ko'zda tutiladi.

O'quvchi va talabalarning bilimini, aqliy kamolotlarini nazorat qilish va baholash davlat miqyosidagi muhim masala hisoblanadi. Shu bilan birga, nazorat va baholash jarayoni o'quvchi bilimini boyitishga, ular shaxsini rivojlantirishga va tarbiyasiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Bilimlarni nazorat qilishda qo'yiladigan ball va baholar o'quvchi va talabada qanday taassurot qoldirganini, ular o'rtoqlarining o'qishidagi yutuq va kamchiliklariga qanday munosabatda bo'lishlarini doim kuzatib borish uchun kerak. O'quvchi va talabalar bilimini nazorat qilish va baholash o'quv yili davomida har doim va muntazam amalga oshirilishi uchun reyting tizimi joriy qilinib, tartibli va doimiy baholash uchun imkoniyatlar ochib berildi.

Pedagogika fani bilimlarni o'z vaqtida nazorat qilish va baholashning uchta vazifasi borligini uqtirmoqda.

1. O'zlashtirishni nazorat qilish va baholash natijalariga qarab davlat ta'lim standartlari qanday bajarilayotganini nazorat qilish va vazifalarni belgilash.
2. Bilimlarni nazorat qilish va baholash natijasida o'quvchi va talabalarda bilimlar yanada kengayadi. Bu bilan o'quv yurtlari oldida turgan ta'limiy maqsad bajariladi.
3. Ta'lim sohasidagi yaxshi natijalar yoshlar tarbiyasiga ham ta'sir ko'rsatadi. Ularda ko'tarinki ruh, o'z kuchiga bo'lgan ishonch va qiziqishlar paydo bo'ladi. Shuning uchun ham o'zlashtirishni nazorat qilish ta'lim tizimining ajralmas qismidir. Nazorat jarayonida yozma, og'zaki va amaliy usullardan foydalaniladi.

Bu jarayonda og'zaki so'rash orqali o'zlashtirishni nazorat qilish, ayniqsa maktablarda, keng tarqalgan. Bu asosan savol-javoblar orqali olib boriladi. Bunda yakka so'rash, frontal so'rash kabi turlardan foydalaniladi.

Bu turdagi nazorat usuli juda ko'p vaqt talab qilganligi tufayli va nazorat jarayonini faollashtirish kam vaqt ichida ko'p sonli talabalarni nazorat qilish maqsadida bir qancha ratsional uslublar, jumladan, texnik vositalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Chet el tajribalari va o'zimizdagi ko'plab tajribalarning natijasida **reyting uslubi** bugungi kunning nazorat mezonini deb qabul qilingan.

Reyting deganda - baholash, tartibga keltirish, klassifikatsiyalash, birona hodisani oldindan belgilangan shkala bo'yicha baholash tushuniladi. Reyting yordamida sotsial-psixologik ob'ektlarni, ular uchun umumiy bo'lgan xususiyatlarning yorqin darajasiga qarab dastlabki klassifikatsiyalash amalga oshiriladi.

Shkalalash - aniq jarayonlarni raqamlar sistemasi yordamida modellashtirish. Ularning turli uslublari - sifat, tavsiflari qay bir miqdoriy o'zgaruvchilar turlicha aylantirish uslublaridan iborat. Reyting nazoratida test ham samarali qo'llaniladi.

Test deganda - aniq vazifani takomillashganligi darajasini aniqlashda sifat va miqdoriy o'lchamlardan belgilash imkonini beradigan, faollikning biron shaklini qiziqitiruvchi, biron aniq topshiriq shaklidagi sinov quroli tushuniladi.

Testning afzalligini quyidagicha belgilash mumkin:

- nazorat uchun kam vaqt sarflanadi,
- nazariy va amaliy bilimlar darajasini ob'ektiv sharoitda aniqlash imkonini beradi,
- ko'p sonli talabalar bilan bir vaqtning o'zida nazorat olib borish mumkin,
- bilim natijalari o'qituvchi tomonidan tezkorlik bilan tekshiriladi,
- barcha talabalarga bir xil qiyinchilikdagi savollar berilib, bir xil sharoitlar yaratiladi.

Hozirgi kunda uzluksiz ta'limning umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'lim bosqichlarida o'quvchi talabalar bilimi reyting tizimida baholanadi. Baholashning bunday shakli o'quvchi talabalarning butun o'qishi davomida o'z bilimini oshirish uchun muntazam ishlashni hamda o'z ijodiy faoliyatini takomillashtirishini rag'batlantirish g'oyasiga asoslanadi.

Bilimlarni baholashda reyting nazorat tizimiga o'tish orqali qator vazifalar hal etiladi. Jumladan: o'quvchi va talaba bilimining sifat ko'rsatkichlarini haqqoniy, aniq va adolatli ballar bilan baholanadi. Buning uchun o'quvchi va talabalar:

- mustaqil ishlashini oshirish,
- reyting nazoratida EHM testlaridan foydalanish,
- ko'plab kamchiliklarga ega bo'lgan mavjud sinov va sessiyalardan voz kechishi shart bo'ladi.

Reyting nazorat tizimining asosida o'quv rejasiga kiritilgan har bir fanning talaba o'zlashtirishining sifat ko'rsatkichlarini ballar bilan baholash yotadi.

Har bir chorak va semestrda fanlardan to'plangan ballar yig'iradisi talabanning kurs reytingini tashkil etadi.

Har bir fan bo'yicha o'quvchi va talabanning o'zlashtirishini baholash chorak va semestr davomida muntazam ravishda olib boriladi va quyidagi nazorat turlari orqali baholanadi: joriy nazorat, oraliq nazorat va yakuniy nazorat.

Joriy nazorat - bu o'rganilayotgan mavzularni o'quvchi va talabalar tomonidan qanday o'zlashtirayotganini muntazam ravishda dars jarayonida nazorat qilishdan iborat. Bu nazorat o'qituvchi tomonidan o'tkazilib, talabanning bilim darajasini shu fanning har bir mavzusi bo'yicha aniqlanib borishni ko'zda tutadi. Bu esa o'quvchining uzluksiz bilim olishini va natijasini muttasil nazorat qilib borishini nazarda tutadi.

Oraliq nazorat - bu mazkur fan bo'yicha o'tilgan bir necha mavzularni o'z ichiga olgan bo'lim yoki qism bo'yicha talabanning bilimini aniqlash demakdir. Oraliq nazorat darsdan tashqari vaqtda o'tkaziladi va talabalarga o'zlashtirish ko'rsatkichlarini oshirish imkonini beradi.

Yakuniy nazorat - bu nazorat semestr uchun belgilangan mavzular to'liq o'qitilib bo'lingach, o'tilgan mavzular bo'yicha olinadi. Semestrda i reyting bahosi joriy, oraliq va yakuniy nazoratlarda to'plangan ballari bo'yicha aniqlanadi.

Har bir fan bo'yicha maksimal reyting bali shu fan uchun o'quv rejasida ajratilgan umumiy dars soatlari miqdoriga teng deb hisoblanadi.

Maksimal ballning 70 % miqdori joriy va oraliq nazorat jarayonida 30% miqdori yakuniy nazoratda to'planishi tavsiya etiladi.

Semestr davomida mazkur fan bo'yicha to'plangan ballarning nisbatan talaba bilimi quyidagicha baholanadi:

86 - 100 % "a'lo"

71 - 85 % "yaxshi"

56 - 70 % "qoniqarli"

50 va undan kam "qoniqarsiz".

Va nihoyat, dars deb atalgan bir butunni ajralmas qismlaridan yana biri, **o'qitishning texnik vositalaridir**. O'qitishning texnik vositalariga: o'quv binosi, sinf va auditoriyadagi talabalar o'tirish uchun o'rindiqlar va dastgohlari, doska va o'qituvchining stol- stuli, o'qitishning zamonaviy texnik vositalaridan epidaskop, kodoskop, televizor, komp'yuter va boshqalardan tortib, laboratoriya va ustaxonalarning jihozlari kiradi.

Mavzu bo'yicha berilgan bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun savollar

1. Ta'lim-tarbiya jarayonini yaxlit bir butunlik qilib turuvchi qismlarini aytib bering?
2. Dars deb nimaga aytiladi?

3. Darsning turlarini sanab bering?
4. Darsni tashkil qiluvchi uning asosiy elementi nima deyiladi va uning vazifalari nimada?
5. Dars degan bir butunlikning ikkinchi asosiy elementi nima va uning vazifasi nimada?
6. Darsni amalga oshirishning tamoyillari nimada o'z ifodasini topgan?
7. Dars jarayonini amalga oshirishning usul va uslublari qanday guruhlashtiriladi?
8. Darsni tashkil etuvchi o'qitishning texnik vositalariga nimalar kiradi?

3-Mavzu: Pedagog va unga qo'yiladigan talablar

Reja:

1. Pedagogga qo'yiladigan talablar.
2. O'qituvchi ma'suliyati.
3. Sharq pedagoglarining fikrlari.

Darsligimizning birinchi mavzusidan bildikki, inson bioijtimoiy mahluqot bo'lib, uning ijtimoiy mohiyatini bilim tashkil qilar ekan. Kishi bilimlar turini o'z maqsadidan va tanlagan kasbidan kelib chiqib o'zida jamlaydi. Umri davomida yig'gan bilimlarining majmuini uning ijtimoiy mohiyati deyiladi.

O'ziga yosh avlodni tarbiyalashni maqsad qilib olgan kishining ijtimoiy mohiyati, ya'ni ijtimoiy sifatleri qanday bo'ladi, degan savolga quyidagicha javob qaytarishimiz mumkin.

O'qituvchi - muallimning ijtimoiy sifatlariga azal-azaldan e'tibor qaratilib kelingan va har bir zamon talabidan kelib chiqib pedagogga qo'yiladigan talablar takomillashib, murakkablashib boravergan.

Zardo'sht ta'limotida, "muallim-kohinlarning burchlari bolalarga bilimlarni yaxshilik yo'sinda o'rgatib, yaxshi bilan yomonni ajrata oladigan qilish, to'g'ri yo'lga hidoyat etishdir. Kimda-kim, aqlu farosat bilan yomonlikka qarshi kurashsa, u Ahura-mazda yo'lini tutgan bo'ladi", - deyilgan. "Avestoning" "Yasht"larida bolalar ruhiyatiga rost so'z, pok aqida, halol niyatni singdiradigan ustoz-muallimlar peshvosi madh qilinadi.

Shuningdek "Avesto"ning "Yasht"larida tanballigi, befarqligi, ma'suliyatsizligi, loqaydligi, farosatsizligi, o'quvsizligi, bilimni va malakasini takomillashtirmasligi oqibatida bolalar zehni, ularning mustaqil tafakkurini o'tmaslashtiradigan, ayni chog'da, yoshlarning aqlini zanglatadigan, hayotga, mehnatga munosabatlarini susaytiradigan, imon-e'tiqodini zaiflashtirib, ma'naviy jihatdan qashshoqlashtiradigan "yomon ustozlar" qattiq qoralanadi.

Zardo'shtning Oliy Tangri Ahuramazda bilan muloqotida ham yaxshi va yomon ustozlar haqida shunday deyiladi: "noshud yomon muallim o'quvchi qalbidan hunarmandchilikni yo'qotar ekan, ey Yazdon, yomon ustozdan o'zing asra".

Talabalarga bilim berish o'qituvchining mas'uliyatli burchidir, deb **Ibn Sino** o'qituvchining qanday bo'lishi kerakligi haqida quyidagi fikrlarni bildirgan:

- bolalar bilan muomalada bosiq, jiddiy bo'lishi;
- beriladigan bilimning talabalar qanday o'zlashtirib olayotganiga e'tibor berishi;
- ta'limda turli usul va shakllardan foydalanishi;
- talabaning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini bilishi;
- fanga qiziqтира olishi;
- berilgan bilimlarning eng muhimini ajratib o'qitishi;
- bilimlarni talabalarning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berish;
- har bir so'zning bolalar hissiyotini uyg'otish darajasida bo'lishiga erishish zarur.

Muhammad Tarag'ay Mirzo Ulug'bek davrida ilm-fan, adabiyot va san'at, ma'rifatchilik tez taraqqiy etgan. Ulug'bek davrida o'qitishning sinf tizimlari, bolalarni yoshi bo'yicha tabaqalashtirib o'qitish, o'quv-tarbiya ishlarini aniq bir muddatini belgilab qo'yish kabi g'oyalar ilgari surilgan va ma'lum darajada amalga oshirilgan. Shu bilan birgalikda Ulug'bek o'qituvchi va mudarrislarining insoniy xislatlariga, bilimi va mahoratiga katta ahamiyat bergan. Ularning moddiy ehtiyojlarining barchasi davlat ta'minotidan qondirilishini yo'lga qo'ygan, eng mahoratli ustozlarni e'zozlagan. Ayni paytda, u mudarrislarining dars berishdan tashqari ilmiy tadqiqotlarda ishtirok etishlarini talab etgan.

Shunga o'xshash fikrlarning buyuk g'arb pedagoglari ham aytib ketishgan. Jumladan: Disterverg "Yaxshi o'qituvchi o'zining tarbiya prinsiplaridan hech qaytmaydi. O'qituvchi o'z ustida doimo mustaqil ishlashi lozim. Disterverg fikricha, "yomon o'qituvchi haqiqatni aytib bera qo'yadi, yaxshi o'qituvchi esa bolalarga haqiqatni topishga o'rgatadi".

O'tgan Sharq allomalariyu, buyuk g'arb pedagoglari fikridan kelib chiqib, hamda ko'p yillar davomida olib borilgan tadqiqodlarimiz natijasi, o'qituvchi va pedagog, ya'ni o'ziga yosh avlodni tarbiyalashni kasb qilib tanlagan inson quyidagi ijtimoiy sifatlarga ega bo'lishi shart ekanini ko'rsatdi.

Birinchidan, pedagog bo'laman degan odam, pedagogik kasbni jamiyat hayotidagi o'rmini, bu kasbni paydo bo'lish tarixini, ya'ni pedagogika tarixini bilishi kerak bo'ladi. Pedagogika tarixini o'rganish jarayonida kishi pedagogik faoliyatni insoniyat hayotidagi o'rmini, pedagogikadagi asosiy qonun, qoida va tamoyillarini hamda asosiy tushunchalarini shakllanish tarixini bilib oladi.

Umrini o'qituvchilikka bag'ishlagan kishi, pedagogika nazariyasini, ya'ni **didaktikani** juda yaxshi bilishi kerak. Chunki didaktika o'qituvchini pedagogikaning nazariy asoslari bilan qurollantirib, bilim berish va uni hayotda qo'llashga o'rgatish jarayonini amalga oshirishning asosiy tamoyillariga amal qilishlikni ilmiy tomondan asoslab beradi. Shuningdek, didaktika pedagogik kasbida qo'llaniladigan asosiy tushunchalarni ishlatilish o'rni, qoidasi hamda kategoriyasini tushuntirib beradi.

Didaktika bilan bir qatorda, pedagogik kasbini tanlagan kishi, didaktika tamoyillaridan kelib chiquvchi umuman pedagogikaning tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadini ko'rsatib beruvchi hamda pedagogikaga oid barcha umumiy masalalarni yechib beruvchi "**Umumiy pedagogika**"ni yaxshi bilishi shart. Shu bilan bir qatorda didaktika tamoyillariga suyanuvchi va umumiy pedagogikaning barcha qonun va qoidalaridan kelib chiquvchi **xususiy pedagogikanig** o'ziga xosliklarini hamda didaktika tamoyillarini o'zi tanlab olgan xususiy fanda ishlashini to'liq bilishi kerak. Darsga kirib bolalarga bilim bermoqchi bo'lgan kishi. Dars berish **usullarining** majmuini va ularni tartibga keltirilgandagi holati dars berish **yo'li(metodika)ni** o'zining besh barmog'idek egallab olgan bo'lishi lozim. Dars berish uslublari va ularda ishlatiladigan usullarni bilmagan kishi dars o'tolmaydi. Sinf va auditoriyaga kirib chiqqani bilan uni dars o'tdi deyilmaydi. Dars o'tdi deganda, dars o'tuvchi kishi, didaktikaning barcha tamoyillariga suyanagan holda, umumiy pedagogikaning qonun - qoidalarini o'zining xususiy fanida ishlashini yaxshi bilgan holatda, pedagogikada mavjud usullar ichidan o'ziga moslarini tanlab olib, dars jarayonidagi joy-joyini topib qo'ya olish yo'li bilan o'zining uslubini(metodikasini) tuza oladigan kishiga nisbatan qo'llaniladi.

Ikkinchidan, dars beruvchi kishi didaktika, umumiy va xususiy pedagogika hamda metodikalardagi bilimni to'liq egallab olganidan keyin, muayyan fandan bilim berish uchun, shu fandagi bilimlarni puxta egallagan bo'lishi shart. Beradigan fanining bilimlarini yaxshi o'zlashtirib olmagan kishi, qanchalik pedagogika nazariya va amaliyotini yod olgan bo'lmasin bolalarga to'liq bilim bera olmaydi. Chunki bu bilimlarni o'zi hali yaxshi o'zlashtirib olmagan.

Uchinchidan, o'ziga o'qituvchilikni kasb qilib tanlagan inson falsafani yaxshi bilishi shart. Chunki falsafa odamga abstrakt fikr yuritishni o'rgatadi. O'qituvchi sinf yoki auditoriyaga kirganda, abstrakt tafakkuri sust rivojlangan bo'lsa, o'zini yo'qotib qo'yadi. O'zini sinf va auditoriyadagilardan yuqoriroq qo'yib, ularning ong va diqqatini o'ziga qaratib olishi uchun, kishida abstrakt tafakkur yaxshi rivoj topgan bo'lishi kerak.

Undan tashqari falsafa, dars paytida kechadigan bilish jarayonini o'rgatadi. Bilish jarayonini, ya'ni texnologiyasini bilmagan o'qituvchi dars o'tishda bir qator qiyinchiliklarga duch kelib, darsni amalga oshira olmaydi, oshirganda ham noto'g'ri dars o'tadi.

Shu bilan bir qatorda falsafaning asosiy qonunlari insonni barcha amaliy faoliyatiga, shu jumladan pedagogik faoliyatga ham, eng umumiy metodologik asos vazifasini o'taydi. Bizda chop etilgan pedagogik adabiyotlarda, aynan, shu masalaga kam e'tibor berib kelinayotganligi munosabati bilan falsafaning asosiy qonunlarini dars jarayonida ishlashini tahlil qilib chiqaylik. Ma'lumki dialektikaning uchta asosiy qonuni mavjud bo'lib, ular har bir joyda, har bir sharoitda, istisnosiz ishlaydilar. Dialektikaning birinchi va asosiy qonuni "qarama - qarshi tomonlar birligi va kurashi" qonunidir. Bu qonun bo'yicha yer yuzi va koinotdagi barcha narsa va hodisalar o'zining qarama - qarshi tomoniga, ya'ni qarama - qarshi kuchiga ega.

Masalan: baland - past, o'ng - chap, yaxshi - yomon, shimol - janub, manfiy - musbat, erkak - ayol va hokazo, bularni falsafa fani orqali yaxshi bilamiz. Ularni ta'lim-tarbiya jarayonida namoyon bo'lishini tahlil qiladigan bo'lsak, dars bir butun bo'la turib, qarama-qarshi ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchi degan, kuchlardan tashkil topganligini ko'ramiz. Bu qonun bo'yicha, ular bir vaqtning o'zida biri-biriga intilib, shu vaqtning o'zida biri-biridan qochadilar. Ya'ni ular qarama-qarshi kuch bo'la turib bir butunlikni tashkil etadilar. Ularning birisiz boshqasini mavjudligi mumkin emas, mumkin bo'lgan taqdirda ham boshqa sifatda mavjud bo'lishlari mumkin. Darsda esa, ularning biri bo'lmasa dars degan bir butunlik mavjud bo'lmaydi. Bular bir butunni ajralmas qismlaridirlar, shu bilan bir vaqtning o'zida dars berish, dars olish emas, u uning ziddiyatidir. har bir dars oluvchi o'qituvchisiga intilishi barobarida, u aytgan so'zlarni qilgisi kelmay, uning yo'lga yurgisi kelmay turadi. Chunki u qarama - qarshi kuchni tashkil qiladi. Bu qonunni bilmagan va uning ishlashiga tushunib yetmagan o'qituvchining diqqati oshib, fig'oni chiqib, nega bu bolalar meni aytganimni qilmaydi deb, xafa ham bo'lishi mumkin. Aslida bu holat tabiiy holdir. Buni bizga falsafa o'rgatadi. Dialektikaning qolgan ikki qonuni - "Miqdorni sifatga va sifatni miqdorga o'tishi" hamda "Inkorni - inkor" qonunlari ham shunga o'xshab, bizning ixtiyorimizdan tashqari ishlaydilar. Bolalardagi bilmaslik holatini, bildi holatiga keltirish uchun, berilayotgan bilimni bir necha, kamida besh-etti, marotaba qaytarilishi shart bo'ladi. Shunda miqdor sifatga o'tib, bolalardagi bilmaslik holati bildi holati bilan almashinadi. Bilmaslik holati, bildi holati bilan almashinish jarayoni bolalar bilmaslik holatini inkor etib, bildi holatiga ega bo'lishlari uchun, "Inkorni - inkor" qonuni ishga tushishi va berilayotgan bilimning qaytarilish miqdori kerakli miqdorga yetishi shart.

To'rtinchidan, o'qituvchi va pedagog, bolalarga bilim berishni amalga oshirayotganda, muayyan yoshdagi bolalar vujudida sodir bo'layotgan fiziologik va ruhiy hodisalarni yaxshi bilishi lozim.

Aks holda o'zini ham bolalarni ham qiynab, dars oldiga qo'yilgan maqsadiga yeta olmaydi. Buning uchun pedagog **bolalar anatomiyasi va fiziologiyasi hamda psixologiya** fanlar bilimlarini to'liq egallagan bo'lishi kerak. Bo'lmasa, bolalarni mayib bo'lib yoki asabini buzilishiga sababchi bo'lib qolishi mumkin. Maktabda uchrab turadigan bunday hodisalar, o'qituvchilarning bola fiziologiyasini yoki yosh psixologiyasini yaxshi bilmaganidan kelib chiqadi.

Beshinchidan, O'zbekiston Konstitutsiyasi bo'yicha, din davlat ishlaridan chetlatilganligiga qaramay, ijtimoiy hayotdan uni hech kim chetlatgan emas. Din kundalik hayotimizda muhim rol o'ynab kelmoqda. Dinni yaxshi bilmaganlar goho diniy ta'limotga zid bo'lgan, oilasi hamda jamiyat tinchligini buzuvchi turli diniy oqimlarga kirib qolmoqdalar. Ularni, ayniqsa yoshlarni, bu yo'ldan qaytarib, to'g'ri yo'lga solib yuborish uchun o'qituvchining o'zi dinni yaxshi bilishi shart. Shuning uchun ham, o'ziga pedagogikani kasb qilib tanlagan kishi dinni asl maqsadi, uning qonun va qoidalarini batafsil bilmog'i kerak. Buning uchun esa pedagog **dinshunoslik** fanini o'qigan bo'lishi kerak.

Oltinchidan, o'qituvchi bolalarga o'z fanidan bilim berish jarayonida, ularni muayyan jamiyat va unda olib borilayotgan muayyan siyosat bilan tanishtirib borishi shart. Shu munosabat bilan, o'qituvchi va pedagoglar **siyosatshunoslik** bilimlarini puxta egallab, ularni hayotda qo'llay olishlari shart. O'zbekistonda chop etilgan lug'atlarda siyosat tushunchasi turlicha talqin qilinishi munosabati bilan, qisqacha bo'lsa ham siyosat tushunchasi va uni amalga oshirish yo'llari bilan sizlarni tanishtirib o'tmoqchimiz.

Siyosat - bu ijtimoiy jarayon bo'lib, hokim guruhlarining ularga qaram bo'lgan ijtimoiy guruhlar orasidagi, ularni tinchlik va farovonlikka boshlash maqsadida qilingan munosabatdir. Hokim guruhlar deganda oila boshlig'idan tortib, sinf rahbari, maktab direktori, rayon va viloyat hokimlari hamda davlatning birinchi shaxsi hisoblangan Prezident mahkamasigacha bo'lgan kishi va ijtimoiy guruhlariga nisbatan qo'llaniladi. Demak siyosat, bu avvalambor, munosabat va faqat boshqaruv hamda tinchlik va farovonlikka boshlash maqsadida qilingan munosabat ekan. Siyosat munosabat bilan bog'liq ekanligini bildik. Endi, bu munosabatlar oddiy ijtimoiy munosabatlar emasligini, ya'ni bir darajadagi ijtimoiy guruhlar orasidagi munosabat emasligini anglasak, haqiqiy siyosat tushunchasiga yaqinlashgan bo'lamiz. Siyosat - bu jamiyatda har turli martabalarga ega bo'lgan ijtimoiy guruhlar orasidagi munosabat ekanligi ma'lum. Endi qanday darajadagi guruhlar orasidagi munosabat haqida gap bormoqda degan savol tug'iladi. Bu savolga javob berish uchun, siyosat nima maqsadidagi munosabat ekanligini bilib olishimiz kerak. Ma'lumki, har qanday siyosatning maqsadi boshqarishdir. Shundan kelib chiqib, siyosat - boshqarishga qurbi yetadigan, ya'ni hokimlik qilish qo'lidan keladigan shaxs yoki ijtimoiy guruhning boshqa ijtimoiy guruhlar bilan, ularni boshqarish maqsadida qiladigan munosabatidir, desak xato qilmagan bo'lamiz. Ammo bu yerda qayoqqa boshqarish maqsadida, degan yana bir savol tug'iladi. har bir inson, har qanday ijtimoiy guruh, butun jamiyat, agar ular ijtimoiy sog'lom bo'lsalar, so'zsiz, tinch va farovon hayotga intiladilar. Ijtimoiy nosog' odamlar urush-to'polon talab bo'ladilar. Shunday qilib, "siyosat" tushunchasining uchinchi elementi - "tinch va farovon hayot" kelib chiqdi. Jamiyat a'zolari, o'zlarining tinch va farovon hayotini tashkil qilib berish vazifasini tarixan ixtiyoriy ravishda "davlat" deb nomlangan ijtimoiy qurilmaga topshirganlar. Davlatning qiladigan ishi jamiyatni boshqarish bo'lganligi tufayli, uni "boshqaruv organlari" yoki "hokim guruhlar" deb yuritiladigan bo'lgan. Mana shu, siyosatning asl mazmunini, uning turlarini va muayyan siyosat yuritilgan jamiyatdagi davlat tuzumini bilib olishlari va o'quvchi talabalarga tushuntirib berishlari zarur bo'ladi.

Yettinchidan, bola o'qitayotgan pedagog muayyan jamiyatda tarixan shakllan ijtimoiy guruhlardan ham talabalarni xabardor etmog'i lozim. Buning uchun o'qituvchi va pedagog **sotsiologiya** bilimlaridan xabardor bo'lib, ulardan pedagogik amaliyotida foydalana olishi kerak. Shuning uchun o'ziga o'qituvchilikni kasb qilib tanlagan kishi sotsiologiyani yaxshi o'qigan bo'lishi shart.

Shu bilan bir qatorda, o'qituvchi bolalarga madaniyat to'g'risida boshlang'ich tushunchalar berib, ularda madaniyat elementlarini shakllantirib borishi lozim. Buning

uchun o'qituvchining o'zi **madaniyatshunoslik** bilimlarini egallagan va ularni pedagogik amaliyotida ishlata oladigan bo'lmog'i kerak. Adabiyotlarda "madaniyat" tushunchasi ham turlicha talqin qilinganligi uchun, bu yerda madaniyat degan tushunchaga ta'rif berib o'tishlikni lozim ko'rdik.

Lug'atlarda, madaniyat - jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy hayotida qo'lga kiritilgan yutuqlari majmui. Biror ijtimoiy guruh, sinf yoki xalqning ma'lum davrda qo'lga kiritgan shunday yutuqlari darajasi deyiladi. Bu ta'rif rus tilidagi "kul'tura" tushunchasining lug'aviy mazmuniga mos, lotin tilidagi "kul'tura", ya'ni yetishtirish, tarbiyalash, rivojlantirish ma'nosidan olingan bo'lib, konkret jamiyatning muayyan davrda erishgan ishlab chiqarish kuchlari va ma'naviyatini, qisqasi, hayot tarzini ifodalaydi. Mazkur darsligimizda bu ijtimoiy voqiylikni ma'naviyat, deb aniqladik. Bizning fikrimizcha, o'zbek tilidagi "madaniyat" tushunchasi rus tilidagi "kul'tura" tushunchasining mazmunini bermaydi. Rus tilidagi "kul'tura" atamasi bizdagi hayot tarzi, ya'ni "ma'naviyat" degan tushunchani ko'proq ifoda etadi. Madaniyat - insonning egallagan bilimlari va hosil qilgan tajribalariga asoslangan malakali harakatlari yoki mehnat faoliyatining mahsulidan bunyod bo'lgan narsalar boshqalarda zavq uyg'ota oladigan ijtimoiy hodisadir. Kishining har bir harakati yoki faoliyatining mahsuli madaniyat darajasiga ko'tarilishi mumkin. Misol uchun, odamning yurish-turishi, so'zlashi, yoki ro'zg'or yuritishi boshqalarni zavqlantirsa, bu uning shu yumushlarni madaniyat darajasiga ko'targanligini bildiradi.

Sakkizinchidan, Yosh avlodga muayyan fan bilimlarini o'rgatuvchi kishi, ularni ahloq va odobga ham o'rgatishi shart. Bu o'qituvchi va pedagoglarning burch va ma'suliyatiga kiradi. Buning uchun, avvalambor o'qituvchining o'zi tarbiyalangan bo'lishi lozim. Odob to'g'risida ham odamlar turli tushunchaga ega bo'lganliklari uchun, ushbu yerda odob to'g'risida bir oz to'xtalib o'tishlikni ma'qul ko'rdik. Kishining qanchalik bilimi bo'lmasin, u qanchalik faol va halol bo'lmasin, qanchalik mard va sahovatli bo'lmasin odobi bo'lmasa, uning barcha ijobiy ijtimoiy sifatleri yo'qqa chiqadi. Chunki, inson ijtimoiy mohiyatining ustki qavatini uning odobi tashkil qiladi.

Odobli degan ijtimoiy sifat inson fazilatlaridan hisoblanib, kishi umuminsoniy qadriyatlar bilan birga milliy qadriyatlarni hamda hududida qabul qilingan ahloq va odob normalarini yaxshi bilishni va ularga rioya qilishni taqozo etadi.

Umuminsoniy qadriyatlarga yashash, mehnat qilish, sevishtirish va sevilish, bilim egallash, kattalarni hurmat qilish, kichiklarga va ayollarga izzat ko'rsatish, rost so'zlash va shunga o'xshash hamma insonlar uchun hayotiy zarur va qadrlil bo'lgan ma'naviyatlar kiradi.

Muayyan bir xalqda asrlar davomida shakllangan va ularning qadriyati bo'lib kelgan ma'naviyatlarni milliy qadriyatlar deb, hisoblanadi. Bularga bayram va to'ylarni o'tkazish, quda-anda hamda boshqa mehmonlarni kutish odobi, ro'zg'or tutish, kiyinish, salomlashish va hokazo muayyan millatga qadrlil ma'naviyatlar hisoblanadi.

Shuningdek, ovqatlanish, so'zlashish, jamoat joylarida o'zini tuta bilish kabi bir qator ijtimoiy hayotda mavjud harakat normalariga amal qilishlik ham odob hisoblanadi.

Odobsizlik esa, butun insoniyat yoki bir millat qadriyat deb qabul qilgan narsa va hodisalarga behurmatlik ko'rsatish, muayyan jamiyatda urf bo'lgan axloq va odob normalariga rioya qilmay, ularni mensimay, oyoq osti qilishdir. Masalan, umuminsoniy qadriyat hisoblangan mehnat qilishni inkor etib, beish yurish yoki ish bo'lgarida ham, dangasalik qilib ishlamaslik, katta odobsizlik hisoblanadi. Yoki bilim egallas h umuminsoniy qadriyat. Sharoiti bo'la turib, ota-onasi va boshqalarning, ey inson o'qisangchi, bilim olsangchi, deganiga qaramay bilim olmaslik odobsizlikning odobsizligidir. Odobsizlikni kechirib bo'lmaydigan va eng vahshiy ko'rinishi, sevishganlarni g'ash ko'rib, ularga qarshilik ko'rsatish yoki undan ham jirkanchlisi, ularni badnom qilib, bebro' qilishga urinishdir. Bilim olaman deganga qarshilik ko'rsat ish, islomga nisbatan isyon bo'libgina qolmay, inson huquqini poymol qilish hamdir. Kattalarni behurmat, yosh bolalar va ayollarni xafa qilish ham umumjahoniy odobsizlik bo'lib, insoniyat tomonidan hech bir vaziyatda kechirilmaydi. Shunga o'xshash milliy qadriyat, urf-odat va an'analarni behurmat qilish millatga nisbatan, odobsizlikdir.

Ba'zi o'rinda milliy qadriyatlar yoki urf-odatlar umuminsoniy qadriyatlarga zid kelib qolishi mumkin. Masalan, musulmon mamlakatlarida xotin-qizlarni ishlab chiqari shda qatnashmay uy bekasi bo'lib o'tirishi urf bo'lgan. Bu muayyan halqning milliy qadriyati bo'lgani bilan, umuminsoniy qadriyatga ziddir. Bu holda o'sha hududda yashovchi odam tanlov erkinligidan foydalanib, yo hudud qadriyatini ushlaydi, yoki umuminsoniy qadriyatga amal qiladi. Komillikka intilgan kishi albatta, umuminsoniy qadriyatlarni ustun qo'yishi lozim, garchi o'z hududida bu odobsizlik bo'lib hisoblansa ham. Umuminsoniy qadriyatlar ming yillar davomida butun insoniyatning tanqid elagidan o'tib kelgan ma'naviyatning bir ko'rinishi ekanini unutmaslik kerak. Sevgi masalasida ham shunday. Ba'zi, tor doiraga qamalib qolgan xalqlarda, ikki yoshning sevishib, chaqchaqlashib yurishi ayb, umuminsoniy nuqtai - nazardan esa, bu juda yuqori qadriyat. Bilim olishda ham shuni aytilish mumkin. Garchi, bilim olishga qarshilik ko'rsatuvchi odamning o'zi yer yuzida qolmagan bo'lsa hamki, oz bo'lsa-da, "qiz bolaning o'qigani qayoqqa boradi, bo'ldi o'qimaysan, seni turmushga berib yuboraman" degan gaplarni bizning hududda ham eshitib qolish mumkin. Bu o'ta odobsizlik hisoblanib, na faqat umuminsoniyatga, na faqat islomga behurmat, balki, inson huquqlariga ham ochiqdan-ochiq qarshi chiqishlikdir. Bu nafaqat odobsizlik hisoblanadi, bu insoniyat bilgan eng kuchli gunohlardan biri bo'lib, millatni tubanlikka tortadi.

To'qqizinchidan, so'zsiz ta'lim-tarbiya bilan shug'ullanuvchi estetik tarbiyalangan bo'lishi shart. Estetik tarbiyaning jamiyat taraqqiyotida naqadar muhim rol o'ynashi hammaga ma'lum. Estetik tarbiya ma'naviy tarbiyaning muhim va tarkibiy qismi ekanini unutmasligimiz kerak. Estetik didning pastligi ijtimoiy hayotning barcha tomonlariga salbiy ta'sir o'tkazadi. Jumladan: ba'zi yosh oilalar

iqtisodiy tomon tufayli emas, balki ma'naviy va asosan estetik didni pastligidan buzilib ketish hollari kam emas. Tuyg'ularning pastligi, qashshoqligi, go'zallikni seza bilmaslik, qadrlay olmaslik kabi omillar er-xotin o'rtasidagi munosabatlarga putur yetkazmoqda.

Estetik did deganda ixcham, nafis, chiroyli kiyinishga o'rganish, uy-joyni saramjon-sarishta va ozoda tutish, hayotdagi go'zalliklarni, san'atdagi nafosatni tez ilg'ab olish va unga intilish, undan ta'sirlanish, yuksak, sof tuyg'ularga to'lib-toshib yashash tushuniladi.

Estetik didning shakllanishi davr xarakteri bilan bog'liqdir. har bir davr estetikaga qo'yadigan talabiga mos holda estetik didning yangi-yangi mezonlarini vujudga keltiradi. Bu yangi mezonlar barcha kishilar tomonidan o'zlashtirilguncha ancha vaqt o'tadi. Bizning davrimiz ham bu jihatdan o'z xususiyatlariga ega, davrimiz murakkab, shunga ko'ra estetik tarbiyaning ham shakllanishi silliq va oson kechmaydi.

Jamiyat taraqqiyotida ma'naviy va iqtisodiy tomonlar hamma vaqt ham bir xilda shakllanib bormaydi. Ba'zan ma'naviy tomon o'zib ketsa, ba'zan iqtisodiy tomon o'zib ketadi. O'zbek xalqi o'tmishida iqtisodiy tomonga nisbatan ma'naviy tomonlarning ko'proq shakllanib ketgan davrlari ko'p bo'lgan. Ammo, hozir bu gapni aytolmaymiz.

Estetik kamolot ma'naviy hayotning eng nozik, shu bilan birga murakkab ko'rinishlaridan biri. Inson shaxsiyatida estetik didning shakllanishi asta - sekin davom etadigan uzoq jaryondir. Estetik ko'nikmalar inson vujudiga singib, uning e'tiqodiga aylana borishi zarur. Bu borada ma'lum tadbiriy ishlar ko'rilmasa, estetik tarbiya sohasidagi barcha harakatlar yetarli natija bermaydi.

Go'zallik bilan yaxshilik qondosh, egizak doim bir-birini taqazo qilgan, biri-biridan kelib chiqqan. qadimgi greklarda bu ikki tushuncha bir butunlikdagi tomoni sifatida qaralgan, hozirgi paytda ham etika bilan estetikaning birligi kishilar hayoti uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chin insoniy ahloq normalarini rivojlantirish chin estetik didni shakllantirishni ham talab etadi. Odobli, axloqli, vijdonli kishi estetik jihatdan tarbiyalanmagan bo'lsa, bunday kishini yetuk inson deb bo'lmaydi. Odob axloqli kishida estetik did shakllangan bo'lsa, u har tomondan rivojlangan shaxs hisoblanadi. O'qituvchi va pedagog har tomonlama rivojlangan shaxs bo'lishi kerak.

Yuqorida, tavsiflab o'tilgan bilimlarning asosiy to'qqiz turini o'zida yig'ib ularni ko'nikma va malaka bosqichlaridan o'tkazib, ma'naviyatiga aylantirib ulgurgan kishigina o'qituvchilik va pedagogik amaliyot bilan shug'ullanishiga haqqi bor.

Mavzu bo'yicha berilgan bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun savollar

1. O'qituvchining ijtimoiy sifatlariga qachondan boshlab e'tibor berila boshlagan?
2. Zardo'sht ta'limotida o'qituvchi-kohinlar ijtimoiy sifatleri to'g'risida nima deyilgan?

3. Ibn Sino dars beruvchining sifatleri to'g'risida nima degan?
4. Ulug'bek mudarrisilarga qanday talab qo'ygan?
5. Pedagog bo'laman degan birinchi navbatda qanday bilimga ega bo'lishi shart?
6. O'qituvchi va pedagog uchun zarur bo'lgan bilimlar turining ikkinchi va uchinchilari qanday?
7. Ta'lim-tarbiya bilan shug'ullanuvchi to'rtinchi va beshinchi o'rinda qanday bilimlarni bilishi kerak?
8. Yoshlar tarbiyasi bilan shug'ullanadigan kishi oltinchi va yetinchidan qaysi bilimlarni egallashi lozim?
9. O'zini bola tarbiyasi uchun bag'ishlagan inson sakkizinchi va to'qqizinchi qanday bilimlarga ega bo'ladi?

4 - Mavzu: O'quvchi va talabalarda shakllantirilishi lozim bo'lgan ijtimoiy sifatlar yoxud Mustaqil O'zbekiston fuqarosining axloq kodeksi

Reja:

1. **Uzluksiz ta'lim -tarbiyaning jamiyat talabiga mosligi.**
2. **Aqllilik.**
3. **Bilimlilik.**
4. **Milliy g'urur.**

Uzluksiz ta'lim-tarbiyaning yakunida tarbiyalanuvchilarda jamiyat talabiga mos bo'lgan ijobiy ijtimoiy sifatlar, ya'ni fazilatlar shakllangan bo'lishi shart. Bu ta'lim-tarbiya soxasi oldiga qo'yilgan ijtimoiy buyurtma bo'lib, bu buyurtma davlat tomonidan moliyalashtirilganidan keyin davlat buyurtmasiga aylanadi. O'ziga pedagogik faoliyatni kasb qilib olganlar bu buyurtmani bajarishlari shart.

Tarixan ta'lim-tarbiya maxsus inson faoliyati sifatida shakllanib borishi barobarida talim-tarbiya yakunida tarbiyalanuvchining sifatleri, ya'ni ta'limiy maqsadlar ham aniqlanib bordi.

Geradotning "Tarix" kitobida qadimgi saklar, forslar va massagetlar insondagi eng sharaflaydigan sifat jasurlik deyilgan. Shunga ko'ra, ular o'g'il bolalarni besh yoshdan yigirma yoshgacha faqat uch narsaga: otda yurish, kamondan otish va adolatli bo'lishga o'rgatishgan.

Xitoyning Samarqanddagi elchisi Vey-Szining hisobotlarida, "Samarqand aholisi mohir savdogarlardir. O'g'il bola besh yoshga to'lar ekan, unga savdo o'rgata boshlaydilar", - deb qayd qilingan.

Zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da ham ta'lim-tarbiya masalalariga katta ahamiyat berilgan. Unda "Tarbiya hayotning eng muhim tirgagi, tayanchi bo'lib hisoblanishi lozim, har bir yoshni shunday tarbiyalash lozimki, u

avvalo yaxshi o'qishni, keyin esa yozishni o'rganishi bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin"⁴, - deyilgan.

O'rta Osiyoga islom kirib kelganidan keyin yerli xalqlarda islom ma'naviyati shakllanib mustahkamlanib borgan. qur'onda imonning o'ziga xos mezonini sanalgan quyidagi ijtimoiy sifatlar targ'ib qilinadi: saxovat, mehmonnavozlik, jasorat, sabr-qanoat, to'g'rilik, vafodorlik, adolat, tenglik, tinchlik va boshqa ijobiy sifatlar.

Imom al-Buxoriyning tarbiya haqidagi qarashlarida jaholat kishiga o'lim keltiruvchi fojia sifatida qoralanadi. U odamlarni to'g'ri so'zli bo'lishiga, va'daga vafol qilishga da'vat etib, munofiq kishining uchta belgisi borligini ko'rsatadi, ular: yolg'on gapirish, va'daga vafol qilmaslik va omonatga xiyonat qilishdan iboratligini aytadi. U insonning kuch-qudrati jismonan pahlavonlikda emas, balki jahol chiqqanda o'zini tiya olishda, deb hisoblaydi.

Imom al-Buxoriyning ta'lim-tarbiya xususidagi ta'limotida axloqiy qarashlar muhim o'rinda turadi. Uning uqtirishicha, baland tovush bilan o'rinsiz ko'p kulish boshqalar diliga ozor beruvchi xislatdir. Xalqqa yoqimli va ehtiromli bo'lib, uning muhabbatiga sazovor bo'lishni go'zal axloqlik, deb biladi alloma. Mutafakkir asarida kichiklarga shafqatli, kattalarga hurmatda bo'lish zarurligi alohida ta'kidlanadi.

Abu Iso at-Termiziy "Sog'lom tanda sog' fikr bo'ladi" degan xalq maqolidan kelib chiqib, yoshlikdanoq sog'liqni saqlashga, vaqtini bekor o'tkazmaslikka davat etadi: "Ikki narsa borkim, ko'pchilik ularning qadriga yetmaydi: biri sog'liq, ikkinchisi bo'sh vaqt". Imom at-Termiziy to'plagan hadislar orasida bolalarni axloq-odob, marhumlarga hurmat ruhida tarbiyalash targ'ib etiladi.

O'rta asr ijtimoiy-falsafiy fikr taraqqiyoti mutafakkir Abu Nasr Farobiy nomi bilan bog'liq bo'lib, uning inson kamoloti haqidagi ta'limoti ta'lim-tarbiya sohasida katta ahamiyatga ega. Farobiy ta'lim-tarbiyaning asosiy vazifasi jamiyat talablariga javob bera oladigan va shu jamiyat uchun xizmat qiladigan yetuk insonni tarbiyalashdan iborat, deb bilgan va tarbiyalanganlikning o'ziga xos mezonini ishlab chiqqan.

Farobiydan keyin Ibn Sino, Beruniy, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Xojib, Kaykovus, Umar Xayyom va boshqalar tarbiya yakunida erishiladigan ijtimoiy sifatlar to'g'risida fikr yuritganlar.

Komusiy bilimlar sohibi, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy o'zining badiiy asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarni ifodalagan bo'lsa, ma'rifiy asarlarida har bir inson aqlli, axloqli, bilimdon, oqil, dono, sofdil, saxovatli, sabr - qanoatli, adolatli, muruvvatli, kamtar, mard va jasur bo'lmog'i lozim deb ta'kidlagan.

Shaxsning shakllanishida oila jamiyatning asosiy bo'g'ini sifatida katta rol o'ynaydi. Shaxsning ijobiy yoki salbiy xislatlari asosan oilada tarkib topadi va umrining oxirigacha uning ruhiyatida saqlanadi.

⁴ A.O.Makovelskiy. Avesto, Baku, "Azerbayjan", 1960, 18-bet.

Maktabgacha tarbiya yangi jamoada vujudga kelgan xislatlar bilan boyitiladi. Maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari yetuklik ko'lamida bilim va ko'nikmalar shakllanishi bilan birga ijobiy fazilatlar sayqal topadi.

Oliy o'quv yurtida va undan keyingi yuqori o'quv yurtlari (aspirantura va doktoranturada) barcha ijobiy ijtimoiy sifatlar maromiga yetkazilib fazilat darajasiga ko'tariladi.

Rasmiy ta'lim - tarbiya tizimidan tashqari madaniy-ma'rifiy masalalar, radio, televideniya va ommaviy axborot vositalari ta'sirida shaxsiy xislatlar jamiyatga, atrof muhitga muvofiqlashtiradi.

Ma'lum maqsadga yo'naltirilgan tarbiya faoliyatida san'at, adabiyot, madaniyat muassasalari, ijtimoiy tashkilotlar va uyushmalarning faoliyatlaridan foydalaniladi.

Bunda maqsadga yo'naltirilgan rasmiy ta'lim-tarbiya shaxs rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Professor Bo'ri Ziyomuhammadov tomonidan O'zbekistonda o'tkazilgan ko'p yillik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, erkin va fuqarolik jamiyat hamda huquqiy va demokratik davlatning fuqarolari quyidagi ijtimoiy sifatlarga ega bo'lishlari kerak:

Aqlli. Bu tushunchaning lug'aviy ma'nosi - fikr yuritmoq, bilmoq degan mazmunni bildiradi. Shunday ekan, kishi qanchalik ko'p fikr yuritib, ko'p bilimga ega bo'lsa, shunchalik aqlli hisoblanadi. Lekin odam chuqur fikr yuritmay boshqalardan ko'rgan eshitganlarini, kitoblardan o'qiganlarini hamda ustoz muallimlar aytganini esda saqlab qolib, shu yo'llar bilan olingan bilimlarga amal qilib yurishi ham mumkin. Bunda ham aql ishtirok etadi, ammo bu holda aql yordamchi vazifani bajari b, kishi ko'p ham intellektual kuchini sarflamaydi. Doimo, shunday hayot kechirib yurgan odamni aqlli deb bo'lmaydi.

Lekin ba'zi kishilar, o'qituvchi va pedagoglarning aytganiga va kitoblarda yozilganligiga qaramay, har bir narsaning negiziga o'zlari yetib borishni istaydilar va tayyor andozalar turganda, ularga amal qilmay, har bir narsaga o'zlari mustaqil fikr yuritib yetishga harakat qiladilar. Bunday kishilar aqlli hisoblanadi. Ular mustaqil bilim topish jarayonida anchagina aqliy quvvat va vaqtlarini sarflaydilar.

Bunday aqliy harakat ko'pchilikka malol kelgani uchun aksariyat odamlar aqliy kuch-quvvat va ma'lum vaqt sarflashdan qochib, tayyor bilimlarni o'rganib olib qo'ya qoladilar. Natijada ancha bilimga ega kishi bo'lib hisoblanadilar. Ba'zida fan nomzodi va go'ho fan doktori ham bo'ladilar. Biroq bu bilan ular aqlli bo'lib qolmaydilar.

Aqlli bo'lish uchun kishi o'ziga ancha qiyinchiliklarni olib, har bir narsaga mustaqil fikr yuritib, shu jumladan bilimga ham ilm "ketmonlarini" chopib, ya'ni mustaqil tadqiqotlar olib borib erishgan odamni tushunish lozim.

Onadan kishi aqlli bo'lib tug'ilmaydi. hamma odamlar birday, aqlini ishlatishga moyil ligi bor bo'lib tug'iladi xolos. Bir kishida bu moyillik yuqori, boshqasida u kam bo'lishi mumkin, bu tabiiy hol. Tug'ilganidan so'ng, aqlini qanchalik ko'p yoki kam ishlatishi dastavval, uning ota-onasi, aka-opalari, qarindosh-urug'lari, so'ng murabbiy va o'qituvchilarning sayi harakatiga bog'liq.

Shu kundagi hayotimizda bola aqlini faol ishlatishi uchun sharoit quyidagicha: ota va ona (ba'zilar bundan mustasno), bolasining to'g'ri yo'ldan og'ib ketmasligi uchun, undan ota-onaning aytganlarini og'ishmay bajarishni talab qiladilar. g'ururi kuchli bola tashqaridan qilingan bunday g'ayri tarbiyaviy ta'sirga qarshilik ko'rsatadi. Yuvosh bola bo'lsa, bir necha yillar mobaynida unga o'tkazilgan bunday tarbiyaviy tazyiq natijasida, mo'min va itoatkor bo'lib yetishadi. Bunday bolani yaxshi bola deb ham yuritiladi. Bola maktabga borganida o'qituvchilar ham undan, o'zlariga so'zsiz bo'ysunishni, bergan bilimni mulohazasiz qabul qilishini, o'qituvchi aytganini bajarishini talab qiladilar (ba'zi o'qituvchilar bundan mustasno). Natijada ota-onasi va o'qituvchilarining so'ziga kirgan bola ko'p bilim va hamda axloqqa ega bo'lib yetishadi. Ammo aqlli bo'lmaydi. Uning aksi g'ururi bor bola, o'z shaxsini muhofaza qilib, ularning so'ziga kirmagan bola, bilimga ham, odobga ham ega bo'lmay, yomon bola bo'lib qoladi. Ammo, ikkalasi ham aqlini ishlata olmaydigan bo'lib yetishadi. Ularni farqi nimada desangiz, birinchisi, umri bo'yi yaxshi farzand bo'lib, aksiz bo'lib o'tib ketadi, chunki uning aqli kishanlangan. Ikkinchisining aqli bo'lishga imkonni qolgan bo'ladi, chunki u o'z shaxsini saqlab qolgan va uning aqli kishanlanmagan bo'ladi. Achchiq bo'lsa hamki, bizning sharoitdagi ijtimoiy-tarbiyaviy ahvol umuman olganda shunday.

Yaxshi ham O'zbekistonning uzoq qishloqlari-yu, cho'lu sahrolari bisyor. Keng dala-dashtda, ota-ona, o'qituvchi hamda boshqa tarbiya beruvchilarning surunkali ta'siridan holi bo'lganlarning aqlari kishanlanmay, erkin fikr yurituvchi bo'lib chiqmoqdalar va mustaqil ravishda kitoblar o'qib o'zining bilim saviyalarini oshirish yo'li bilan millatning obro'yini saqlab kelmoqdalar.

Bir narsani mustaqil bilish qiyin albatta. Shunda ota-ona, murabbiy, o'qituvchi va pedagoglar hamda adabiyotlar ko'magidan foydalanish kerak. Ammo, faqat ko'magidangina foydalanib, o'qituvchi va domlarning aytganlarini, kitob va jurnallarda yozilganlarni yuz foiz chin deb qabul qilmang. Garchi ularning ko'p qismi to'g'ri bo'lgan taqdirda ham. Ular aytganlarini hamda yozma manbalardagi fikrlarni albatta tafakkur ko'rigidan o'tkazing va hayotda sinab ko'ring, shundan keyin ularni rost ekaniga ishonib.

Ta'lim va tarbiya bilan shug'ullanuvchi kishilar bolalarga bilimni berib qo'yaqolmay, bilimni mustaqil izlab topishga o'rgatishlari kerak.

Odobli degan ijtimoiy sifat ham, inson fazilatlaridan hisoblanadi. Odobli kishi umum insoniy qadriyatlar bilan birga milliy qadriyatlarni yaxshi bilgan va ularni e'zozlagan hamda jamiyat ichida qabul qilingan barcha axloq normalariga rioya qiladigan odamdur.

Odobsizlik, butun insoniyat yoki bir millat qadriyat deb qabul qilgan narsa va voqiyiliklarga behurmatlik qilish, muayyan jamiyatda qabul qilingan urf-odat va an'analarga rioya qilmay, ularni mensimaslikdir. Ta'lim-tarbiya bilan shug'ullanuvchi kishilar, bolalarga odob nima ekanini, uning mohiyatini tushuntirib berib, ularda umuminsoniy va milliy qadriyatlarni hurmat qilish, ularni o'rganish, hayotda amal qilishini ta'minlab berishlari kerak.

Bilimlilik. Bilimli deganda muayyan bir kishida ko'p bilim to'planganlik holatini tushunish lozim. Goho bilimli tushunchasi aqli tushunchasi bilan sinonim sifatida qo'llaniladi. Yana qaytarib aytamizki, aqli bu mustaqil fikr yurita oladigan bo'lsa, bilimli - mustaqil fikr yuritish natijasida o'zida yetarlicha bilim hajmiga ega bo'lgan kishiga nisbatan aytiladi.

Chin ma'nodagi bilimli deganda, narsa va hodisalarning tom ma'no va mazmuniga tushunib yetib, ularni tashkil qiluvchi qonuniyatlarini (bilimlarini) bilib olib, o'z tafakkuridan o'tkazib, hayolida saqlab, ularni bir necha bor hayotda sinab ko'rib, ko'nikma va malakasiga aylantirgan kishiga aytiladi. Kishi o'zida qanchalik ko'p bilim to'plasa, u shunchalik bilimli deb hisoblanadi.

Odam o'ziga bilim yig'ganda uni ma'lum bir tartibda yig'ishlik, katta ahamiyatga ega. Chunki, tartibsiz yig'ilgan bilimning foydasi bo'lmay, inson ijtimoiy mohiyatini oshirmay, pasaytirishi muqarrar. Egallangan uzuq-yuluq bilimlar, inson xotira sandig'idan o'rin topolmay miyada aylanib yurib, miya qobig'idagi bosimning oshishiga va bosh og'rig'iga olib keladi.

Mehnatsevarlik tarbiyalanuvchi yoshlarning erishishi zarur bo'lgan ijtimoiy sifatlardan biridir. Mehnatsevarlik deganda, mehnatning turidan - og'ir mehnatmi, yengilmi, aqliymi, jismoniy - qat'iy nazar, kishi uni bajarishga jon-jahdi bilan kirishishligiga aytiladi. Mehnat, maqsadga yo'naltirilgan faoliyat ekanini eslatib o'tamiz. Insonda, hayot kechirishi jarayonida, bir qator moddiy va ma'naviy ehtiyojlar paydo bo'lishi tabiiy. Bu ehtiyojlarni qondirish uchun kishi shunga mos ravishda, o'ziga maqsadlar qo'yadi va maqsadlariga erishish uchun, ma'lum bir tartibda harakatlar qiladi. Shunda u anchagina jismoniy va aqliy kuch sarflaydi. Buni mehnat deyiladi. Inson oldiga bilim olishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsa, unga erishish uchun, asosan aqlini ishlatib, juda ko'p intellektual quvvat sarflab yetadi. Ko'pchilik bilim olish mashhaqqatlarini bilmay, kitob o'qish, bilim egallash ham mehnatmi deb o'ylaydilar. Ilm bilan shug'ullanib ko'rmagan odam, tashqaridan turib, bu ish oson deb o'ylaydi. Aslida aqliy mehnat juda og'ir bo'lib, xalqimiz "Dehqonlar quduqni ketmon bilan, chevarlar igna bilan qazishsa, olimlar quduqni kiprigi bilan qaziydi" deb, bekoriga aytmagan.

Har qanday mehnat bilan shug'ullanish og'ir bo'lganligi tufayli kishi mehnatsevarlik sifatiga osonlikcha erishavermaydi. Buning uchun yoshlikdan, mehnat turidan qat'iy nazar, kishi o'zini uzoq yillar davomida mehnatga o'rgatishi kerak bo'ladi. Mehnat qochmas, katta bo'lgandan keyin ishlab ulgurar, degan ba'zi otionalarning fikrlari, inson shaxsi rivoji uchun o'ta zararli hisoblanadi. O'zini mehnatga o'rgatish uchun, avvalombor, mehnat yakunida keladigan natijani aniq ko'z oldiga keltirishi va unga mehr qo'yishi kerak. Bilmagan va suymagan narsasiga odam ko'p ham intila vermaydi. Intilmadimi, mehnat uning uchun azobu uqubatga aylanadi.

Muayyan bir kishi mehnat qilmasa turolmaydigan bo'lib qolganda, bilingki mehnat qilish uning ruhiga singib hayot tarziga, ya'ni ma'naviyatiga aylangan deb hisoblanadi.

Sog'liq ham, inson ijobiy ijtimoiy sifatlaridan biri bo'lib, uning ijtimoiy mohiyatining ajralmas qismidir. Mutloq sog'lom kishi deb, ham jism^onan, ham aqlan va ham ruhan salomat bo'lgan kishiga nisbatan aytiladi.

Jismoniy salomat deganda, faqat baquvvat, mushaklari bo'lib va kuchi ko'p odamni tushunib qolmang. Jismoniy salomat odam, o'z tanasining egasi bo'ladi. Ya'ni, jismoniy sog'lom odam, barcha a'zolarini o'ziga bo'ysundirib, istagan jismoniy ish va mashqlarni osonlikcha bajara oladi. Jismoniy salomatlikning birinchi belgisi, kishi erta bilan turganda o'zida lanjlik sezmay, jismoniy harakatlarni qilish extiyoji mavjud bo'ladi. Jismoniy salomat bo'lish uchun odam tanasi va vujudini toza turishi hamda shamollashdan saqlanishi kerak. Ko'p biologik kasalliklarning bosh sababchisi ifloslik bilan shamollashdir. Shu bilan birgalikda vujud tozaligiga insonning yemoq, ichmoq, yotmoq, turmoqlikning tartibi (rejimi) bilan bog'liq.

Aqliy va ijtimoiy salomat kishining, erta bilan turib yuz ko'zini yuvib, batamom uyg'onganidan keyin beixtiyor bir narsalarni uylagisi kelib, o'y-tafakkuri ishlayveradi. Bunday odam har qanday muammoni aql bilan yechib tashlaydi. Bu esa, maqsadga yetishishda katta omil hisoblanadi. Inson maqsadga erishishda, avval boshdan maqsadga yetish rejasini tuzib oladi. Aqliy salomat odam o'z aqlini ishlatib, bu muammoni har tomonlama tahlil qilib, maqsadga erishish rejasini tuzib tashlaydi.

Ijtimoiy sog'lom bo'lmoqchi bo'lgan inson, tinmay o'z ustida ishlab, surunkasiga ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'ladi. Dangasalikni va nafsini yenga olgan ijtimoiy salomatdir.

Ruhiy salomatlik, kishining hayotida yetakchi o'rin egallaydi. Kishining ruhi salomat bo'lsa, har qanday qiladigan ezgu ishini poyoniga yetkazadi. Ruhiy salomatlik, kishining qolgan niyatlari va oldiga qo'ygan maqsadlari bilan belgilanadi. Inson yaxshi niyatlar qilib, niyat qilgan yaxshiligini amalga oshirish rejasini tuzib qo'rganing o'zida dili yayrab, ruhi taskin topib, qiladigan ishlarining ham unumi bo'ladi. Agar shu qilgan yaxshi niyatini kishi amalga oshirsa, unda dil bayrami sodir bo'ladi hamda mehnat unumdorligi bir necha bor oshib, boshqalarga qilgan yaxshiligiga sarflangan kuch va mablag', bir necha bor ortig'i bilan unga qaytib keladi. "Berganga beraman" degan oyatning mazmuni ham shunda. Ammo, yaxshilik qilaman deb niyat qilib qo'yib, uni amalga oshirmasa, ruh bezovta bo'lib, kishining ruhiy azob chekishiga sabab bo'ladi.

Har bir kishi o'zining ruhini toza, beg'ubor va fe'lini keng tutishi uchun quyidagilarga e'tibor berishi lozim. Ruhiy salomat odam erta bilan turganda musiqa eshitgisi kelib, bilsa bilmasa, bir kuyni xirgoyi qilib yuradi. Ko'chaga chiqqanda va ishga borganda, chehrasi ochiq bo'lib, hammani yoqtiradi, ularga salomlar aytib, yaxshi niyatlar bildirib yuradi.

Ruhiy nosog' odam erta bilan o'rnidan tirishib turadi, bo'lar bo'lmasga uydagilarni tiriqtirib so'qib, bir ish qilsa jahl qilib, ko'chaga chiqqanda va ishga borganda odamlarga xo'mrayib yuradi. Bu hol uzoq davom etaversa, bunday odam albatta ruhiy xastaliklar kasalxonasiga a'zo bo'lib qoladi.

Milliy g'urur, insoniyatning har qanday faoliyat jarayoniga rag'bat vazifasini o'taydigan ijtimoiy sifatdir. Milliy g'ururi yo'q odam har bir ishda loqayd bo'lib, uning qilgan ishining unumi ham bo'lmaydi. Milliy g'ururga ega inson maqsad qo'ydimi, butun vujudini ishga solib, bu maqsadga erishish uchun g'ayrat qiladi va tezlikda maqsadiga yetadi.

Milliy g'urur deb, yashab turgan mamlakatining tarixini, ma'naviyat va madaniyatini yaxshi bilib, uning olimu fozillari va qahramonlari bilan ich-ichidan mag'rurlanuvchi hamda shu mamlakat rivojiga o'z hissasini faol qo'shib kelayotgan kishi qalbidagi umum insoniy g'urur negizida paydo bo'lgan ruhiy kayfiyatga aytiladi.

Ammo, milliy g'ururni milliy maqtanchoqlikdan farqlash lozim. Milliy maqtanchoq deb, boshqa millatlarni kamsitish maqsadida o'z millat tarixini, olimu qahramonlarini bilib olib, mana biz qanday mamlakatda yashaymiz, mana bizning avlod qanday deb maqtanib o'zi bu millat ravnaqiga hech qanday ulush qo'shmaydigan, safсатаboz kishiga nisbatan aytiladi. Uni millatchi deb ham yuritiladi, milliy g'urur fazilat bo'lsa, millatchilik ijtimoiy qusurdir.

Odamlarda milliy g'ururni shakllantirish uchun ularga muayyan millatning tarixiy qahramonlari, olimu fozillari, avliyoyu - anbiyolari, ularning dunyo ma'naviy xazinasi, ilm-fanga qo'shgan hissalar haqidagi ma'lumotlarni berish zarur. Shunda, kishining vijdoni toza, o'zi esa mehnatga chanqoq bo'lsa, uning qalbida millati yuzasidan faxr paydo bo'lib, millatining ma'naviy va iqtisodiy salohiyatini oshirishga bel bog'laydi. Odam millatini ma'naviy boyligini oshirishga bel bog'labdimi, bilingki, unda milliy g'urur paydo bo'lgan.

Vatanparvarlik xislati, milliy g'ururning taraqqiy etgan varianti bo'lib, vatan ravnaqi uchun rag'bat paydo qiluvchi asosiy omillardan hisoblanadi. Milliy g'urur negizida odamlarda vatanini sevvish kayfiyati paydo bo'lib, uni oshirib boraverilganda, inson vatanini shunchalik sevv boshlaydiki, millati uchun, yurti uchun, ya'ni vatani uchun fidoyilarcha mehnat qilib, zarur bo'lganda jonini ham fido qilishgacha tayyor bo'ladi. Buni haqiqiy vatanparvarlik deyiladi.

Odamlarda vatanparvarlik ruhini shakllantirish uchun, dast-avval, ularda milliy g'ururni paydo qilish kerak. Milliy g'urur bo'lmagan kishida vatanparvarlik tuyg'usini paydo qilib bo'lmaydi. Bu isbot talab qilmaydigan aksiomatik haqiqatdir. Ammo, yaqin o'tmishimizda, milliy g'ururni millatchilikka yo'yib, bolalarda milliy g'ururini paydo qilmay turib, vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirmoqchi bo'lganlar. Oxir oqibatda, odamlarda vatanparvarlik tuyg'usi yo'q bo'lib ketib, mamlakatda kichik bir ijtimoiy silkinish bo'lgan edi, mamlakat parchalanib, bir qator mayda mustaqil davlatlarga bo'linib ketdi.

Vatanparvarlikning aksi, vatan taqdiriga loqaydlikdir. Undan ham yomon ko'rinishi sotqinlik. Ota bobolari va o'zi tug'ilib o'sgan hududini badnom qilib, xorijiy mamlakatlarda o'z mamlakatining kamchiliklarini ko'z-ko'z qilib yuruvchi kishilarni hech qanday vaj bilan oqlab bo'lmaydi.

Baynalminal degan ijtimoiy sifat vatanparvarlik ruhi asosida shakllanib, eng yuqori fazilatlardan hisoblanadi. Odam millatini va vatanini sevib, unga go'yoki muxolif bo'lgan boshqa millatni tanqid qilish maqsadida uning tarixini, ma'naviyat va qadriyatlarini o'rgana boshlaydi. Chunki, bilmagan narsani kishi tanqid qilolmaydi-da, bilar-bilmas tanqid qila boshlashi bilan muxolif tomon uni so'z bilan urib tashlaydi. Kishi boshqa xalqlarni madaniyatini o'rganish jarayonida, ularda ham jahonga totuvli juda ko'p qadriyatlarni, adabiyot va san'atlari bor ekanini bilib oladi. Shundan keyin yaqin va uzoq xorijdagi xalqlar ma'naviyati va madaniyatini chuqurroq o'rgana boshlaydi. O'rganish jarayonida, ularga mehri oshib, sekin asta ularni ham, o'z millati qatorida yaxshi ko'radigan bo'ladi. Baynalminal tuyg'uga ega odamni komillikni yakuniga yetib qolgan desa bo'ladi.

Bu ijtimoiy sifat, jahonda haqiqiy tinchlik va totuvlikni o'rnatish, umumjahoniy iqtisodiyotni taraqqiy ettirish, pirovardda yer yuzida farovon hayot o'rnatilishining asosiy omili va garovi bo'lib xizmat qiladi. Buni esa, dunyoda avvallari bo'lgan va mavjud barcha dinlar targ'ib qiladilar.

Baynalminallikni aksi millatchilikdir. Bu o'ta salbiy insoniy sifat bo'lib dunyoda millatlararo mojaroni, barcha turdagi urushlarni keltirib chiqaradi. Jahonda bo'lib o'tgan minglab urushlar, milliardlab qurbonlar sababchisi millatlararo, ya'ni davlatlararo urushlardir. Milliy g'urur fazilat bo'lsa, millatchilik razolatdir. Bunga misollar juda ko'p. Yaqin sharqdagi Falestin bilan Isroil, Livan bilan Suriya. Janubiy Osiyodagi hindiston bilan Pokiston orasidagi va Shimoliy Kavkazdagi urushlar, millatchilikning natijasidir.

Insonparvarlik (gumanizm). Bu ijtimoiy sifatga ega odam ham, umuminsoniy qadriyatlarni tan olibgina qo'ymay, ularni bor kuchi bilan muhofaza qiladi. Umuminsoniy qadriyatlarga: har bir insonni shaxs sifatida tan olishlik, unga yashash, mehnat qilish, sevishtirish va sevilish, o'z iqtidorlarini istaganicha namoyon qilish huquqlari kiradi. Insonparvar kishi, odamdagi ushbu insoniy huquqlarni tan olib, ularning buzilishiga yo'l qo'ymaydi.

Insonparvar odam butun insoniyatni, shu bilan birgalikda, har bir insonni, uning irqi, millati, yoshi va kelib chiqishidan qattiq nazar, chin dilidan sevardi, unga faqat ezgu niyatda bo'lib, yaxshiliklar qilishga shoshiladi.

Insonparvarlikning aksi insonsevmaslikdir. Bunday inson qusurga uchragan odam odamovi bo'lib, hech kimni sevmaydi va hech kimga yaxshilik ham qilmaydi. Unday fikrlar uning hayoliga ham kelmaydi. Bundaylarning o'ylagani, faqat o'zi bo'lib, o'zim bo'lay degan kishilardir. Odomovilar ko'paygan sari, insonparvarlar o'zini noqulay his qilib, uzlatga ketishga majbur bo'ladilar. Mol-dunyoga, shu jumladan, pulga bo'lgan e'tibor kuchaygan jamiyatda ayni shunday voqea ro'y beradi. Bunday jamiyat ijtimoiy inqiroz sari yuz tutgan bo'ladi. Shuning uchun ham qur'oni karimda - " Kim (faqat) shu dunyoni va uning zebu ziynatlarini istaydigan bo'lsa, ularga qilgan amallarining ajr-mukofotini shu dunyoda komil qilib beramiz va ular bu dunyoda ziyon ko'rmaydilar. Unday kimsalar uchun oxiratda do'zax o'tidan o'zga hech qanday nasiba yo'qdir. Ularning bu dunyoda qilgan barcha yaxshiliklari behuda

ketur va qilib o'tgan amallari befoydadir"⁵ - deyilgan. Chuqur mazmunga ega bu oyatning mohiyatiga yeting.

Jasurlik. Kishida yuqorida sanab o'tilgan barcha fazilatlar bo'lsa-yu, jasurlik bo'lmasa, bu fazilatlardan hech kimga naf tegmaydi. Chunki kishi qanchalik aqlini ishlatmasin, qanchalik odobli, bilimli, mehnatsevar, sog'lom, vatanparvar va boshqa ijobiy ijtimoiy sifatlarga ega bo'lmasin, qo'rqqoligi tufayli ularni amalda qo'llay olmaydi. Ishlatgan taqdirda ham, qo'rqib, ehtiyotkorlik bilan qilgan ijobiy ishlarining unumi ham, samarasi ham bo'lmaydi. Qo'rqqollik imon zaifligini ham bildiradi.

Inson har ishni bajarishda, unga qo'rqmay kirishsa, qilgan harakati yaxshi samara beradi. Shuning uchun jasurlik, insonning barcha ijobiy ijtimoiy sifatlari uchun harakatlantiruvchi omil vazifasini o'taydi.

Qo'rqqollik, kishining barcha fazilatlarini yo'qqa chiqarishi bilan birga, inson zotiga nomunosib bo'lgan salbiy ijtimoiy sifadidir.

Hayotda bundaylar anchagina mavjud bo'lib, bunday kishilarning soni ko'paygan sari jamiyat ijtimoiy inqiroz sari yuz tutadi. Bu esa juda ham achinarli holdir. "Boshni kessa ham, mard kessin" degan xalq maqoli buni yaxshi ifodalab turibdi.

Kishi aqlini ishlatib, muayyan bir maqsadga yetish rejasini tuzdimi, qo'rqmasdan uni darrov amalga oshirishga harakat qilishi kerak. Aks holda, qiladigan ishingiz yo bitmaydi, yoki sustkashlik bilan bajarilgan ish, hech kimga kerak bo'lmay qoladi.

Shiddatli. Bu tushuncha jasurlik tushunchasi bilan hamohang bo'lib, kishini bir ish boshlasa, unga qo'rqmasdan, g'ayrat va shiddat bilan kirishib, uni oxirigacha yetgunga qadar saqlab turishlikka aytiladi. Odamda barcha ijobiy ijtimoiy sifatlari, shu jumladan, jasurlik ham bo'lsa-yu, g'ayrati yetmasa, boshlagan ishi o'lda-jo'lda qolib, ish bajarilmasligi mumkin. Bitmagan ishning hech kimga foydasi yo'q. "Bitgan ishga bek yetmas", degan xalq maqoli ham bor. Aholi ichida bunga o'xshash kishilar ham anchagina topiladi. Ba'zilar aqli va bilimi ko'pligi natijasida odob nuqtai nazardan kelib chiqib, vataniga xizmat qilish maqsadida, mehnatdan qochmasdan, milliy g'ururi qistab, qo'rqmasdan bir ishni boshlaydilar-da, ishni yarmiga yetganda yoki oxirlab qolganda, keyin bo'lar deb, shiddati yetmasdan tashlab qo'yadilar. So'ng, bu ishni esidan ham chiqarib yuboradilar. O'quvchi talabalarni, bir ish boshladingizmi, sustkashlik qilmasdan, harakat sur'atini ishni oxirigacha saqlab turishga harakat qiling, shunda bajarayotgan ishingizning samarasi yuqori bo'ladi deb, o'qiting.

Sabr qanoat insonning yuqori ijtimoiy sifatlari bo'lib, inson ruhining baland darajaga erishganidan dalolat beradi. Odamning hayot mamoti ravon kechishi uchun bosh panali bo'lmog'i, yemoq-ichmog'i, kiyinmog'i, bola-chaqa boqmog'i kerak bo'ladi. hayotiy zarur bu narsalarning turi va sanog'i juda ko'p bo'lib, odam o'zining ehtiyoj tizginini qo'yib yuborsa, bu narsalarning hammasiga to'laligicha hech qachon erisholmaydi. Shuning uchun aqli raso va odobi yuqori inson bu narsalarning eng

⁵ Qur'oni karim T. Cho'lpon, 1992, xud surasi - 15-16 oyatlar, 148 bet. Qur'oni karim T. Cho'lpon, 1992, xud surasi - 15-16 oyatlar, 148 bet.

kamiga qanoat qilib yuradi. Bunday odamni qanoatli inson deyiladi va uning xalq ichida obro'yi yuqori bo'ladi.

Undan tashqari hayot murakkab narsa bo'lib, kishi hayoti davomida yetishmovchiliklar, kutilmagan qiyinchiliklar yoki undan ham yomoni, turli falokatlar ro'y berib turishi mumkin. Shunda inson faqat sabr-qanoat va chidam bilan "kunning yarmi qorong'u bo'lsa yarmi yorug' bo'ladi" deb, bu qiyinchiliklarni yengishi mumkin. Bunday insonni sabr-toqatli deyiladi. Bu ijtimoiy sifat, maqsadga omon-eson olib boruvchi birdan-bir omildir. Ko'pchilik sabr toqat qilmay ko'zlagan ezgu maqsadlariga yetolmay yo'lda qolib ketadilar.

Har qanday qiyinchiliklarga sabr qilib, eng oz miqdorga qanoat qilib yurishni, o'zining hayot tarzi qilib olgan odam baxtlidir.

Sahovatlik. Bu xislat insoniyat erishgan eng yuqori ijtimoiy sifat bo'lib, u yuqorida qayd qilingan barcha fazilatlariga erishgan odamda namoyon bo'ladi. Sahovatli kishi hamma odamlarni millatidan, yoshi, irqi va kelib chiqishidan qat'i nazar, chin dilidan sevib, yaxshiliklar qilish maqsadida, ularni to'g'ri yo'lga yetaklaydi, o'zidagi bilimlarni va topgan molu dunyosini tinmay ulashadi. Bu esa insonning o'ta aqlililik va odob belgisi bo'libgina qolmay, uning bilimi ko'p, tani joni sog' va mard odam ekanligidan dalolat beradi. Bunday odamning imoni mukammal bo'lib, Aziziddin Nasafiy aytganidek, orif darajasiga yetib undan ham o'zib ketgan bo'ladi. Sahovatli odam to'liq baxt egasidir.

Sahovatlikning aksi, ziqnalikdir. Ziqna odam, o'zida bor bo'lgan va o'zidan ortib-tortib turgan narsalarni ham, boshqalarga ravo ko'rmaydi. Aksar hollarda, bunday odamning aqli yaxshi ishlamaydigan inchinun bilimi oz, shuning uchun ham odobsiz, kasalmand, insoniy va milliy g'ururi yo'q, qo'rqqoq va nomard bo'ladi. Bunday xislatga ega odamning baxti qaro bo'ladi.

O'zingizga yaxshilab o'zlashtirib oling! Yaxshi ijtimoiy sifatlar o'zaro chambarchas bo'lgani kabi yomon xislatlar ham biri-biri bilan bog'liqdir. Bitta yomon qiliqqa o'rgandingizmi, ketidan albatta boshqasini ham qilishga majbursiz, chunki ular biri birini yetaklab yuradi. Yomon xislatni egallagandan yaxshisini egallagan ko'p marotaba foydali bo'lgani uchun faqat yaxshi ijtimoiy sifatlarini egallang aziz talabalar.

Ushbu mavzuni tugatar ekanmiz, e'tiboringizni bir narsaga qaratmoqchimiz. Yuqorida qo'rsatib o'tilgan fazilatli insonning o'n uch sifati, o'qituvchi va pedagoglarga tarbiya berayotgan yoshlar uchun axloq kodeksi hisoblanib, hamma shu sifatlarini egallashga intilishi kerak.

Mavzu bo'yicha berilgan bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun savollar

1. Sak, fors va massagetlarning inson sifatlariga qo'ygan talablari to'g'risida Geradotning "Tarix" kitobida nima deyilgan?
2. Avestoda insonning qanday fazilatlariga ulug'langan?

3. Islom ta'limotida kishi ijtimoiy sifatlariga qo'yiladigan talablarni sanab bering?
4. Aqlli va bilimli degan tushunchalarni sharhlang?
5. Odobli va mehnatsevar kishi qanday bo'ladi?
6. Sog' va salomat odam deb, qanday kishiga aytiladi?
7. Milliy g'urur va vatanparvarlik xislatlarini uzviyligi va farqlari?
8. Baynalminal va insonparvar kishini ta'riflab bering?
9. Jasur va shiddatli kishi qanday bo'ladi?
10. Sabr qanoatli va sahovatli fazilatlarini tushuntirib bering?

II Bo'lim

5 - Mavzu: Ta'lim-tarbiya jarayoni shakl va mazmunini hamda usul va uslublarini tadqiq etuvchi ilm (DIDAKTIKA)

Reja:

1. **Didaktikaning tadqiqot predmeti.**
2. **"Ijtimoiy tarbiya".**
3. **"Ta'lim va tarbiya".**
4. **"Shaxsni shakllantirish va kamol toptirish".**
5. **"Takomillashuv".**
6. **"O'qitish" va "o'qish".**
7. **"O'quv jarayoni".**

Didaktika ta'lim nazariyasi degan tushunchani anglatadi. Ta'lim nazariyasi ta'lim-tarbiya jarayonida amal qilinishi shart bo'lgan tamoyillar, ta'lim usullari, ta'lim-tarbiya shakllari va pedagogikadagi asosiy tushunchalarni o'z ichiga oladi.

Demak, didaktika yosh avlodni "nimaga o'qitish", "nimani o'qitish" va "qanday o'qitish" kabi savollarga javob beradi. Didaktika o'qitishning umumiy qonun va qonuniyatlarini aniqlab berishi bilan birga, har bir o'quv fanining o'qitish usullari uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Didaktika butun pedagogik faoliyat uchun, ya'ni ta'lim va tarbiya bilan shug'ullanuvchilarning nazariy va amaliy harakatlari uchun metodologik asos vazifasini o'tar ekan, u tinmay izlanishi tadqiqot ishlarini olib borishi kerak bo'ladi.

Shunday ekan, didaktikaning tadqiqot ob'ekti, predmeti, maqsadi va tadqiqot olib borish usullari nimadan iborat, degan savollarga javob topamiz.

Umuman ilmning tadqiqot ob'ekti deganda, muayyan ilm sohasi o'z tadqiqotlarini nimaga qaratgan? degan savolga javob topishini talab qiladi.

Didaktikaning tadqiqot ob'ekti ta'lim-tarbiya jarayonidir.

Har qanday ilmning tadqiqot predmeti deganda, muayyan ilm o'z tadqiqotlarini yo'naltirgan ob'ektining nimasini o'rganadi, degan savolga javob beradi. Chunki har qanday oddiy bir ob'ektning ham jabhalari ko'p bo'ladi. Tadqiqot ob'ekti nimani

o'rganadi degan savolga javob bersa, tadqiqot predmeti, shu nimaning nimasini, ya'ni qaysi jabhasini o'rganadi? degan savolga javob berishi shart. Bu ilmshunoslikda qabul qilingan tartib bo'lib, undan chiqib ketishlik mumkin emas.

Didaktikaning tadqiqot predmeti ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etuvchi "ta'lim-tarbiya oluvchi", "ta'lim-tarbiya beruvchi", "o'quv dastur, darslik va boshqa didaktik materiallar", "o'qitishning usul va uslublari" hamda "o'qitishning texnik vositalari" orasidagi funksional aloqadorliklardir.

Maqsadi, shu aloqadorliklarning mavjudligi ta'lim-tarbiya jarayonining ichki qonuniyatidan kelib chiqqanligini isbotlash va ularni bir-biriga mutanosib ravishda taraqqiy ettirishdir.

Bu degan so'z, ta'lim-tarbiya jarayonida qatnashuvchi biron bir elementi o'zgarsa, uning boshqa qismlarining ham shunga moslashtirish zarur ekanini isbotlab berishdir. Masalan, ta'lim-tarbiya jarayoni kechadigan sinf yoki auditoriyadagi pedagog o'zgarsa, ta'lim-tarbiya jarayonini shakllantiruvchi o'qitishning usul va uslublari, texnik vositalardan foydalanish usullari ham o'zgarishi mumkin. Yoki, o'qitishning dasturi o'zgarsa, darslik va boshqa didaktik materiallar hamda o'qituvchi o'zini va dars berish usullarini bir oz bo'lsa-da o'zgartirishga majbur. Chunki ular o'zaro funksional bog'liqdirlar. Didaktikaning maqsadi mana shu o'zgarishlarni asoslab, ta'lim-tarbiya jarayonini muayyan qonuniyatlar asosida kechishini ilmiy-nazariy tomonidan asoslab berishlikdir.

Didaktika o'z tadqiqotlarini olib borish jarayonida quyidagi an'anaviy **tadqiqot usullaridan** foydalanadi: tarixiy va ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, o'quv-uslubiy hujjatlarni o'rganish, fanlardan bilim berish amaliyotini sintezlash, statik usullar, maqsadli suhbat, qiyosiy tasnif, taqqoslash va hokazo. Shu bilan birgalikda, didaktikada nisbatan yangi hisoblanuvchi - majmu yondoshuv, grafoanalitik, matematik modellashirish, sotsiologik tadqiqot usullaridan ham foydalaniladi.

Yaxlit ta'lim-tarbiya jarayonida didaktika fanining vazifalari:

Birinchi vazifasi - bilim egallash va ularni ko'nikma va malakaga aylantirish qonuniyatlarini aniqlab berish. Bu borada didaktika ancha yutuqlarga erishgan bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshirishning quyidagi qonuniyatlarini, ya'ni tamoyillarini aniqlagan. Bularga: bilimni uzatishda ilmiy asoslab berish, ta'lim oluvchilar imkoniyati va yosh xususiyatlaridan kelib chiqish, ko'rgazmalilik, muntazamlilik, ta'lim va amaliyot birligi, ongillilik va faollik, tizimlik va izchillilik, ta'lim va tarbiyaning birligi tamoyillari kiradi. Bularni, darsligimizning keyingi sahifalarida batafsil tushuntirib beriladi.

Ikkinchi vazifasi - ta'lim mazmunining tuzilishi va hajmini belgilash.

Uchinchisi - ta'lim-tarbiya berishning shakllari va usullarini takomillashtirish.

To'rtinchi vazifasi - yaxlit ta'lim-tarbiya jarayonini o'quvchi va talabalarning tarbiyalanganlik holatiga ijobiy ta'sirni ta'minlash. quyida shularning bayoniga o'tamiz.

Bilim va ko'nikmalarni tarkib toptirish naqadar zarur bo'lsa-da, hozirgi didaktika ana shu soha bilangina cheklanib qolmaydi.

Endilikda, o'quvchilarni kamol toptirishda kerakli natijalar beradigan o'qish jarayonining ilmiy asoslarini ishlab chiqish zaruriyati tug'ildi. O'quvchi va talabalarning kamol topishi ta'lim-tarbiya jarayonida amalga oshishi sababli bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan didaktik prinsiplar ma'lum natijani beradi. Ammo vazifa faqat qandaydir natijalarga erishish emas, balki talabalarni kamol toptirish uchun o'qitishning eng yuqori samaradorligini ta'minlashdan iboratdir. Buning uchun esa o'quv jarayonini yangi tuzilishini ishlab chiqish kerak. Mana shunday muhim masalani ko'rib chiqilishi o'quv muassasasidagi ta'lim-tarbiyaning birligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'z-o'zidan ayonki, mazkur vazifani amalga oshirish uchun zaruriy ilmiy asoslarni yaratish sohasi bo'lgan didaktika, ya'ni ta'lim-tarbiya nazariyasiga taalluqlidir.

O'qitish nazariyasi bilimlar, ma'lumotlar va dalillarning katta zaxirasiga ega, ularning bir qismi tizimlashtirilgan, bir qismi majmuga keltirilib tartibga solingan.

O'qitish jarayonining ichki tuzilishining tarkibiy qismlari - maqsadli rag'batlantirish, mazmuni, o'qitishning shakl va uslublarini ajratilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik yechimlarni tanlash nazariyasi ishlab chiqishning metodologik asosi - o'qitish jarayonining mavjud barcha qonuniyatlarini hisobga olish fikri bilan muntazam aloqada bo'ladi. Boshqacha aytganda, o'qitish jarayonining mavjud hamma qonuniyatlarini albatta birgalikda hisobga olish bilangina ta'lim masalalarini to'g'ri hal qilish mumkin.

O'qitish qoidadagidek bo'lishi uchun har bir talaba o'zining haqiqiy o'qish imkoniyatlariga

muvofiq darajada bilimlarni o'zlashtirishi, tarbiyalanishi kerak bo'ladi.

O'qitish risoladagidek bo'lishi uchun talaba va pedagoglar auditoriya va uydagi ishlar vaqtining o'zlari uchun gigienik va fiziologik jihatdan belgilangan normalariga ega bo'lishi kerak.

Rejalashtirishni optimallashtirishning asosiy yo'llari o'qitishning vazifalarini ta'lim berish, tarbiyalash bilan birgalikda loyihalashga majmu yondoshish hamda o'qitish vazifalarini u amalga oshiradigan sistemasining xususiyatlarini hisobga olgan holda muvofaqlashtirishdir.

Pedagogik jarayonni rejalashtirishda quyidagi usullardan foydalaniladi: o'qitish mazmunining qo'yilgan vazifalarini eng muvafaqqiyatli hal qilishni ta'minlaydigan o'ziga mos variantini tanlash; o'qitishning qo'yilgan vazifalarni belgilangan vaqt ichida muvafaqqiyatli hal qilishni ta'minlaydigan usullari va uslublarini tanlash; masalalarni muvafaqqiyatli hal qilishni, shu jumladan o'quvchilarga tabaqali yondoshishni ta'minlaydigan tashkiliy shakllarini tanlash.

Hozirgi paytdagi ta'limning muhim jihatlariga - ta'lim mazmunini boshqatdan ishlab chiqish, muammoli kamol toptiruvchi o'qitish, talabalarning o'qishini yanada faollashtirish, yangi o'qitish usullarini yaratish, o'quv materialini tashkil qilish va uni strukturalashtirish kabi muammolar jadal o'rganilmoqda.

Ta'lim mazmunining ishlab chiqilgan nazariyasida quyidagi qoidalar talqin qilingan.

Ta'lim mazmunida jamiyatning ma'naviy va moddiy elementlari, shu jumladan : tabiat, jamiyat va inson haqidagi bilimlar, ijodiy faoliyat tajribasi, insonning munosabatlari, boshqarish faoliyati, hududiy va hayoti ifodalanishi lozim.

Ta'limning mazmuni umumiy, politexnik va kasbkorlik komponentlarining birligini aks ettirishi kerak.

Ta'limning mazmuni muayyan yoshga qaratilgan bo'ladi va jamiyatning rivojlanish darajasidan kelib chiqadi.

Ta'limning mazmunidagi ajratilgan to'rt komponent hajmi va mazmuni bo'yicha o'zaro aynan muvofiq bo'lishi kerak.

Ta'lim nazariyasidan muammoli o'qitishni joriy etish, shuningdek o'quv jarayonini tabaqlashtirish va individuallashtirish yo'llarini izlash bo'yicha faol ishlar olib borilmoqda.

Muammoli o'qitishning nazariyada ishlab chiqilgan asosiy g'oyalarini quyidagicha ta'riflash mumkin:

Ta'limiy bilishni ilmiy bilishga muvofiq modellashtirish g'oyasi, ya'ni muammoli vaziyatni vujudga keltirish - gipotezani olg'a surish - gipotezani asoslash - gipotezani hal qilish - uni tasdiqlash yoki rad etishdek zarur halqalarni o'z ichiga olgan muammoli o'qitish.

Talabalarning ijodiy imkoniyatlari va qobiliyatlarini rivojlantirish, ularda tadqiqotchilikka oid ko'nikma va malakalarni tarbiyalash g'oyasi.

Muammoli o'qitish nazariyasida qator qonuniyatlar ifodalanadi va tajriba yo'li bilan asoslanadiki, ulardan muammoli dars o'tish bilan muammoli o'rgatishning birligi va bir-birini taqazo etishi, talabalarning tayyorgarlik darajasi bilan muammoli o'rgatish darajasining muvofiqligi kabi qonuniyatlarni ajratish mumkin.

Didaktikada ishlab chiqilgan talabalarning bilish faolligini faollashtirish nazariyasi muammoli o'qitish nazariyasiga juda yaqindir.

Faollik nazariyasining asosiy g'oyasi ham maxsus tashkil etilgan ta'lim muhitida talabalarning faolligini tobora oshirib borishdan iboratdir.

Ishlab chiqilgan faollik nazariyasi o'quv jarayonida bilimlarni o'zlashtirish, ularni qayta ishlash va qo'llashning (muammoli va reproduktiv) usullarini o'rganish bo'yicha tashkil etiladigan o'zini-o'zi boshqariladigan faollikdan iborat.

Mazkur qonuniyatlar asosida amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi nazariy qoidalarni ifodalash mumkin.

Faollashtirish vositalari majmui, ta'limning mazmuni, o'qitishning shakl va uslublari, maqsadga muvofiq o'z-o'zini boshqaradigan jarayon sifatida tashkil qilishni ta'minlashi uchun ular quyidagi talablarga javob berishi kerak:

Ta'limning hamma bosqichlarida talabalarda o'qitishning ichki motivlarini qo'zg'atish va rivojlantirish;

Talabalarni o'z oldilariga tegishli maqsadlarini qo'yish va kelgusidagi faoliyatlarini rejalashtirishga rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish;

Talabalarda axborotlarni qayta ishlashga doir ta'limiy va aqliy ko'nikmalarning shakllanishini ta'minlash;

O'quvchi talabalarning o'rganish-bilish maqsadlariga erishish uchun jismoniy, axloqiy va irodaviy kuchlarini oshirish;

Ta'lim-tarbiya jarayonida nazorat va o'zini-o'zi boshqarish orqali talabalar o'zining o'quv-bilish faolligini baholashini ta'minlash. Shu qoidalarga rioya qilinsa, ta'lim-tarbiya samaradorligi yanada oshadi.

Ta'lim-tarbiya jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy darajasi va madaniyati, uning siyosiy va mafkuraviy tuzilishi mazmunini belgilaydigan masalalarni hal qiladi. Shuning uchun oiladagi yoki jamoadagi, yoki maktabdagi, ishlab chiqarishdagi maqsadga muvofiq yoki tasodifiy tarbiya o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy bo'ladi, chunki har qanday tarbiya ijtimoiy munosabatlarning sub'ekti hisoblanadi va kishining ijtimoiy mohiyatini oshirishga yo'naltirilgan bo'ladi.

"Ijtimoiy tarbiya" iborasidan ancha tor ma'noda shaxsga ta'sir ko'rsatishning maxsus tuzilgan ijtimoiy institutlarda amalga oshiriladigan, oiladagi va yaqin atrof ijtimoiy muhitdagi tarbiyadan farqli jarayonni ifodalash uchun foydalaniladi.

"Ta'lim va tarbiya" tushunchalarini qaysi biri kengroq ma'noga ega ekanligi xususidagi fikrlar, bu atamalarning qaysi ma'noda ishlatilishiga borib taqaladi. Adabiyotlarda ko'p uchraydigan "ta'lim" va "tarbiya" tushunchalarini pedagogik jarayonning qarama-qarshi tomonlarini ifodalash uchun qo'llash hollari ham mavjud. Binobarin, ta'lim bilim berishning maqsadga muvofiq jarayoni sifatida doimo muayyan shaxslarni tarbiyalashni o'z ichiga oladi. Tarbiyaning yo'nalishi esa, hatto, ta'limning mazmuni va saviyasi bilan rasman bir xil bo'lsa ham, prinsip jihatdan turlicha.

Ta'lim-tarbiya muassasalarida amalga oshiriladigan chuqur pedagogik jarayon sifatidagi tarbiya haqida gapirish uning faqat bir tomonini - kasbiy jihatini ko'rsatishini bildiradi.

Tarbiya hamma vaqt xalq orasidagi hodisa, ijtimoiy hayotning doimiy kategoriyasi hisoblangan. Tarbiya shaxsni maqsadga muvofiq yo'sinda shakllantirish, unda fazilatlarni tarkib toptirish jarayonidir. Tarbiya tarbiyani amalga oshiruvchilar kutadigan natija mavjudligini talab qiladi. U ikki turdagi faoliyatni, ya'ni shakllanuvchi va shakllantiruvchi faoliyatni taqazo etadi. Bajaruvchilar tarbiyaning tashkilotchilari, shakllanuvchi faoliyatni bajaruvchilar esa tarbiyaning yolg'iz yoki jamoaviy ob'ektlari hisoblanadi.

Tarbiyaning o'ziga xos xususiyatlari uning ikki tomoni - ob'ekt va sub'ekt jihatlarini

mavjudligidir. Uning shakllantiruvchi faoliyatlarini bajaruvchilar o'zlari xohlasa-xohlansa tarbiyaning ob'ekti ekanligida ko'rinadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, ob'ektlik shakllanuvchi va shakllantiruvchi faoliyatlar hamda ularning elementlari o'rtasida, shuningdek, har bir faoliyatning elementlari o'rtasida uzviy bog'lanish mavjudligida namoyon bo'ladi.

Shakllantiruvchi va shakllanuvchi faoliyatning sub'ektiv tomon i u yoki bu faoliyatni bajaruvchilar sub'ektlar hisoblanadi va tarbiyaning natijalari ularning ichki holatiga, egallangan shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari hamda qobiliyatlariga bog'liq bo'ladi.

Tarbiya ba'zan egallangan bilimlarni, faoliyat tajribalarini kelajak avlodga berishning yo'li sifatida, ba'zan erishilgan ma'naviy madaniyatni qayta tiklash va rivojlantirishning omili sifatida va ba'zan ijtimoiy munosabatlarning alohida shakli sifatida ta'riflanadi.

Tarbiyaning maqsadi - uning ko'zlangan natijasidir. U jamiyat rivojlanishining ehtiyojlarini o'zida aks ettiradi va jamoatchilik hamda davlat hujjatlarida ifodalanadi, pedagogik ta'limotlar va nazariyalarda muayyanlashtiriladi hamda batafsil yoritiladi.

Tarbiyaning maqsadi - shaxsni har tomonlama va uyg'un kamol toptirish, uning ma'naviy, axloqiy, estetik qadriyatlarini shakllantirish, yuksak darajada uyushgan va shakllangan jamoalarni vujudga keltirishdir. Tarbiyaning maqsadlarini oxirgi va oraliq, umumiy va muayyan, asosiy va yo'l-yo'lakay maqsadlarga tasniflash mumkin. Maqsad bilan bir qatorda hal qilinishi maqsadga erishishni ta'minlaydigan vazifalar ham turadi.

"Shaxsni shakllantirish va kamol toptirish" tushunchasi - shaxsni o'sishi, qandaydir yangi xususiyat va fazilatlarga ega bo'lishi jarayonidir. **"Shakllantirish"** tushunchasi **"tarbiyalash"** tushunchasiga nisbatan kengroq bo'lib, u shaxs va jamoaning tarkib topishiga ta'sir ko'rsatadigan hamma narsani, shu jumladan, maqsadga muvofiq jarayonlarni ham, maqsadga nomuvofiq jarayonlarni ham o'z ichiga oladi. "shakllantirish" va "tarbiyalash" tushunchalari jiddiy chegaralansa, insonni tabiat hodisalari tarbiyalaydi, deb bo'lmaydi. Insonni faqat kishilar tarbiyalaydi, tabiat hodisalari shaxsni shakllantirishi mumkin, ammo uni tarbiyalay olmaydi.

Shaxs ijtimoiy munosabatlar, shu jumladan tarbiya omili, ijtimoiy ishlab chiqarish, madaniy, psixologik omillardan iborat ichki omillarning ta'siri natijasida shakllanadi.

Shaxs shakllanishining asosi uning faoliyati bo'lib, bu faoliyat doimo o'zini vujudga keltirgan yoki tashkil etgan shaxsga nisbatan shakllanuvchi bo'ladi.

Jamoaning shakllanishi ham tashqi omillar - ijtimoiy munosabatlar, tarbiya vositalari va ijtimoiy muhit hamda ichki ijtimoiy munosabatlar ta'siri natijasida amalga oshadi.

Tarbiyalash singari shakllantirishda ham doimo shaxsni va jamoani takomillashtirish nazarda tutiladi.

"Takomillashuv" - qarama-qarshiliklarning birligi va kurashini taqazo etadi, ana shu birlik hamda kurash natijasida ro'y beradigan kuchlanish, o'z-o'zidan harakatlanishni keltirib chiqaradi.

Shaxs va jamoa takomillashuvining samarasi ularning holatidagi sifat o'zgarishida namoyon bo'ladi.

Shaxs takomillashuvining manbai ehtiyojlar va ularni qondirish yo'llari orasidagi

ziddiyatlardir. Jamoa takomillashuvining manbai ham ziddiyatlar hisoblanadi. Psixologlar juda ko'p ziddiyatlarni, shu jumladan shaxslar va jamoalarning manfaatlari o'rtasidagi, rahbarlarning jamoaga qo'yadigan talablari bilan jamoaning ana shu talablarini bajarish orasidagi ziddiyatlarni aniqlaganlar. Ana shu ziddiyatlarni hal qilinganda rivojlanish, takomillashish sodir bo'ladi.

"O'qitish" va "o'qish" tushunchalari. O'qish so'zini didaktiklar va psixologlar ilgari, hozir ham turlicha sharhlaydilar. O'qish maqsad, mazmun va harakatlar bilan bog'liq bo'lib, ular yordamida talabalar ma'lum bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtiradilar, o'qish talabani faolligi natijasida rivojlanadi, xarakter kasb etadi, u turli shakllarda (mehnat, jamoatchilik faoliyati, kitobxonlik, o'yin va hokazo tariqasida) amalga oshishi mumkin, bilishga tayanadi hamda individual tajribaga shaxsning xulqida o'zgarishni vujudga keltiradi.

Ana shu tushuntirishlardan keyin "o'qish" degan tushunchaning ta'rifini keltirish mumkin. Biz o'qish deganda talabalar voqelikni bevosita va bilvosita bilish davomida ma'lum bilimlar, ko'nikmalar va malakalar - rejali o'zlashtirishning maqsadga muvofiq jarayonini tushunamiz. Bunda o'qish jarayoni ma'lum darajada kuchli motivlashtirishdan vujudga keladi va uning natijasi shaxsni qarashlari, e'tiqod, hatti-harakatlari, umumiy kamolotiga, qisqasi, uning xulqiga ta'sir ko'rsatadigan mavjud bilimlar va ko'nikmalar zaxirasining ortishida namoyon bo'ladi, deb bilamiz.

O'qish iborasi tasodifiy jarayon ma'nosida ham, o'qish jarayoniga muntazam, rejali va bevosita rahbarlik qilish ma'nosida ham qo'llaniladi. Ana shu ikkinchi ma'nodagi o'qish jarayoni nisbatan uzoq vaqt, ba'zan ko'p yillar mobaynida o'qitish jarayoni bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Shuni hisobga olib mazkur ikkala jarayonni ko'pincha umumiy nom bilan ta'riflaymiz va o'qitish-o'qish jarayonlarini ta'lim jarayoni, deymiz. Bu jarayonda faqat o'qish bilan talabalar ma'lum miqdordagi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishga yordam beradigan sharoitlarni yaratish bilan bog'liq harakatlar emas, balki ana shu sharoitlardan to'g'ri foydalanishni nazorat qilish elementlari ham namoyon bo'lib, ular bir butunni hosil qiladilar.

Pedagog talabalar ishining borishini kuzatish va ular erishgan natijalarni baholash asosida o'zining ko'rsatmalari, yo'naltiruvchi savollari, tegishli tushuntirishlari va hokazolar bilan bolalarning o'quv faoliyati jarayoniga tuzatishlar kiritadi. Shunga ko'ra ta'lim birinchidan o'qishni, ikkinchidan o'qitishni, ya'ni o'qishni va shu bilan birga uni nazorat qilish hamda tuzatish tadbirlarini o'z ichiga oladi, deyish mumkin.

O'qitish g'oyatda murakkab ish, buning dalili sifatida shuni aytish joizki, pedagogning ta'lim jarayonidagi rahbarlik rolini ta'minlashga urinishi va harakatlarini saqlashga intilishi o'rtasidagi ta'limga xos dialektik ziddiyat aslida yuksalishning manbaidir. Shuningdek, o'qitishda deyarli hamma vaqt uning tarbiyaviy jihatlarini yaqqol bilini turadi.

Ta'lim maqsad, mazmun, o'qituvchining shaxsi, talabalardagi dastlabki bilimlarning xarakteri, o'qitishning moddiy-texnik bazasi va boshqa omillar bilan belgilanadi.

Farobiy o'zining "Ideal shahar aholisining maslagi" nomli risolasida ta'kidlaganidek, fan o'qitish orqali o'zlashtirilsa, fazilatlar tarbiya yordamida egallanadi. O'qitish faqat aqlning chiniqishi uchun emas, balki umumiy ma'naviy, shu jumladan, axloqiy kamol topish uchun ham asosdir. O'qitish va tarbiyalash o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, shaxsni ma'naviy kamol toptirishning turli yo'llaridir.

Xalq pedagogikasida inson aqlan barkamol bo'lishining eng muhim sharti uni bolaligida o'qitish va tarbiyalash deb hisoblaydi.

O'qitish ma'lum qonuniyatlarga bo'ysunadi va umumfalsafiy metodologiya muvofiq bu qonuniyatlar ta'lim jarayoni bilan ancha kengroq ijtimoiy jarayonlar o'rtasidagi umumiy, muhim, zarur, barqaror aloqalardan, shuningdek, ta'limning alohida komponentlari, ya'ni uning maqsadi, mazmuni, shakli, usullari va uslublari o'rtasidagi ichki bog'lanishlardan iboratdir. Aniqlangan didaktik qonuniyatlardan qator asosiy talablar kelib chiqadi, ularga rioya qilish o'qitishning sifatli va samarali amalga oshuvini ta'minlaydi.

Ta'lim jarayonining natijasi ba'zan faqat talabalarning ma'lum bilimlar va ko'nikmalar tizimini o'zlashtirishidan iborat bo'ladi. lekin bu jarayon talabalarning har tomonlama kamol toptirishga jiddiy ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ta'lim jarayoni - murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Rasmiy ta'lim-tarbiyaning naziriyasi umuman ana shu jarayonni uning tarkibiy qismlarini va ularning komponentlarini yoritadi. Tushunchalar, mazmun yordamida ana shu yaxlit jarayonning mavjudligi sababini yoki usullarini bayon qiladi.

"O'quv jarayoni" tushunchasi ta'limning barcha komponentlarini, o'qitish va unda foydalaniladigan vositalarni ham, muayyan vazifalarni hal qilish uchun ta'limning usullarini ham, unda mustaqil ishlaydigan talabani ham, o'quv jarayonida ko'rgazmali va texnik vositalar bilan jihozlashni ham o'z ichiga oladi. Shuning natijasida ta'limning quyidagi qonuniyatlari yoritildi:

Ta'lim jarayoni qonuniy ravishda ijtimoiy jarayonlardan va jamiyatning ehtiyojlaridan kelib chiqqan;

Ta'lim jarayoni yaxlit pedagogik jarayonga kiradigan o'qish, tarbiyalash va kamol toptirish jarayonlari bilan qonuniy ravishda bog'liqdir;

Ta'lim talabalar imkoniyatiga qonuniy ravishda bog'liqdir;

Ta'lim o'zi amalga oshiriladigan tashqi ijtimoiy sharoitlarga bog'liqdir;

O'qitish va o'qish jarayonlari yaxlit ta'lim jarayonida qonuniy ravishda bog'liqdir;

Ta'lim mazmuni qonuniy ravishda jamiyat ehtiyojlarini, fan rivojlanishining daraja va mantiqini, talabalar o'quv imkoniyatlari va ta'lim uchun tashqi ijtimoiy sharoitlarni aks ettiradigan vazifalarga bog'liqdir;

O'quv faoliyatini kuchaytirish, tashkil etish va nazorat qilish, qonuniy ravishda ta'lim vazifalari va mazmuniga bog'liqdir;

Ta'limning tashkiliy shakllari qonuniy ravishda uning vazifalariga, mazmuni va usullariga bog'liq;

Tegishli sharoitlarda o'quv jarayonining barcha komponentlari qonuniy ravishda o'zaro bog'lanishi ta'limning puxta anglangan va amaliy natijalarini ta'minlaydi.

Ta'limning qonuniyatlarini pedagogikaning umumiy asoslarida ifodalangan qonuniyatlar bilan taqqoslasa, ular o'rtasida bog'lanish yaqqol ko'rinadi. Ta'limning qator qonuniyatlari mantiqan pedagogik jarayonning umumiy qonuniyatlaridan kelib chiqadi. Ta'lim qonuniyatlariga amal qilishlik didaktika prinsiplariga amal qilishlik demakdir.

Mavzu bo'yicha berilgan bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun savollar

1. Didaktika deganda nimani tushunasiz?
2. Didaktikaning pedagogik faoliyatda tutgan o'rini belgilang?
3. Didaktikaning tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadini aniqlang?
4. Didaktika fanining vazifalarini ko'rsating?
5. Ijtimoiy tarbiyani tushuntirib bering?
6. Ta'lim va tarbiya tushunchalarini sharhlab bering?
7. Shaxsni shakllanishi va kamol topish jarayonini tushuntirib bering?
8. Takomillashish nima?
9. O'qitish va o'qish tushunchalarini sharhlang?
10. O'quv jarayonini tushuntirib bering?

6 - Mavzu: Ta'lim-tarbiya qonun va qoidalari hamda tamoyillari

Reja:

1. **Qonuniyat.**
2. **Qonun.**
3. **Tamoyil.**
4. **Ta'lim qonunlari.**
5. **Didaktika tamoyillari.**

Avvalgi mavzuimizdan didaktikaning o'zi to'g'risida yetarli ma'lumotga ega bo'ldik. Didaktikaning asosiy vazifasi ta'lim-tarbiya jarayonida ob'ektiv hukm suruvchi qonuniyatlarni aniqlab, ular asosida ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshirishning qonun va qoidalari hamda tamoyillarini tuzib berishdir. Didaktika o'z vazifasini bajarib, ta'lim-tarbiya jarayonida amal qilinishi shart bo'lgan qonunlarni, qoidalarni va tamoyillarni ishlab chiqqan. quyida shular bayoniga o'tamiz.

Avval boshdan "**qonuniyat**", "**qonun**", "**tamoyil**", "**qoida**" degan tushunchalarni tom ma'nosini bilib olaylik.

Qonuniyat - bizning ixtiyorimizdan tashqari ob'ektiv mavjud bo'lgan narsa va hodisalar o'rtasidagi, ularning tadrijiy rivoji (evolyutsiyasi) zaruriyatidan kelib

Haqiqatdan ham bu qonunlar hayotdan olingan bo'lib, amaliyotda minglab marotaba sinallib ko'rilgan. Shuning uchun pedagogik amaliyotda bulardan kelib chiqishlik pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi.

Didaktika tamoyillari (prinsiplari). Didaktika tamoyillarining tarixi shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar dars oldidan ko'zlagan maqsadlariga ko'p kuch va vaqt sarflamay aniq yetishlari uchun, bir necha avlod olimlari tinimsiz izlanishlar olib borib, didaktika prinsiplar majmui yaratilishiga sababchi bo'lganlar.

Avval ham aytganimizdek, yaqin vaqtlargacha pedagogikadagi qonun, qonuniyat va tamoyil degan tushunchalar sinonim sifatida ishlatilib, yoki bularning bittasiga yo qonun, yo qonuniyat, yo prinsipga ustunlik berilib kelingan.

Ammo, ko'p yillik tajribalar va bu sohadagi izlanishlar shuni ko'rsatdiki qonuniyat turg'un bo'lib, ular asosida yaratilgan qonun va tamoyillar o'zgarib ham turishlari mumkin ekan. Ba'zi eski tamoyillar, masalan, tabiatga mos ravishda rivojlantirish tamoyili, yo'q bo'lib ketib, o'rninga yangi tamoyillar kiritilgan.

Tamoyillar to'g'risida didaktikada shunday qoida o'rnatib qolgan-ki, tamoyillar tarixiy vaziyatdan kelib chiqib konkret jamiyatning ehtiyojlarini ifoda etar ekan. Ijtimoiy taraqqiyot va ilm-fanni rivojlanishi hamda ta'lim-tarbiya jarayonida yangi qonuniyatlarni aniqlanishi, shuningdek ilg'or pedagogik tajribalar natijasida pedagogik tamoyillar tizimi boyib boraverar ekan.

Ko'p yillik izlanishlar va bahslar natijasida pedagogikada quyidagi dars o'tishning umumiy tamoyillar tizimi ishlab chiqilgan:

1. **Onglilik va faollik** - bilimni talabalar tomonidan ongli ravishda va faol qatnashib egallashlik;
2. **Ko'rgazmalilik** - "yuz marotaba eshitgandan bir marotaba ko'rgan yaxshi" tamoyilidan kelib chiqib, bilim berishda turli-tuman ko'rgazma qurollardan samarali foydalanish;
3. **Tizimlilik va muntazamlilik** - bilimni ma'lum bir tizimda va uzluksiz ravishda berib borish;
4. **Mustahkamlik**- bilimni tushunarli tilda qayta - qayta takrorlash yo'li bilan berish;
5. **Tushunarlilik** - bilimni hammaga tushunarli va hammabop qilib berish;
6. **Ilmiylik** - bilimni bolalarda avvaldan mavjud bilimlarga asoslanib va ulardan kelib chiqqan holda berish;
7. **Nazariya va amaliyot birligi** - bilim berishda nazariy bilimlarning amaliyotda ishlashini, ya'ni uni hayot bilan, amaliyot bilan bog'liqligini ko'rsatib berish;

Bu tamoyillar pedagogik jamoatchilik tomonidan umumiy tamoyillar deb qabul qilingandir⁶.

Onglilik va faollik tamoyili. Bu tamoyil asosida ilm tomonidan aniqlangan, insonni haqiqiy bilim egallashi uchun, u bu bilimlarni chuqur anglab yetgan holda aqliy quvvatini intensiv ishlatishi natijasida yetishi mumkin, degan qonuniyat yotadi.

⁶ I.P.Podlasov, y. (uchebnik dlya VUZov). PEDAGOGIKA. M.: Vlasos. 2004. S-445.

Bilimlarni anglaganlik holati quyidagi omillardan kelib chiqadi: o'qishning sababiga; talabaniing bilish faolligining darajasiga; o'quvchi va talabalarning bilish faolligini boshqarilishiga va bilim berishni tashkil qilishga hamda boshqa omillarga. Talabaniing shaxsiy bilish faolligi bilib olishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ongli ilik tamoyilini amaliyotda ishlashi quyidagi qoidalarga rioya qilishni taqazo etadi.

1. Bu bilimni hayotdagi zarurligi va ahamiyatini talaba yoshlarga tushuntirib, uning istiqbolini ravshan qilib ko'rsatib berish yo'li bilan, ta'lim oluvchilarda aniq maqsad va vazifalarni shakllantirish qoidasi.
2. Talabalarga qanday yo'l bilan bilim olishni tushuntirib, ularda shunday ishonch hosil qilirgki, ular hech qachon olinadigan bilimni chuqur anglab yetmay mexanik holda egallamasinlar.
3. O'qitganda barcha bilish shakllaridan: analiz va sintez; deduktiv va induktiv; taqqoslash va qarama-qarshi qo'yish va hokazolardan foydalanish qoidasi.
4. Bolalardagi mavjud bilim va ko'nikmalariga tayanib, obrazli taqqoslash usulidan foydalanib, har bir so'z va gapning tom ma'nosini ochib berish qoidasi.
5. O'quvchilarning o'zaro o'qitish kuchidan unumli foydalanib, qo'yilgan savollarga guruh bilan javob topish qoidasi.
6. Bugungi faol talaba, ertangi faol ishchi va xizmatchi ekanligini yaqqol bilgan holda, bolalarni faollashtirishga hech qanday kuchni ayamasslik qoidasi.
7. Bolalardagi mavjud bilimlar bilan berilayotgan bilim orasidagi mantiqiy bog'lanish yo'q joyda ongliklik bo'lmassligini esda tutgan holda, bolalarning aqli yetmay turgan joylarni, ulardagi bor bilim bilan mantiqiy bog'lab berish qoidasi.
8. Hech qachon o'quv fanini dars markaziga qo'ymay, dars markazida doimo o'quvchi turishini, uning shaxsiy shakllanayotganini bilgan holda talabaga ta'limiy ta'sir o'tkazish qoidasi.
9. Talabalarni fikrini, hayot bilan nazariy bilimlar orasidagi farqlar borligiga qaratish yo'li bilan, ularning tafakkurini faollashtirish qoidasi.
10. O'qitish jarayoni yanada muvaffaqiyatli o'tishi uchun, har bir tushuncha berilganidan keyin, uni bir necha misollar bilan mustahkamlash qoidasi.
11. O'qitilayotgan narsada asosiy va ikkinchi darajali joylarini ajratish yo'li bilan, talabalarda berilgan bilim ichidagi asosiy o'rinlarini ajrata olishga o'rgatish qoidasi.
12. Hech qachon quruq obro'ga tayanib o'qitmay, faqat aql va hissiyotdan kelib chiquvchi dalillarga tayanib o'qitish tamoyili.
13. Bolalarni o'qishga o'rgatish qoidasi.
14. Ta'lim-tarbiya jarayoniga salbiy ta'sir o'tkazuvchi ichki va tashqi omillarni doimo bartaraf etib borish qoidasi.
15. Talabalarga nega?, degan savolni tinmay berish yo'li bilan, ularda sabab va oqibat orasidagi bog'lanishni bildirib borish qoidasi.
16. Berilayotgan bilimning to'g'riligiga, bolalarda hech qanday shubha va gumon qolmasligi va uni esdan chiqmasligi uchun, bilimni asos va dalillar bilan berish qoidasi.

17. Haqiqiy bilimga ega bo'lgan deb, uni qaytarib aytib berganga emas, balki bu bilimni amaliyotda qo'llay olganga aytiladi, degan qoida.

18. Doimo talabalar qiziqish va ehtiyojlarini o'rganib borib, ularni jamiyat ehtiyojiga moslashtirib borish tamoyili.

19. Bolalardagi kuzatuvchanlikni rivojlantirib, hayotdagi voqeliklarni ilmiy asoslab berish yo'li bilan bolalarda onglilikni kamol toptirish qoidasi.

20. Talabalarga shunday bilim beringki, bu bilimlar ularda qat'iy ishonch hosil qilib, harakat uchun dastur vazifasini o'tash qoidasi.

21. Hech qachon o'qituvchi aytganlarini qaytarish, birovlardan ko'chirish va aytib turish hollarga yo'l qo'ymaslik bilan, o'quvchi talabalarni mustaqil fikrlashga va harakat qilishga o'rgatish qoidasi.

22. Berilayotgan bilimni har tomonlama tahlil qilib berish yo'li bilan bolalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirish qoidasi.

23. Talabalar faolligini faollashtirish va rag'batlantirish uchun doimo savollar berib, ularga javobni chidam bilan tinglash qoidasi.

Ko'rgazmalilik tamoyili. Bu eng hammaga ma'lum va tushunsa bo'ladigan tamoyillardan biri bo'lib, u qadimiy zamonlardan qo'llanilib kelingan. Buning asosida quyidagi qonuniyatlar yotadi: birinchidan, ko'rish va eshitish orqali olingan axborotlar miyaga turlicha ta'sir etib, turlicha xotirada saqlanadilar. qisqacha qilib aytganda, ko'z bilan ko'rganda quloq bilan eshitgandagiga nisbatan besh barobar ko'p axborot olinib, uni miyada saqlanishi ham yuqori. Ikkinchidan, ko'zdan borgan axborot qayta ishlashga muhtoj emas.

Ta'lim amaliyoti, bu tamoyilni amalga oshirishning bir qator qoidalarini ishlab chiqqan:

1. O'qitish jarayonida, ko'rgan narsa eshitganga nisbatan bir necha barobar tez o'zlashtirilib, uzoq muddatga esda saqlanib qolishligini doimo xotirada tutish qoidasi.

2. Bolalar shakl, rang, his qilish va tovush orqali fikr yuritishlarini bilish qoidasi.

3. O'quvchilarning, kishi nimaiki narsani tasavvuriga keltirish mumkin bo'lsa, ko'ra olsa, sinab ko'rilsa, eshita olsa tafakkur qilinadi degan oltin qoidasini bilish.

4. Hech qachon ko'rgazmani asosiy maqsad qilib olmaslik, ko'rgazma maqsad emas, maqsadga yetish vositasi sifatida bilish qoidasi.

5. Bilim berish va bu bilimlarni bolalar ko'nikmasiga aylantirish jarayonida, barcha tushuncha va mavhumliklar, ular tafakkuriga faqat asos, dalil, misol, timsol va qiyofalar orqali tez yetib borishini anglash qoidasi.

6. Ko'rgazmalardan, faqat narsalarni ko'rsatish uchun foydalanmay, ulardan muammoli vaziyatlarni shakllantirishda ham foydalanish qoidasi.

7. Ko'rgazma faqat axborot beribgina qolmay, o'rganilayotgan narsa va hodisa to'g'risida to'g'ri tasavvur hosil qilishligini bilish qoidasi.

8. Ko'rgazmani ko'rsatayotganda ma'lum bir tartib bilan ko'rsatish yaxshi natija berishini tushunib yetish qoidasi.

9. Ko'rgazmani ko'rsatayotganda avval butunlay, so'ng ularni qismlarga bo'lib ko'rsatib, undan keyin yana butunlay ko'rsatishga e'tibor berish qoidasi.

10. Turli ko'rgazmali qurollardan foydalanish yaxshi, ammo ularning miqdori haddan ziyod bo'lib ketsa, bolalar xayolini yoyib yuborishligini bilish qoidasi.
11. Ko'rgazmani ko'rsatayotganda bolalarning avvaldan egallangan hissiy bilimlari dan unumli foydalanish qoidasi.
12. Eng yaxshi ko'rgazma bolalar o'zi tayyorlagan ko'rgazma ekanligini bilgan holda ko'rgazmani iloji boricha bolalar bilan birga tayyorlash qoidasi.
13. O'zingiz yaxshi bilmagan narsani hech qachon bolalarga ko'rsatmaslik qoidasi.
14. Yangi texnik vositalar - o'quv televideniyasi, video, komp'yuter va boshqalardan foydalanilayotganda, avval o'qituvchining o'z uni yaxshi o'zlashtirib olishlik qoidasi.
15. Ko'rgazmali qurollardan foydalanayotganda, bolalar diqqatini, fikrlash madaniyatini, konstruktiv fikrini va o'qishga qiziqishini tarbiyalash qoidasi.
16. Ko'rgazmani, nazariy bilimni hayot bilan bog'lashda foydalanish qoidasi.
17. Kabinet tizimidan foydalanilayotganda ko'rgazma usulidan foydalanish imkoni kengayadi, shuning uchun ko'rgazmalarni ko'rsatish tartibini albatta rejalashtirish qoidasi.
18. Ko'rgazmali qurollardan foydalanilayotganda, bolalar yosh xususiyatlaridan kelib chiqish qoidasi.
19. Ko'rgazma juda ham kuchli ta'sir etuvchi vosita bo'lib, u bolalar xayolini o'ziga qattiq jalb qilib, dars mavzusining asosiy maqsadidan chalg'itishi mumkinligini anglash qoidasi.
20. Ko'rgazmadan haddan ziyod foydalanish. Bolalarda abstrakt tafakkur rivojiga to'siq ham bo'lishi mumkinligini bilish qoidasi.

Tizimlilik va muntazamlik tamoyili. Bu tamoyil quyidagi ob'ektiv qonuniyatlariga suyanadi: inson, faqat tashqi duyoni o'z tafakkurida aniq aks etirgandagina, haqiqiy va faol bilimlarga ega bo'la oladi; kishi tafakkurida ilmiy bilimlar tizimini shakllantirishning asosiy usuli, maqsadga yo'naltirilgan maxsus ta'limni tashkil qilinishi; maxsus ta'limning tashkil qilinish tartibi, o'quvchilar imkoniyati va beriladigan bilimning ichki mantiqiy tuzilishidan kelib chiqqanligi; bilim berish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshirilganligi tufayli, bilim berish samarasi, bu bosqichlarning orasidagi vaqtni qanchalik qisqa bo'lishligiga bog'liq, bosqichlar orasidagi masofa vaqt jihatdan haddan oshib ketsa bilim berish samara bermaydi; agar bilim va uning negizida shakllangan ko'nikmalar mashq orqali takrorlanib turilmasa, bilim va ko'nikma yo'qolib ketadi; bolalarni mantiqiy fikrlashga o'rgatilgan bo'lmasa, ular doimo fikr yuritishda qiyinchiliklarga duch keladilar; o'qitishda tizimlik va muntazamlikka amal qilinmasa, ta'lim-tarbiya jarayoni susayadi.

Pedagogik amaliyotda bu tamoyilni ishlashi quyidagi qoidalar orqali amalga oshiriladi:

1. O'quvchilar tomonidan bilimlar tizimi to'liq o'zlashtirib olinishi uchun beriladigan bilimlarni mantiqiy tugallangan bilim bo'laklariga ajratib o'qitish.

2. Mazmunini to'liq ochib berishga ko'zingiz yetmagan biron bir savol va muammoni dars rejasiga kiritmang.
 3. Mantiqiylikni hech qachon buzmag, buzilib qoladigan bo'lsa, o'zlashtirilmaslikning oldini olish uchun, uni darrov bartaraf eting.
 4. O'quv fani - katta bir fanning kichraytirilgan modeli ekanini tushuntirib, fanlararo bog'liqlikni ko'rsatib bering.
 5. Nazariy bilimlarni o'zlashtirilishi to'g'ri ketayotganini doimo tekshirib boring: o'rganilayotganning ob'ekti, predmeti, nazariy asoslari, asosiy tushunchalari, nazariyasi va uni qo'llanish chegaralarini doimo eslatib, ularni bajarilishini tekshirish.
 6. Doimo esda tutish lozimki, kunda eshitib, go'yoki yaxshi bilgan narsani tushuntirib, ilmiy asoslab berish qiyin bo'ladi. Shuning uchun bolalardagi avvalgi bilimlari va mantiq usullaridan doimo foydalanish zarur.
 7. Boshlang'ich va umumta'lim bosqichlaridagi bilim mazmuni va uni berish usullari orasidagi vorislikni doimo saqlash zarur.
 8. O'qitishning ilg'or usullaridan doimo foydalaning.
 9. O'qitishda tizimlilikni va muntazamlilikni saqlash uchun, avval o'tilgan bilimlarni doimo qaytarib turing.
 10. O'tgan bilimlarni qaytarish usulidan, faqat dars boshida va uni yakunlayotganda foydalanib qolmay, har bir bilimni tushuntirayotganda ham undan foydalaning.
 11. O'tgan bilimlar bilan tez kirishib ketuvchi yangi gaplardan boshqa yangi fikrlarni bildirmang.
 12. O'quvchilar til savodxonligini faqat til o'qituvchilari kuzatib boribgina qolmay, barcha o'qituvchilar ham bu ishini qilishlari lozim.
 13. Sabr va chidam bilan hamda uzluksiz ravishda bolalarni mustaqil fikr yuritishga va bilimlarni mehnat qilib topishga o'rgating. O'quvchilarning o'rniga o'zingiz ayt qolmang.
 14. Doimo, bolalarga o'qishining istiqbolini eslatib turing.
 15. Har bir bo'lim oxirida albatta umumlashtiruvchi mashg'ulotlarni amalga oshiring.
 16. Bolalar javobida uchrab turadigan xatolarni doimo tuzatib boring.
 17. Charchab qolgan bolalar faoliyatini hech qachon sun'iy ravishda faollashtirishga harakat qilmang, faollashtirishni bolalar jismoniy va aqliy imkoniyatidan kelib chiqing.
 18. Bolalardan egallagan bilimiga ko'nikma va malaka hosil qilishni talab qiling.
 19. Esda saqlash lozimki, tizimga tushgan bilim esdan chiqmaydi. Esdan chiqib qolsa, tizim orqali uni darrov esga tushirish oson.
 20. Ya.A.Komenskiyning - hamma narsa uzluksiz ketma -ketlikda olib borilishi kerak, bugungi aytganlaringiz kechagisini mustahkamlashi va ertangi aytganingizga yo'l ochib berishi kerak - degan nasihatini unutmaslik kerak.
- Mustahkamlik tamoyili.** Bu tamoyilda barcha ilg'or o'qituvchilar va pedagog olimlarning ko'p yillik izlanishlari o'z ifodasini topgan. Unda nazariy bilimlar bilan empirik bilimlar birlashib mustahkamlangan.

Bilimlarni mustahkam egallash jarayoni juda murakkab bo'lib, keyingi yillardagi tadqiqotlar bu jarayonga o'zgarishlar kiritdi. Bilimni mustahkam egallash jarayonini shu kundagi tushunilishi, bu jarayonga quyidagi yangi qoidalarni kiritishni taqazo etadi:

1. Bugungi kungi ta'limda fikr yuritish eslab qolishdan ustunlik qilishi isbotlangan. Shuning uchun bolalar aqliy quvvatini tejash maqsadida, ulardan keraksiz va kam e'tiborli narsalarni eslab qolishiga kamroq e'tibor berib, uning hisobiga fikr yuritishiga ko'proq kuch sarflashiga yordam berish.
2. Bolalar tushunib yetmagan yoki noto'g'ri tushunib qolgan narsalarni eslab qolmasliklariga e'tibor berish lozim. Bola, faqat yaxshi tushunib yetib, uni to'g'riligiga imon hosil qilgan narsasini xotirasida saqlashi kerak.
3. Bola xotirasini kam e'tiborli axborotlarni eslab qolishdan holi qilish maqsadida, ularni turli lug'at va ensiklopediyalardan foydalanishga o'rgatish.
4. Eslab qolinadigan narsalarni nihoyatda qisqa qilib, yod olishga oson bo'lish uchun, ravon, iloji bo'lsa she'r vazniga solib turib esda saqlashga bolalarni o'rgatish.
5. Esdan chiqarish bilimni egallab olgandan keyin tez kechishini hisobga olgan holda, ularni psixologiya fanining esda saqlash qoidasi asosida xotirada saqlashga yoshlarni o'rgatish.
6. Yod olishni uyga vazifa qilib bermang, yaxshisi uni shu narsaga qiziqitirib qo'ying va vaqti - vaqti bilan bu qiziqishni yangilab turing.
7. Takrorlash mashqlarini bola yangi bilimni egallagan zahotidan boshlash kerak. Chunki, bu narsalar keyin esdan chiqib ketishi aniq..
8. Bola diqqatini susaytiruvchi ichki va tashqi omillarni faoliyatiga yo'l qo'ymang. Dangasalik kasali bilan tinmay kurash olib boring, bilim olish sur'atini susaytirmang.
9. Beriladigan bilimga qiziqish va ijobiy munosabatni shakllantirmasdan turib, yangi bilim berishni boshlamang. Zo'rlab berilgan bilim bola xotirasida uzoq saqlanmasligini unutmang.
10. Bilimni egallash sur'ati pasaya boshlashi bilan uning sababini aniqlang va bartaraf eting. Odatda bilim olishi charchagandan keyin paydo bo'ladi.
11. O'quvchilar tomonidan mustaqil ravishda darsni qaytarish eslab qolishning muhim omili ekanini unutmang va o'zini o'zi tarbiyalashga katta e'tibor qarating.
12. Qaytarish darslarini shunday tashkil qilingki, u faqat bilimni xotirada tiklashga xizmat qilmay, fikr yuritishga ham foydasi bo'lsin. Shuning uchun qaytarish darslarini asosiy dars tizimida o'tmay uning hajmini yo ko'paytiring, yoki kamaytiring.
13. Berilgan bilim xotirada mustahkam saqlanishi uchun, uni qiziqarli qilib, ko'rgazmali qurollardan foydalanib tushintirib bering.
14. Yangi beriladigan bilim mustahkam xotirada qolishi uchun. uni avvalgi bilim bilan bog'lab bering.
15. Bilimni mantiqan bir butun qilib berishga o'rganing.
16. Oson va bir turdagi topshiriq berishdan tiyiling, ular bolalarga qiziq bo'lmay, toliqtiradi.

17. Mashqlar o'tkazishdan oldin, ularning bajarilish tartibi va natijasi to'g'risida ma'lumot bering.

18. Mashq davrida bolalarni charchab qolishidan saqlang.

19. Hozirgi zamon nazorat usullaridan to'g'ri foydalaning.

20. Bolalarni o'z mehnatini nazorat qilish va baholashga o'rgating.

Tushunarlilik tamoyili. Bu tamoyil bir tomondan didaktikaning boshqa tamoyillarining talablaridan, ikkinchi tomondan talabalar yosh xususiyatidan, uchinchi tomondan ko'p yillik pedagogik tajriba asosida yaratilgan.

Bu tamoyil zaminida tezaurus qonuni yotadi. Bu qonun bo'yicha - kishiga bilim faqat uning tezaurusiga mos kelgani tushunarli bo'ladi. Tazaurus lotinchada "xazina"ni bildiradi. Ma'nosi, kishining to'plagan bilimi, ko'nikma va fikrlash uslubi uning tezaurusini tashkil qiladi.

Boshqa qonuniyatlarni ham ko'rsatishimiz mumkin: a) beriladigan bilimning tushunarliliigi, uni egallayotgan bolaning yoshi induvidual xususiyatlariga bog'liqdir; b) tushunarlilik bilim berishni tashkil qilishga va unda qo'llaniladigan bilim berish usul va uslublarga bog'liq; v) bilimni tushunarliliigi uni olayotganning bilim hajmiga va sifatiga bog'liqligi; g) bilimni tushunarliliigi uni berilish sur'atiga bog'liqligi va hokazo.

Ya. A. Komenskiy shakllantirgan quyidagi qoidalar mavjud: osondan qiyinga, ma'lumdan noma'lumga va oddiydan murakkabga. Shu zamonning pedagogik nazariya va amaliyoti tushunarlik tamoyilini qo'llanish qoidalarini kengaytirdi va boyitdi.

1. Bilimni bolaning yoshiga qarab berish.

2. Bola tafakkuri berilayotgan bilimga tayyorlangan bo'lishi shart.

3. O'qitayotganda bolaning tayyorgarlik va rivojlanganlik darajasiga qarab bilim berish.

4. Bolani individual qobiliyatidan kelib chiqib bilim berish.

5. Bilim berish sur'ati o'rta olib borilishi shart.

6. Bilim berishda, muayyan kuchlanishni hosil bo'lishini esda saqlash, bu kuchlanish oshib ketsa bolalar toliqib, kuchlanish pasayib ketsa bolalar zerikib qolishini bilish.

7. Psixologiya va pedagogikaning yangi kashfiyotlaridan unumli foydalaning, kichik qadamchalardan asta sekin katta qadamlarga o'tish yo'li bilan ta'lim jarayonini intensivlashtiring.

8. Yangi dars o'tishda kuchli talabalardan va darsni mustahkamlayotganda o'rta va kuchsiz talabalardan foydalaning.

9. Berilayotgan bilimlarni qarama-qarshi tomonlarini ham tushuntirib, bolalarni bilim olishini osonlashtiring.

10. Talabalarga eng qiyin singadigan bilimlar tabiat va jamiyat taraqqiyotining umumiy qonunlaridir. Shuning uchun o'z faningizni o'tayotganda ustalik bilan ularni qo'shib tushuntirib keting.

11. Sekinlik bilan shoshing! Ta'lim-tarbiya jarayonini asossiz tezlashtirmang va susaytirib yubormang.

12. Talabalarning oraliq yakuniy fikrlarini bildiga yo'ymasdan, ulardan fikrni davom ettirish uchun foydalaning.
13. Tushunarliklik o'qituvchining so'zlarini yuqori hissiyot va har bir so'zni asoslab berilganligi bilan ham belgilanadi.
14. Uzoq monolog so'zlardan qoching.
15. O'qitishning bosh qismida barcha bilim hajmini to'kib solmang, faqat asosiylarini aytib o'tish bilan kifoyalaning.
16. Yomon o'qituvchi haqiqatni aytib qo'ya qoladi, yaxshi o'qituvchi bu haqiqatni topishni o'quvchilarga o'rgatadi, - degan iborani unutmang.
17. Tushunarli qilib dars o'tish deganda, butun bilimni bolalarga tushunarli tilda tushuntirib berish yoki bu bilimlarni topishni tushunarli qilib aytib berishda emas, tushunarli dars o'tish deganda kalavani uchini bolalarga ushlatib qo'yib bilimni sekin asta chiqib kelishini ko'rsatish, bolalarni rag'batlantirib turish va hokazo tadbirlarga aytiladi. Ilmiylik tamoyili. Bu tamoyil asosida bir qator qonuniyatlar yotadi. Jumladan: dunyoni o'rganib bo'ladi va insoniyat aniqlagan va amaliyotda sinab ko'rilgan qonuniyatlarni o'rgansa bo'ladi; ta'lim-tarbiya jarayoni, ilmiy faoliyat orqali to'plangan, ob'ektiv olam to'g'risidagi ma'lumot tizimini o'sib kelayotgan avlodga bildiradi; ilmiylik, beriladigan bilimlar ma'lum bir ketma-ketlikda berilishini taqozo etadi; ilmiylik, o'qituvchilarning bilimni ma'lum bir ketma-ketlikda berishga amal qilishni ham taqazo etadi; ilmiylik yana berilayotgan bilim hozirgi zamon ijtimoiy va ilmiy-taraqqiyot darajasiga mosligi bilan hamda tuzilgan dastur va ishchi rejaga mos bo'lishligi bilan ham belgilanadi.

Didaktika bu tamoyilni amaliyotga qo'llashlikning bir qator qoidalarini ishlab chiqqan.

1. Pedagogik amaliyot bilan shug'ullanganda pedagogika, psixologiya va dars berishning usul va uslublarining eng ilg'orlaridan foydalanish.
2. Hozirgi zamon didaktika va psixologiya fanlarining ko'rsatmalari bo'yicha, dars berganda mantiqning faqat induktiv usulidan foydalanibgina qolmay, deduktiv usulidan ham bemalol foydalanaverish.
3. Boshdanoq o'quv fanining ichki mantig'ini ochib berishga intilish.
4. Bolalarda narsa va hodisalarga dialektik yondoshuvni shakllantirish maqsadida, har bir bilimni berishda uning ichki dialektikasiga ahamiyat berish.
5. Qaytarilmasa esdan chiqadi degan qoidadan kelib chiqib, har bir darsda yangi bilimni takrorlab turish.
6. Qonuniyatlarni tushuntirayotganda, ularni tashqi - muhit, vaqt, eskilik va yangilik orasidagi tafovut hamda ichki sharoitlarga bog'liqlikda tushuntirish.
7. O'qitganda, bolalarda izlanuvchanlik hissiyotini rivojlantirish.
8. Muayyan qonuniyatni tushuntirishda, uni kashf etgan olimning qisqacha tarjimai holini aytilish.
9. Bilim berishda, uni tadqiq qilingan usullarini ham aytib, bolalarda tadqiqot usullaridan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.
10. Dars o'tganda atama, ta'rif va tushunchalarning eskilariga tanqidiy yondoshib, eng

yangilaridan foydalanish.

11. Bilim berishda tarixiylik qoidasidan kelib chiqib, berayotgan bilimingizni kashf qilinish tarixini aytish.

12. Fan bilimlarini berishda, ular ichidan asosiylarini ajratib, fandagi ustuvor yo'nalishlarini ham ko'rsatib o'tish.

13. Yuqori sinf, akademik litsey, kollej va ayniqsa oliy o'quv yurtlarida fandagi bahsli o'rinlarini aylanib o'tmaslik.

14. Bolalarning tadqiqotchilik faoliyatini rag'batlantirib borish.

15. Yangilik topish nash'asini bolalarga toptirib ko'rish.

Nazariya va amaliyot birligi tamoyili. Bu tamoyil falsafaning bilish nazariyasining markaziy qoidasiga asoslanadi. Unda, bilishning birinchi va asosiy nuqtai nafari - bu hayotning va amaliyotning nuqtai nazaridir, deyiladi.

U quyidagi qonuniyatlardan kelib chiqadi: har qanday bilimning to'g'riligi amaliyotda sinallib, tasdiqlanadi; amaliyot - haqiqat mezoni, bilishning manbai va tadqiqot natijalarini qo'llanish hududi; to'g'ri tashkil qilingan ta'lim-tarbiya hayotdan kelib chiqadi; ta'lim-tarbiyaning samaradorligi, uni qanchalik amaliyot bilan bog'liqligi bilan belgilanadi; bilim berishni samaradorligi, uni politehnik ta'lim bilan bog'liqligi bilan belgilanadi; berilayotgan bilim qanchalik hayot bilan bog'lansa, bolalardagi bilim egallash shunchalik ongli kechadi.

Bu tamoyilni amaliyotda qo'llanishi quyidagi qoidalar orqali kechadi.

1. Bilim va tarbiya berishda, bola bu berilayotganlar, o'z hayotiga naqadar zarur ekanini bilib borishi.

2. Bilim berishda hayotdan bilimga yoki bilimdan hayotga qarab borish.

3. Bilim berishda, bu bilim hayotda zarur bo'lgani uchun kashf qilinganligini ta'kidlash.

4. Bolalarga eng yangi mehnat qurollari va mehnat munosabatlari bilan tanishtirib borish.

5. Bolalarni olgan bilimlarini amaliyotda albatta sinab ko'rishlarini talab qilish.

6. Maktabni ishlab chiqarish bilan bog'liqligini amalda ko'rsatish.

7. Bilim berish jarayonini ishlab chiqarish yutuqlaridan misollar keltirish yo'li bilan bilimni amaliyot bilan bog'lash.

8. Dars berishda, bolalarning mehnat tajribalaridan kelib chiqish.

9. Ijtimoiy mehnat faqat dars jarayonidagi olingan bilimlar asosida amalga oshirilishi.

10. Aqliy mehnatni jismoniy mehnat bilan olib borish.

Mavzu bo'yicha olingan bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun savollar

1. Pedagogikadagi qonuniyatlarni aytib bering?
2. Pedagogik qonunlarni aytib bering?
3. Pedagogik tamoyil va qoidalar deb nimaga aytamiz?

4. Onglililik va faollik tamoyilini sharhlang?
5. Ko'rgazmalilik tamoyilini tushuntirib bering?
6. Tizimlilik va muntazamlilik tamoyili nimani talab qiladi?
7. Mustahkamlik tamoyilini tushuntiring?
8. Tushunarlilik tamoyili nima va unda qancha qoidalar bor?
9. Ilmiylik tamoyilini asosini nima tashkil qiladi?
10. Nazariya va amaliyot birligi tamoyilini tushuntirib bering?

7 - Mavzu: Ta'limning usul va uslublari

Reja:

1. Ta'limning og'zaki uslublari.
2. Ta'lim usullari.
3. Pedagogik texnologiya tamoyillari.

Insoning boshqa mahluqotlardan farqi, u oldiga ma'lum maqsad qo'yib, so'ng unga tomon harakat qilishligini bilamiz. Kishi maqsad sari qiladigan harakati jarayonida muayyan tabiiy va sun'iy to'siqlarni, ya'ni qarshiliklarni yengib o'tadi. Bu to'siqlarni bartaraf etish uchun, u bir qator tadbir va choralardan foydalanadi. Demak, **maqsadga yetishishda qo'llaniladigan tadbir va choralarni usul deyiladi**, deb qabul qilsak bo'ladi.

Maqsadga yetishda muayyan to'siqni yengib o'tish uchun qo'llaniladigan usullar bir qancha bo'lishi va ularni ma'lum bir tartibda qo'llanishi ham bizga ma'lum. Shundan kelib chiqib, **maqsadga yetishda qo'llaniladigan usullar tartibini uslub**, desa mantiqqa to'g'ri bo'ladi. Barcha lug'atlarda ham bu ta'riflar shunday berilgan. Ammo pedagogik adabiyotlarda usul, uslub, metod va metodika tushunchalari tartibga keltirilgan bo'lmay juda keng qo'llanilmoqda.

Ta'lim-tarbiya uslub(metodika)larini tavsif qiladigan bo'lsak, u o'qituvchi bilan o'quvchi hamda o'quv dastur va darslik, shuningdek, o'qitish vositalari orasida bilim berish va uni olishni amalga oshiriladigan o'zaro munosabatlarni tizimga soluvchi pedagogik tadbiridir.

O'qitish uslublari o'quv jarayonining tashkil qilishning asosiy qismi hisoblanadi. Tegishli uslublarsiz pedagogik faoliyatni amalga oshirib bo'lmaydi.

Uslublar bilimlarni uzatish va qabul qilish xarakteriga qarab so'z orqali ifodalash, ko'rgazmali va amaliyga bo'linadi. Ta'lim mazmunini o'zlashtirishda o'quvchilarning bilish faolligiga munosib ravishda quyidagi uslublarni qo'llanishi mumkin: tushuntirish - illyustrativ (axborotli retseptiv), reproduktiv, muammoli bayon, xususiy izlanish yoki evrestik hamda yarim tadqiqot uslublari.

Ta'lim faoliyatini tashkil qilish va amalga oshirish jarayoni bilimni uzatish, uni qabul qilish, anglash, esda saqlash va amalda qo'llay olishni nazarda tutadi.

Ta'limning og'zaki uslublari: hikoya, ma'ruza, suhbat va boshqalar kiradi. Bu uslublarni qo'llashda o'qituvchi so'z vositasida o'quv materialini bayon qiladi, tushuntiradi, o'quvchilar esa tinglash, eslab qolish orqali qabul qiladilar.

Hikoya. Ushbu uslubda o'quvchilarga beriladigan bilim mazmuni og'zaki bayon qilish nazarda tutiladi.

Hikoyaning bir necha turi mavjud: hikoya - muqaddima, hikoya - bayon, hikoya - xulosa. Birinchisining maqsadi - o'quvchilarni suhbat orqali yangi bilimni qabul qilishga tayyorlash. hikoyaning bu turi nisbatan qisqaligi, yorqinligi, qiziqarliligi va hissiyotga boyligi bilan ajralib turadi, yangi bilim olishga qiziqish uni faol o'zlashtirishga ehtiyoj uyg'otadi, darsga befarqlik, loqaydlikni yo'qotib, bilim olish maqsadini hosil qiladi. hikoya - muqaddima vaqtida o'quvchi faoliyatining vazifalari to'g'risida tushunarli shaklda xabar beriladi.

Hikoya - bayon davrida o'qituvchi yangi mavzu mazmunini ochib beradi, muayyan rivojlanuvchi reja asosida bilim berib, ichidan muhimlarini ajratib, ko'rgazmali va ishonarli misollar bilan izchil bayon qiladi.

Hikoya - xulosa odatda mashg'ulotning oxirida keltiriladi. O'qituvchi bu uslub orqali asosiy fikrni yakunlaydi, xulosalaydi va umumlashtiradi, mazkur mavzu yuzasidan mustaqil ishlash uchun topshiriqlar beradi. hikoya uslubini qo'llashda muayyan pedagogik usullardan ma'lum bir tartibda foydalaniladi. Bu larga: diqqatni faollashtirish, bayon qilish, taqqoslash, asosiylarini ajratish, yakunlash va hozazolardir.

Hikoya uslubining samaradorligining shartlari: rejani yoki loyihani qunt bilan o'ylab tuzish, mavzuning izchil yoritilishini ta'minlash, misol, ko'rgazma va boshqa didaktik materiallarni muvaffaqiyatli tanlash, bayonda kerakli hissiyotga erishish.

Ma'ruza - bilimni so'z bilan ifodalash uslublaridan biri sifatida beriladigan bilimlarni og'zaki bayon qilishni ko'zda tutib, o'z hajmining kattaligi, mantiqiy qurilishi, obrazli isbotlash, tasniflash, ta'riflar berish, tizimga keltirish, umumlashtirish kabi pedagogik usullardan foydalaniladi.

Ma'ruza uslubidan asosan umumta'lim maktablarining yuqori sinflarida, akademik litsey, kollej va oliy o'quv yurtlarida foydalaniladi.

Ma'ruza rejasini aniq o'ylash va pedagogik texnologiya zaminida loyihalash zarur. Reja bandlarining modullarining barchasida ularni har birining maqsad va xulosalarini izchil bayon qilishda mantiqiy uyg'unlik bo'lmog'i kerak. Ma'ruza shunday sur'atda o'qiladiki, o'quvchilar uning muhim joylarini yoza olsinlar. Shuning uchun ham ma'ruzani yozib olinadigan joylarini aniq ajratishi, zarur bo'lsa yozib olishlarini yengillashtirish uchun hamda o'quvchilar fikrini faollashtirish maqsadida ma'ruza davomida muammoli vaziyatlarni shakllantirish yaxshi pedagogik samara beradi.

Suhbat uslubi atroflicha o'ylangan savollar yordamida o'qituvchi bilan o'quvchilar orasidagi suhbat ko'zda tutib, u o'quvchilarning fikrlash tizimini yangi tushunchalar va qonuniyatlarni o'zlashtirishga olib keladi.

Suhbat uslubini qo'llanishda savollar qo'yish (asosiy, qo'shimcha, yo'lovchi va h.k.), o'quvchilarning javob va mulohazalarini muhokama qilish, suhbatdan xulosalarni shakllantirish, javoblarni tuzatish usullaridan foydalaniladi.

Savollar yaxshi qabul qilinishi uchun yetarlicha hajmdor bo'lishi lozim. Mavzuni haddan tashqari mayda savollarga bo'lib yuborish mantiqiy butunlikni buzsa, nihoyatda katta savollar mavzuni mavhumlashtirib, muhokama uchun tushunarsiz qilib qo'yadi.

Suhbat uslubi va unga tarkibiy qism bo'lib kiruvchi usullardan foydalanishda o'qituvchilarning samimiyligi, chehrasining ochiqligi, ruhining ko'tarinkiligi, ovozining yoqimtoyligi va samimiyligi yetakchilik qiladi.

Ta'limning ko'rgazmali uslubini shartli ravishda ikki katta guruhga ajratish mumkin: ko'rgazmali va namoyish qilish uslublari.

Ko'rgazmali uslub, o'quvchilarga ko'rsatilgan qo'llanmalar - xarita, plakat, doskadagi chizma va rasmlar, allomalarning surati va boshqalarni ko'zda tutadi.

Namoyish qilish uslubi, odatda qurilma asboblari, tajribalar, turli tipdagi moslamalar va jihozlarni namoyish qilish bilan bog'liq. Namoyish qilish uslubiga, shuningdek, kinofilm, diofilm va boshqa texnik vositalar orqali ko'rsatish ham kiritilgan. Ko'rgazmali uslublarni qo'llashda quyidagi usullardan foydalaniladi: ko'rsatish, yaxshi ko'rinishni ta'minlash, texnik vositalar ko'magidan foydalanish, chizish, o'tkazilgan ko'rsatuvlar natijalarini muhokama qilish va hakoza.

Ta'limning ko'rgazmali uslublarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular yolg'iz o'zi qo'llanmay so'z bilan ifodalash uslubi bilan u yoki bu darajada uyg'unlashib ketadi. So'z va ko'rgazmalikning chambarchas bog'liqligi shundaki, ob'ektiv borliqdagi qonuniyat va xususiyatlar amaliyotda birgalikda qo'llanilishini taqozo etadi.

Shunday qilib, so'z va ko'rgazmalilik uslublarini aloqadorligining xilma-xil shakllari mavjud. Ularning birontasiga ustunlik berish xato bo'lar edi, chunki ta'lim vazifasining o'ziga xos xususiyati, mavzuning mazmuni, mavjud ko'rgazma vositalarining xarakteri, o'quvchilar tayorgarligi darajasidan kelib chiqib, har bir konkret holatda ularning oqilona qo'shiluvi tanlanadi.

Amaliy uslublar tarbiya (o'rgatish) faoliyatining xilma-xil turlarini keng doirasini qamrab oladi. Unda ta'lim orqali olingan bilimlar hayotda qo'llash yo'li bilan ko'nikmaga aylantiriladi.

Amalda quyidagi usullar qo'llaniladi: vazifa (maqsad)ni qo'yish, uni bajarish uslublarini tanlash, bajarish jarayonini boshqarish, tahlil qilish, kamchiliklar sababini aniqlash, maqsadga to'liq erishish uchun tarbiya jarayoniga tuzatishlar kiritish.

Amaliy uslublarga yozma mashqlar ona va chet tili, matematika va boshqa fanlar bo'yicha topshiriqni bajarish mashqlari kiradi. Mashq davomida o'quvchi bo'lajak hatti-harakatini faol mushohada qiladi, o'ziga - o'zi gapiradi, bo'lajak voqeani sharhlaydi. harakatni sharhlash o'quvchiga o'zining tipik xatosini anglashga va harakatga tuzatishlar kiritishga ko'maklashadi.

Analiy uslublarning ikkinchi guruhini laboratoriya tajribalari tashkil qiladi. Shuningdek, amaliy uslublarga ustaxonalarda, o'quv-ishlab chiqarish sexi, o'quvchilar brigadasida mehnat topshiriqlarini bajarish ham kiradi. Bu topshiriqlarni surunkasiga bo'lmay, o'quv-mashq xarakteriga ega bo'lishi lozim. Tarbiyaning shunday usublari qo'llaniladiki, bunda o'quv jarayonida konkret bir korxonaning ishlab chiqarish topshirig'i bajariladi.

Amaliy uslublarga o'rgatuvchi mashinalar bilan, trenajor hamda repetitor mashinalar yordamida mashqlar ham kiradi.

Amaliy uslublar tartibini so'z orqali ifodalash va uni ko'rgazmali uslublar orqali mustahkamlash jarayoni bilan chambarchas bog'liqlikda qo'llaniladi. Mashq, tarbiya, mehnat operatsiyasini bajarishdan oldin o'qituvchi ta'limiy tadbir o'tkazib, so'z bilan tushuntiradi va ko'rsatadi.

Yuqorida, keltirilgan usublardan tashqari, ularning qotishmasidan yaratilgan uslublar ham mavjud, quyida ularning ba'zilarini misol tariqasida keltiramiz.

Muammoli - izlanish usublari muammoli ta'lim jarayonida qo'llaniladi. Bu uslubdan foydalanishda o'qituvchi avvalo muammoli vaziyat yaratadi, savollar qo'yadi, masalalarni, namunaviy topshiriqlarni taklif qiladi, muammoli vaziyatni yechishga qaratilgan muhokamani uyushtiradi, xulosalarni to'g'ri yoki noto'g'riligini tahlil qilib beradi.

O'quvchilarning oldingi bilim va ko'nikmalariga asoslanib, muammoli vaziyatni hal qilish yo'llari to'g'risida takliflarni aytadi, muammoli vaziyatni yechishning eng oqilona yo'lini tanlaydi. Bu uslub o'quvchilarning bilimga qiziqishini oshiribgina qolmay, ularda fikrlash va o'z fikrini aytish qobiliyatlarini ham rivojlantiradi.

Ta'limning muammoli-izlanish usublari amalda bilimni so'zda ifodalab, ko'rgazmali va amaliy uslublar orqali tasdiqlaydi. Shu bilan birgalikda, bilim olishning muammoli-izlanish uslubini qo'llash, amalda tadqiqot ishlarini bajarish, hatto mustaqil tadqiqot tipidagi amallarni olib borish to'g'risida ham so'z yuritish mumkin. O'quv jarayonini muammoli-qidiruv uslubi yordamida tashkil qilish, muammoli tuzilgan ma'ruza uslubi orqali bilim bayoni davomida mulohaza yuritish, isbotlash, umumlashtirish, faktlarni tahlil qilish kabi usullardan foydalanishni ko'zda tutadi.

Ta'limning muammoli-qidiruv uslublarida ko'rgazmali qo'llanmalar esda saqlanishni faollashtirish bilan bir qatorda, darsda muammoli vaziyatni yaratadigan namunaviy masalalarni qo'yish uchun ham ishlatiladi. Muammoli-qidiruv usublari ko'proq ijodiy bilim faoliyati ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida qo'llaniladi. Shu nuqtai nazardan bu uslub o'zini tadqiqot ishiga bag'ishlagan yoshlarga bilim berishda as qotadi.

Uslublarning eng yangisi va eng samaradorligisi, bugungi kunda pedagogik texnologiya hisoblanmoqda. Bu uslubni qo'llaganda avval, dars loyihasi tuzib olinadi. Dars beruvchi loyihaga qattiq rioya qilishi shart.

Pedagogik texnologiya asosida dars loyihasini tuzishda, avval aytganimizdek, uning besh tomoyiliga rioya qilinadi.

Pedagogik texnologiya tamoyillarining birinchisi muayyan o'quv predmeti, katta modul yoki dars mavzusida kutilgan asosiy maqsadni shakllantirib olish.

Pedagogik texnologiyaning ikkinchi tamoyili darsning umumiy maqsadidan va mavzuning ichki mazmunidan kelib chiqib, darsni kichik "modullarga" ajratib, har bir modulning maqsadini hamda modullar ichida hal qilinadigan asosiy masalalar tizimini aniqlab olishdir.

Pedagogik texnologiya tamoyillarining uchinchisi modullar ichida ko'riladigan masalalarning ichidan asosiylarini tanlab olib, ulardan test savollari va ular asosida so'rov varaqasini tuzib chiqish.

Asosan mavzular besh moduldan iborat bo'lib, birinchi va to'rtinchi modul darsini tashkil qilish va xulosalash qismlarini tashkil qilsa, beshinchi modul dars samaradorligini aniqlashdir. Shunda, yangi bilimlarni berish 2 va 3 modullar zimmasiga tushmoqda. Ushbu modullardagi bilimlar ichidan muhimroqlarini ajratib olib, test savollari tuziladi.

Pedagogik texnologiyaning to'rtinchi tamoyili - maqsadga yetish uslub va usullarini tanlab, joyini belgilab olish. Bizning misoldagi mavzu o'zining umumiyligi bilan ajralib turganligi munosabati bilan unda asosan so'z bilan tushuntirish va qisman illyustrativ uslublardan foydalaniladi. Shu bilan bir qatorda, joyi kelganda, muammoli-izlanish usulidan ham foydalaniladi. Ushbu mavzu oldiga qo'yilgan maqsadlarga yetishish uchun yuqorida qayd qilingan uslublar ishlatiladigan aniq joyini aniqlab qo'yishdir.

Pedagogik texnologiyaning beshinchi tamoyili dars ichidagi modullar orasidagi uzviy bog'liqliklarga hamda dars mazmunini fanlararo aloqalar asosida tuzilishiga e'tibor qaratilishi shart.

O'qitish usullari. Pedagogika amaliyotida o'qitish usullarining juda katta boyligi to'plangan. Ularni tanlashda turli sharoitlar, o'qitilayotgan fanning xarakteri, bolalarning yosh xususiyatlari, oldingi tayorgarlik darajasi va hokazolar hisobga olinadi.

Farobiyning fan va san'atning afzalligi haqidagi risolasida o'quv jarayonini tashkil etishga va o'qitish usullariga qo'yilgan talablar ifodalangan. Olim o'zining o'qitish usullari haqidagi tushuntirishlarida o'quvchilarga turli bilimlar berish bilan birga, mustaqil holda bilim olish yo'llarini ham ko'rsatish, ularni bilimlarning zarurligiga shak-shubhasiz ishonirish kerakligini uqtiradi.

Barcha alloma olimlar foydalangan o'qitish usullarini bir necha guruhga ajratish mumkin. Bular: ko'rgazmali tajriba usullari (Ibn Sino), bilimlarni bayon qilishning savol-javob usullari (Abu Rayhon Beruniy, al-Xorazmiy), ko'nikma va malakalarni shakllantirish usullari (Forobiy, al-Xorazmiy) va boshqalardan iborat.

O'qitish usullarini tanlash o'qituvchi darsda hal qilishi mo'ljallangan masalaga bog'liq bo'ladi. Chunonchi, yangi materialni bayon etishda bir xil usullar qo'llansa, uni mustahkamlashda ikkinchi va mavzuni umumlashtirishda yana boshqa xil usullar qo'llaniladi. Darsning turli bosqichlarida puxta o'ylash va samarali usullarni qo'llash juda muhimdir. O'qituvchi darsning eng boshida 4-5 daqiqa umumiy so'rashni

amalga oshiradi va o'quvchilarning qaysi guruhi o'tgan dars bo'yicha yetarli darajada o'zlashtirmaganini aniqlaydi va keyingi so'rashda sinfning diqqat e'tiborini eng avval ana shu masalaga qaratadi. Dastlab savollarga batafsil javob bera oladigan talabalardan so'raydi. Natijada sinfning bir qismi uchun murakkablik qilgan material tushunarli bo'ladi. Bu usul o'quvchilarning mashg'ulotlardagi nuqsonlarini payqash va shu zahoti bartaraf etishda yordam beradi. Mazkur usulning samaradorligi ham aynan shunda.

Garchi har bir pedagogning ishida anchagina usul va uslublar mavjud bo'lsada, ularni qo'llashdan ko'zlanadigan maqsad tarbiyalanuvchining ta'limiy ishlarini faollashtirish bo'lmog'i lozim. O'qituvchi pedagogning vazifasi samarali usullardan foydalanib talabalarda faollik sifatlarini tarkib toptirish va qiyinchiliklarni yengishga o'rgatishdir. Bu juda muhim bo'lib, o'quvchilarda e'tiqodni, e'tiqodni esa amaliy faoliyatga, hatti-harakatga aylantiradi va o'qitish jarayonining ishini osonlashtiradi.

Hozirgi o'qitish jarayonida qo'yiladigan talablar nima va o'quvchilarda darsga qiziquvchanlikni oshiradigan, uni yangilik elementlari bilan boyitish uchun nima qilish kerak?

Hozirgi zamon ta'lim-tarbiya tizimi faqat insoniyat aniqlagan bilimlarni o'zlashtirishnigina emas, balki jamiyat endi hal qilishi va bunda bugungi talaba va o'quvchilar qatnashishi lozim bo'lgan masalalar bilan tanishishini ham talab qiladi. Bunday masalalar kosmosni o'zlashtirish, atom energiyasidan tinchlik maqsadlarida foydalanish, cho'llarni hosildor yerlarga va bog'-rog'larga aylantirish, qishloq xo'jaligini intensivlashtirish va hokazolardan iborat bo'lishi mumkin. Xalq xo'jaligi va fanning hamma sohalarida juda katta burilishlar ro'y bermocqda va har bir o'qituvchi o'zining tarbiyalanuvchilarini o'zi o'qitadigan fan sohasi bo'yicha navbatdagi qayta qurilishlar va erishilgan yutuqlar bilan keng tanishtirishi kerak. Bu ishni o'quvchilarga mos usulda va o'quv dasturiga muvofiq amalga oshirish lozim.

Mazkur talabning ikkinchi xususiyati pedagogning talabalar fikr doirasini kengaytirish to'g'risidagi doimo g'amxo'rlik qilishidir.

Shunday qilib, o'qitish usullari pedagog va talabalar nazariy hamda amaliy bilish faoliyatining ta'limiy vazifalarini bajarishga qaratilgan tadbirdir. Unga quyidagi muayyan talablar qo'yiladi.

1. O'quv materialini o'rganishning o'qituvchi tavsiya etgan usuli o'quvchilarda fikrlashning dialektik qarashlari, irodaviy xususiyatlari va xulqinining shakllanishiga olib borishi kerak. Ana shu talab nuqtai nazaridan usul tarbiyaviy tusda bo'lishi lozim.
2. O'qitish usulining ilmiy asosi yaqqol va aniq bo'lishi zarur. Shundayagina o'qituvchi mazkur usul orqali qanday masalalar qo'yilishi va hal qilinishi mumkinligini, qanday masalalarni hal qilib bo'lmasligini ko'ra oladi.
3. O'qitishning tizimliliigi uning samaradorligini belgilaydi.
4. O'qitish usulining tushunarliliigi o'quvchi uchun qabul qilinishi va qo'llanishi, o'quv materialini o'rganishning usuli esa bilimlarni o'zlashtirishning imkoniyatlariga muvofiq bo'lishi shart.
5. O'qitishning ongliklik va faollik zaruriyati nihoyatda jiddiy talabdir.

6. Bilimlarning puxtaligi va asosiligi ham hal qiluvchi ahamiyatga ega.

7. O'qitish usulida nazariy va amaliy hodisalarni muvofiqligiga erishmay ham dars o'tib bo'lmaydi.

Har qanday usuldan biror maqsadga erishish ko'zda tutiladi va shuning uchun u qandaydir maqsad qo'yishni, unga erishish bo'yicha faoliyat usulini, ana shu faoliyatni amalga oshirishda yordam beradigan vositalarni bilishni taqozo etadi. har qanday faoliyat uning ob'ektini bilishni talab qiladi. Nihoyat, usul maqsadga olib borishi kerak, aks holda, u qo'ygan maqsad uchun yaroqsizligini, yo bo'lmasa, bu holatda uning umuman noto'g'ri qo'llanganligini e'tirof etish lozim. Shunday qilib, har qanday usul uni qo'llashdan ko'zlangan maqsadni, shu maqsadni amalga oshirish faoliyatini va faoliyatni bajarish vositalarini talab qiladi. Bu vositalar faoliyat ob'ekti to'g'risidagi predmetli yoki aqliy bilimlar, qo'yilgan maqsadga albatta erishishdan iborat bo'lishi mumkin. Bularning hammasi har qanday usulga nisbatan maqsadga muvofi qdir, lekin o'qitish usullari uchun yetarli emas.

O'qitish usullarini quyidagilarga bo'lish mumkin:

- tafakkur, xotira, diqqat va xayolning alohida operatsiyalarini tarkib toptiradigan va faollashtiradigan usullar;
- fikrlash faoliyatida muammoli va izlanishli vaziyatlarni vujudga keltiradigan usullar;
- talabalarning o'quv materialini o'zlashtirish bilan bog'liq kechinmalari va hissiyotlarini faollashtiradigan usullar;
- nazorat va o'quvchilarning o'zini o'zi nazorat usullari;
- o'qitish jarayonida o'quvchilarning jamoaviy va shaxsiy o'zaro munosabatlarini boshqarish usullari.

Sonngi yillarda pedagogika fani va pedagogik amaliyotda o'qitish usullari munosibiga alohida e'tibor berilmoqda. Shu muammo bo'yicha anchagina tadqiqotlar olib borilmoqda, ilg'or pedagogik amaliyotda o'qitishning samarador usullari va ularning tizimlarini qo'llashning talaygina yo'llari topildi. Ammo ta'lim - tarbiya jarayoniga qo'yilayotgan yangi talablar o'qitishning usullarini yanada takomillashtirishni talab qilmoqda.

Yuqorida qayd etilganidek, ta'limning mazmuniga qo'yilayotgan yangi talablar - yosh avlodga xususan fanlarning asoslari bo'yicha yuksak ilmiy nazariy bilimlar berishdan iborat bo'lib, bu ish nazariy bilish usullariga, shu jumladan, o'quvchilarning mantiqiy fikrlash, mantiqiy mulohazalarni bajarish usullari bilan qurollantirishni tobora kuchaytirishni taqozo etmoqda.

O'qitish usullarining turlari juda ko'p, ularning sonini aniq belgilab bo'lmaydi. Ular pedagogik amaliyot davrida tinmay boyib boraveradi. Usullar o'qitishning mantiqiy tomonlariga, komponentlari va vazifalariga qarab tasniflanadi.

Pedagogikada o'qitish usullarini tasniflashga yagona yondoshish mavjud emas. hozirgi didaktikada o'qitish usullarini bilimlar manbai bo'yicha, didaktik maqsadlar bo'yicha, bilish faoliyatining saviyasi bo'yicha farqlash eng ko'p tarqalgan.

**Mavzu bo'yicha olingan bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash
uchun savollar**

1. Usul deb nimaga aytiladi?
2. Uslub deganda nimani tushunasiz?
3. Ta'limning og'zaki uslublariga qaysilar kiradi?
4. hikoya uslubining turlari?
5. Ma'ruza uslubi qanday va qaerlarda ishlatiladi?
6. Ko'rgazmali uslublarni ta'riflab bering?
7. Amaliy uslublarning turi?
8. Pedagogik texnologiyaning tamoyillari?
9. O'qitish usullari qanday guruhlariga ajraladi?
10. O'qitish usullariga qo'yiladigan talablar?

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. T., "O'zbekiston", 1994.
2. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., "O'zbekiston", 1995.
3. Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy - iqtisodiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T., "O'zbekiston", 1995.
4. Karimov I.A. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., 1997.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T., "O'zbekiston", 1992.
6. Ta'lim to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining qonuni. T., 1992.
7. O'zbekistonning milliy istiqbol mafkurasi. T., "O'zbekiston", 1993.
8. Ta'lim to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonuni. T., 1997.
9. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi". T., 1997.
10. "Ma'naviyat va ma'rifat" ijtimoiy markazlari ishlarini takomillashtirish haqidagi Prezident Farmoni. T., 1996.
11. Abdulla Avloniy. "Turkiy guliston yoxud". T., g'ofur g'ulom nomli "Adabiyot va san'at" nashriyoti. 1991.
12. Al - Farabi. O razume i nauke. Alma - Ata. AN Kazaxstana., 1995.
13. Al - Buxoriy. Xadis. "qomuslar bosh taxririya". 1-jild. T., 1991.
14. Alisher Navoiy. "Maxbub ul qulub". T., g'ofur g'ulom nomidagi "Adabiyot va san'at" nashriyoti. 1986.
15. Axmad Yassaviy. Devonu xikmat. T., g'ofur g'ulom nomidagi "Adabiyot va san'at" nashriyoti. 1982.
16. Abdurasulov M. O'zbek ma'rifatpravar shoirlari ilm - ma'rifat haqida. T., "O'qituvchi". 1967.
17. Boboxonov A. O'zbekistonda pedagogik fikr taraqqiyoti tarixidan. T., "O'qituvchi". 1967.
18. Ziyamuxammadov B. Ekologiya va ma'naviyat T., "Mehnat. 1997.
19. Ziyamuxammadov B. Ma'rifat asoslari. T., "Chinor ENK". 1998.
20. Yo'ldoshev J. g'. Ta'limimiz istiqbol yo'lida. T., "Sharq". 1996.
21. Kaykovus. qobusnoma. T., "O'qituvchi". 1994.
22. Komenskiy Ya.A. Buyuk didaktika. T., "O'qituvchi". 1970.
23. Minovarov A.K. Pedagogika. T., "O'qituvchi". 1996.
24. Mirtursunov Z. hamza hakimzoda Niyoziyning xalq maorifi va tarbiya haqidagi fikrlari. T., 1961.
25. Sobirov M. Furqatning maktab, maorif va tarbiya haqidagi fikrlari. T., "O'rta va oliy maktab". 1961.
26. Tursunov I.Y., Nishonaliyev O'.N. Pedagogika kursi. T., "O'qituvchi". 1997.
27. Xayrullaev M.M., Farobiy. T., "O'zbekiston". 1991.

Mundarija

KIRISH.	3
1. Pedagogikaning nazariy asoslari	4
1.1. Inson ijtimoiy mohiyatining tarkibi.	5
1.2. Kishi ijtimoiy mohiyatining shakllantiruvchi manbalar.	7
1.3. Ta'lim - tarbiya sohasini tadqiq etuvchi ilm sohasining tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadi.	11
2. Ta'lim - tarbiya jarayoni	14
2.1. Darsni tashkil qilish	17
2.2. Ta'lim usullari	19
3. Pedagog va unga qo'yiladigan talablar.	23
4. O'qituvchi va talabalarda shakllantirilishi lozim bo'lgan ijtimoiy sifatlar yoxud Mustaqil O'zbekiston fuqorosining axloq kodeksi.	31
5. Ta'lim - tarbiya jarayoni shakl va mazmuni hamda usul va uslublarini tadqiq etuvchi ilm (Didaktika)	41
6. Ta'lim - tarbiya qonun va qoidalari hamda tamoyillari	49
7. Ta'limning usul va uslublari	61
8. Adabiyotlar ro'yxati	69

Ёқутхон Раҳмонова

ҲАМШИРАЛИК ИШИДА ПЕДАГОГИКА

К И Р И Ш

Ўзбекистон халқи асрий орзуси – мустақилликка эришгач, барқарор тараққиёт йўлидан бориб, сиёсий ва иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич амалга оширмоқда. Эндilikда халқимиз ўз тақдирининг ҳақиқий эгаси ўз тарихининг ижодкори, миллий маънавият ва маърифий қадриятларининг чинакам соҳибига айланмоқда. Миллий анъаналар қайтадан тикланмоқда, ўзлигимизни тобора чуқурроқ англаб етмоқдамиз.

Истиқлол барча соҳаларда бўлгани каби халқ таълими соҳасида ҳам катта ўзгаришлар ясади. Маълумки, собиқ совет тузими даврида халқ таълими тизими ва таълим-тарбия ишлари коммунистик мафкура қилигига мослаштирилган эди. Ўзбекистон ўқув юртларида Москва педагог-олимлари томонидан ёзилган дарсликларлардангина фойдаланиб келинган. Натижада ёш авлод ота-боболаримиздан мерос қолган миллий педагогика, миллий урф-одат хазинасидан бебаҳра бўлиб келди. Шунинг учун ҳам педагогикада олиб борилаётган ислохотлар жараёнида “совет педагогикаси” ақидаларидан воз кечиб, миллий маърифат тамойиллари ва усулларига ўтиш мантиқан тўғри бўлади.

“Таълим-тарбия ислохоти ҳақида гапирар эканмиз, - деган эди И.А.Каримов, - унинг мазмунини лўнда қилиб ифода этиш мумкин: бизга битирувчилар эмас, мактаб таълими ва тарбиясини кўрган шахслар керак... .

Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган қилиб тарбияланади”⁷

“Таълим тўғрисидаги қонунда; “Ўзбекистон Республикаси таълим тўғрисидаги сиёсатини умуминсоний қадриятларни, халқнинг тарихий тажрибасини, маданият ва фан бобида кўп асрлик анъаналарини, жамиятнинг истиқболдаги ривожланишини ҳисобга олган ҳолда юргизади”,⁸ - дейилган. “Бугун олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, - деган эди Президентимиз И.А.Каримов, - биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак”⁹.

Ундан ташқари, таълим ва тарбия билан ҳамма, яъни бутун жамият аъзолари шуғулланишлари керак эканлигини ҳам ҳаётнинг ўзи кўрсатди. Бу масъулиятли вазифада ўз фаолиятини таълим-тарбия касбига бағишлаган кишилар билан бир қаторда жамиятнинг билимли ва обрў-эътиборга эга бўлган аъзолари, олий маълумотли мутахассислар, шу жумладан олий маълумотли

⁷ И.А.Каримов. Барқамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., “Шарк”, 1997, 9-беет.

⁸ “Халқ таълими” журнали, 1992 й, 10-12 – сон, 1-бет.

⁹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т.: “Ўзбекистон”, 1995, 9-бет.

хамширалар ўз хиссасини кўшиши керак деган фикрдан келиб чикиб, олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 1996 йил 7 августдаги 189сонли буйруғига биноан халқ хўжалиги мутахассислари тайёрлайдиган барча олий ўқув юртлирида педагогика фани ўқитила бошланди.

I Бўлим

1-Мавзу: Педагогиканинг назарий асослари

Режа:

- 1. Инсон биоижтимоий мавжудот сифатида.**
- 2. Инсоннинг ижтимоий моҳиятининг таркиби.**
- 3. Киши ижтимоий моҳиятини шакллантирувчи манбалар.**
- 4. Расмий таълим- тарбия тизимининг боскичлари.**
- 5. Таълим – тарбия соҳасини тадқиқ этувчи илм соҳасининг тадқиқот объекти, предмети ва мақсади.**
- 6. Педагогика фанлар мажмуи.**

Республика тараққиётининг ҳозирги боскичида жамиятимиз ҳаётининг барча жабҳаларида туб сифат ўзгаришлар амалга оширилаётгани билан белгиланмоқда. Бу улкан вазифани ҳал этиш фуқароларимиз ақлий салоҳиятини ошириб бориш билан боғлиқ ҳолда амалга оширилиши инкор қилиб бўлмайдиган ҳақиқатдир. Бу эса, таълим ва тарбияни тўғри йўлга қўйиш билан чамбарчас боғлиқ. Бунинг учун, биринчи навбатда таълим-тарбиянинг назарий асосларини тартибга тушириб олиш талаб қилинади.

Таълим-тарбиянинг назарий асосларини тартибга тушириш учун қуйидаги саволларга жавоб топишимиз керак: 1) **инсон ўзи қандай мавжудот, 2) инсоннинг ижтимоий моҳиятини нима ташкил этади, 3) киши ижтимоий моҳиятини шакллантирувчи манбалар қайсилар, 4) расмий таълим-тарбия тизимининг асосий боскичлари ва уларда иштирок этадиган қисмлар, 5) таълим-тарбия жараёнини тадқиқ этувчи фан соҳасининг тадқиқот объекти, предмети ва мақсади, 6) педагогика фанлар мажмуи, 7) педагогиканинг бошқа фанлар билан муносабати.** Дарслигимизнинг ушбу мавзу бўйича ёзилган саҳифалари, юқоридаги саволларга жавоб тарзида баён қилинган.

Инсон биоижтимоий мавжудот сифатида. Қадимдан инсонни латинча атамаси “Хомасапиенс”, яъни “Ақлли жонзот” деб юритиб келинмоқда. Бир қараганда бу тушунча тўғрига ўхшайди, у маълум даражада тўғри ҳам. Аммо, чуқурроқ фикр юритиб кўрганда ҳамма одамларда ақл бор, бири уни кўп ишлатса, бири жуда кам ишлатади. Юқоридаги таърифга қараганда, буларнинг барчаси ақлли жонзот бўлиб чиқмоқда. Бу адолатдан эмас албатта. Ундан ташқари, таърифлар назариясидан келиб чиқадиган бўлсак, ҳар қандай таъриф, таърифланувчи нарсани энг умумий хусусиятларини ифода этгани ҳолда, уни муайян бир ўлчамга сола олиши керак. “Хомасапиенс” тушунчаси орқали

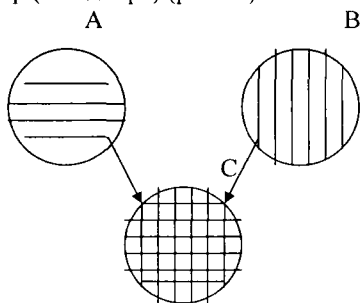
инсонни энг асосий хусусиятини ифода этган, аммо инсонийлик даражасини, яъни таърифланувчи шахс канчалик ақлини ишлатишини ўлчаб бўлмайди.

Фикр юритиб кўрайликчи, одам ақлини юритиши натижасида нима содир бўлади? Киши ақлини ишлатиши натижасида билмаган нарсасини билиб олади. Демак, одам ақлий фаолият натижасида билимга эга бўлар экан. Киши ақлини канчалик кўп ишлатса, шунчалик билими кўпайиб бораверади. Шу фикрлардан келиб чиқиб, инсон ақлини канчалик юритганлигини унинг йиққан билимлар ҳажми билан ўлчаб бўлади деган хулосага келсак бўлади.

Билимларнинг тури жуда кўп – диний, ахлоқий, табиий, техникавий, касбий, фалсафий, сиёсий, иктисодий ва ҳоказо. Бу билимларнинг ҳар бирини ҳажми ундан ҳам кўп. Одам билим турларининг ичидан хоҳлаганини ва керакли ҳажмда олиши мумкин. Бу иш кишининг сайи ҳаракатига боғлиқ. Натижада, фаоллик қилган кишида турли-туман билимларнинг анчагина ҳажми йиғилиши, дангасалик қилиб юрган бошқа бировда эса билимлар тури ҳам, ҳажми ҳам оз бўлиши мумкин. Кишидаги йиғилган билимларнинг ҳажми ва туридан қатъий назар, бу йиғиндини қандай бир сўз билан ифодаласа бўлади, деган саволга, **кишининг ақлий фаолияти натижасида тўпланган билимлар йиғиндисини, унинг ижтимоий моҳияти дейилади, деб жавоб берамиз.**

Биологиядан бизга маълумки, инсоннинг биологик моҳияти мавжуд. Унга инсон танасининг ўлчамлари, қадди-коматининг шакл шамойиллари, терисининг ранги, юз-кўз тузилиши, қонининг иссиқлик даражаси, кимёвий таркиби ва бошқа биологик кўрсаткичлари киради.

Энди, билдикки инсоннинг биологик кўрсаткичлари билан бир қаторда, унинг ижтимоий кўрсаткичлари, яъни уни тўплаган билимлар тури ва ҳажми бор экан. Одамни шартли думалоқ бир бутунлик қилиб олсак, умум биологик моҳи ятини горизонтал чизиклар билан белгилаймиз (“А” доира), ижтимоий моҳи ятини эса вертикал чизиклар билан (“Б” доира), иккаласини бирлаштирсак тўр симон думалоқ шакл пайдо бўлади. Бу инсоннинг интеграллашган моҳи ятидир (“С” доира) (расм 1).

Расм 1.

Ер юзида бирон бир шу кўринишга эга махлуқот мавжуд эмас. Барча жонзотлар фақат горизонтал чизикли (“А” доира) кўринишга, яъни фақат биологик моҳиятга эгадирлар холос. Инсонни интеграллашган ҳолатидаги кўринишини нима деб атасак бўлади? Бундай қўшма моҳиятга эга жонзотни **“Биоижтимоий мавжудот” (Биосоциум) дейилмоқда.**

Инсоннинг ижтимоий моҳиятининг таркиби. Фикримизни давом эттирадиган бўлсак, инсон биоижтимоий мавжудот экан, унинг ижтимоий моҳиятини нима ташкил қилади? Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, бу саволга, албатта билим деб жавоб берса бўлади. Бу билимларни инсон қандай қилиб ва қаердан олади, деган саволга, ақлини ишлатиб, объектив борлиқдан ёки “билимлар сандиғи” деб аталувчи турли фанлардан, китоб ва журналлардан олади десак хато қилмаган бўламиз.

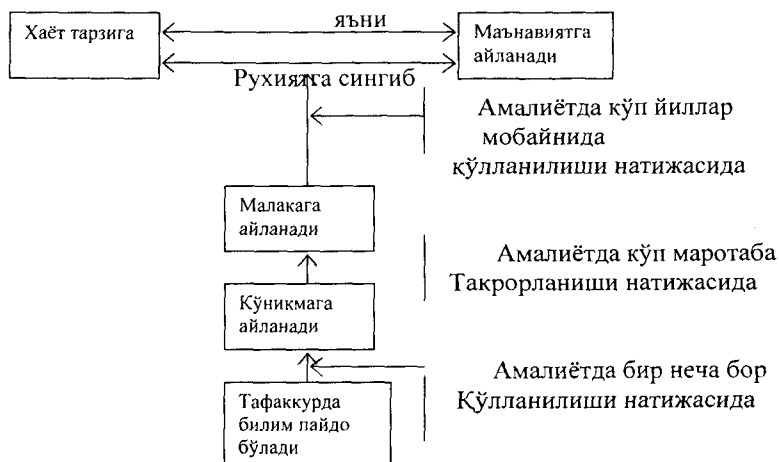
Инсон нима учун билим эгаллайди деган навбатдаги саволга, ҳаётда қўллаш учун дейиш мумкин. Инсон билимни ҳаётда ишлатиш учун эгаллар экан, у ақлий фаолияти орқали эгаллаган билимини ҳаётда бир уринишда қўллай оладими? - деган саволга, албатта қўллай олмайди деб жавоб бериш мумкин. Чунки, унга янгидан эгаллаган билим ёрдамида қилинадиган ҳаракатларга ҳали вужудида кўникма шаклланмаган. Янгидан эгалланган билим асосида ҳаракат қилиш кўникмасини ҳосил қилиш учун, киши иродасини ишга солиб, тарбиячи иштирокида ҳар бир ҳаракатини эгаллаган билимида кўрсатилган тартиб бўйича, маълум бир мақсад йўналиш ида бир неча бор такрорлаши шарт бўлади. Шунда унда бу билимларга кўникма ҳосил бўлади.

Киши эгаллаган билимларини амалиётда намоён қилишининг бир неча даражали босқичлари мавжуд.

Биринчи босқич. Одам эгаллаган билимларини амалиётда қўллаётганида ортиқча куч ва вақт сарфласа ҳамки мақсадга етса ва иш бажариб, олинган билим кўникмага айланган деб ҳисобланади. Бу босқичда инсон тафаккурида пайдо бўлган ва тасаввури орқали ўз тасдиғини топган билим жисмоний ва ақлий ҳаракатлар орқали киши вужудига сингиб, унинг кўникмасига айланган бўлади.

Иккинчи босқич. Киши ўз билимларини ҳаётда қўллайвериши натижасида мақсадга йўналтирилган ҳаракатлари ортиқча куч ва вақт сарфламай равон амалга оширилиши малака дейилади. Бунда вужудга сингиган ҳаракатлар автоматлашган ҳолатга етиб, тафаккур фақат кишининг мақсадли ҳаракатини назорат қилиб туради холос.

Учинчи босқич. Инсон она қорнидан бошлаб, ҳаёти давомида орттирган фойдали билимларини амалда қўллайвериши натижасида ундан ҳосил бўлган ҳаракатлар кўникма ва малака босқичларидан ўтиб, руҳига сингиган ва ҳаёт тарзида намоён бўладиган ҳаракат ҳолатини маънавият дейилади. (расм 2).

Расм. 2

Юқоридаги фикрлардан келиб чикиб, маънавият тушунчасига қуйидаги умумлашган таърифни берсак бўлади. **Маънавият – бу кишининг эгаллаган фойдали билимлари ҳаётида синалавериш, кўникма ва малака даража босқичларидан ўтган ва руҳига сингиб, ҳаёт тарзида намоён этадиган ижобий ижтимоий сифатлар мажмуидир.**

Эътибор беринг, инсон маънавиятига фақат фойдали билимлар орқали шаклланган ижтимоий сифатлар киради. Инсон, фойдали билимлар қаторида билиб-билмаган ҳолатда фойдасиз ва ўзининг саломатлигига, обрўи ва атрофдагиларга зарар етказадиган билимларни ҳам эгаллаши мумкин. Бундай билимлардан ташкил топган ҳаёт тарзи бемаънилик ҳисобланиб, инсон ижтимоий моҳиятини тараққий эттириш ўрнига, унда салбий ижтимоий сифатларни ривожланишига асос бўлади. Бу ҳолни ижтимоий ҳасталаниш дейилади.

Киши ижтимоий моҳиятини шакллантирувчи манбалар. Инсон бошқа маҳлуқотлардан ўзининг ижтимоий моҳияти билан ажралиб туриши ва ижтимоий моҳият негизини билимлар ташкил қилиб, улар фойдали ва фойдасиз билимларга ажралишини билдик.

Фойдасиз ва киши ижтимоий ҳаётига зарарли билимларга ёлғон сўзлаш, ўғирлик, тухмат, мақтанчоқлик, зино, ғайрлик, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, наркоманлик, очкўзлик ва бошқа разил ижтимоий сифатлар киради. Буларнинг келиб чиқиши ҳам ижтимоий, чунки улар ҳам тафаккур маҳсули. Бундай разилликларни ҳайвон қила олмайди. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий “Одам борки одамларнинг нақшидир, одам борки ҳайвон ундан яхшидир” деган. Улар

инсон маънавиятини пасайтириб, ижтимоий ривожини тубанликка қараб тортади. Жамият ва шахс ривожини учун фақат фойдали билим (хикмат)лар керак.

Фойдали билимларни эгаллашдан мақсад, аввало ўзига, «ўнг, яқин кишиларига ва бутун жамиятга наф келтиришдир. Киши муайян фойдали билимларни эгаллаб олиб, уни ҳаётида кўп маротаба ишлатиши натижасида бу билим секин аста руҳига сингиб, маънавиятига айланиб кетади. Кўп билим эгаллаб уларни ҳаммасини маънавиятига айлантириб улгурган одамнинг маънавияти бой инсон дейилади.

Зарарли билимлар эгаллаш ва уларни ҳаётида қўллаш жараёни ҳам худди шундай кечади. Зарарли билимларни анчагина эгаллаб, уларни ҳаётида кўп маротаба қўллаб руҳига сингдирган одамни беъмани одам дейилади. Беъмани бўлгандан маънавиятли бўлган кўп маротаба афзал бўлгани учун, фақат фойдали билимларни эгаллашга киришиш лозим.

Билимнинг туридан қатъий назар инсон уни ўз атрофидагилардан олади. Яъни, ота-онасидан, ака ва опаларидан қариндош уруғи ва бошқа жамият аъзоларидан ўрганиши мумкин. Шу билан бир қаторда, инсон билимларни мустақил равишда атроф муҳитни ўрганиб ёки китоб ва журналларни ўқиб, оммавий ахборот воситалари – радио ва телевидениядан олиши ҳам мумкин. Бунинг учун ҳар бир инсон, билим эгаллаётганда бу билимдан кимга фойдаю, кимга зарар эканини англаб етиши шарт. Билимлар умматини ичидан зарарлисини қўйиб, фақат фойдалисини олиш керак бўлади.

Инсоннинг ижтимоий моҳиятини жамият талабига жавоб берадиган тарзда шакллантирувчи асосий манба расмий таълим-тарбия тизими ҳисобланади.

Расмий таълим-тарбия деб, жамият эҳтиёжидан келиб чиққан ва жамиятнинг муайян эҳтиёжини қаноатлантиришга йўналтирилган ҳамда давлат томонидан ташкил қилинган ва уни моддий таъминотини қамроқлаб берувчи давлат буюртмасига айтилади. Давлат буюртмаси, давлат таълим стандартларида ўз ифодасини топган бўлади.

Расмий таълим-тарбия тизимининг босқичлари. Расмий таълим тарбия боғчадан бошланади. **Мактабгача таълим босқичига** қўйилади. Талаблар тизими ҳам мавжуд бўлиб, улар жамиятнинг етук шахс сиймосига қўйилган талабларидан келиб чиқиб, мактабгача таълим стандартларида ўз ифодасини топган бўлади. Мактабгача таълим узлуксиз таълим тизимининг биринчи босқичи ҳисобланади. Мактабгача таълим жараёнида: тарбия берувчи – мураббий ва боғча мудирини ҳамда тарбия олувчи боғча боласи дегаги элементлар қатнашади.

Бошланғич таълим босқичи, 1- 4 синфларни ўз ичига олиб, асосан болаларга ёзиш, чизиш, тўрт амал ёрдамида ҳисоблаш ва уларни амалга оширишнинг қонун-қоидаларини ҳамда мустақил билим олишни ўргатади. Мактабгача таълим жараёнида, болаларда, билим олишнинг ўрни тайёрланса,

бошланғич таълимда киши ижтимоий моҳиятининг фундаменти (асоси) яратилади. Бошланғич таълим жараёни: устоз деб номланувчи (ўқитувчи) ва ўқувчи деган элементларнинг ўзаро мулоқотидан иборат. Ўқитувчидан ташқари бошланғич мактабда илмий мудир ва директор ҳамда махсус фанлар (чет тили, жисмоний тарбия каби) деган элементлар таълим-тарбия жараёнига ҳал қилувчи таъсир ўтказадилар.

Умум таълим босқичи. Умум таълим 5-9 синфларни ўз ичига олиб, асосан, дунёда мавжуд фанлардан умумий билим бериш билан шуғулланадилар. Умум таълим мактабларида дунёда мавжуд фанлардан умумий билимларни бериш билан бир қаторда ёшларни шахс сифатида шаклланишига ҳам алоҳида эътибор берилади. Ёшларни замон талабига жавоб берадиган тарзда тарбиялаш билан **фан ўқитувчилари, синф раҳбари, мактаб директори, илмий ва тарбиявий ишлар бўйича директор ўринбосарлари** шуғулланадилар.

Махсус таълим босқичи. Ёш авлодимиз боғчада ахлоқ ва одобдан таълим олиб, ўзида билим олиш учун замин тайёрлаб олганидан кейин, бошланғич мактабда ёзиш, чизиш ва ҳисоблаш қонун қоидаларини ҳам эгаллаб, мактабгача бўлган таълимдан олган ахлоқ ва одоб билимларини чуқурлаштириб олганидан кейин, умум таълим мактабида илгари олган ахлоқ ва одоб билимларини чуқурлаштиради, шу билан биргаликда дунёда мавжуд фанлар асосини ўрганиб шахс сифатида шаклланишига замин яратади. Умум таълим мактабида ўқиши жараёнида бола, фанлар ичидан бир турига ўзида мойилликни намоён қилади. Бунинг учун умум таълим мактабларида ҳамма шароитлар мавжуд. Умум таълим мактабини битираётганда болалар фанга ёки муайян касбга бўлган мойилликлари бўйича сараланадилар ва ўқишнинг кейинги босқичини қаерда давом эттириш тўғрисида тавсия оладилар.

Умум таълим мактабини битирганидан кейин бола ўз мойиллигидан келиб чиқиб, ё ўзи танлаган касб-ҳунар коллежига, ёки ихтисослашган Академик лицейга ўқишини, яъни ижтимоий моҳиятини, ўз мойиллигидан келиб чиқиб, такомиллаштиришга йўл олади. Махсус таълим босқичидаги ёшлар талаба деб номланади.

Академик лицейлар муайян фанлар (ижтимоий, гуманитар, математика, табиий фанлар ва ҳоказо) туркумидан келиб чиқиб, ёшларни шу фан билимларидан чуқур билим бериш билан шуғулланадилар. Ундан ташқари академик лицейда, болалар боғчасида, бошланғич ва умум таълим мактабларида олган ахлоқ ва одоб билимини такомиллаштириб, уни ҳаёт тарзига айлантириб улгуришлари шарт бўлади.

Академик лицейларда болаларнинг ахлоқ тарбияси билан барча фан ўқитувчилари, синф раҳбари, директор ва унинг ўринбосарлари шуғулланадилар.

Касб-ҳунар коллежлари ҳам маълум бир касблар туркумига ихтисослашган бўлиб, уларга болаларни муайян бир касбнинг малакали ишчиси қилиб

тайёрлаш вазифаси юклатилган. Болаларни касб-хунар устаси, яъни талабанинг устози ўргатса, ахлоқ нормаларига риоя қилишни синф раҳбари, коллеж директори ва унинг тарбиявий ишлар бўйича ўринбосари ўргатади.

Академик лицейда ҳам, касб-хунар коллежида ҳам болалар махсус фанлардан ва муайян касбдан олган билимларидан ташқари, жамиятда қабул қилинган ахлоқ ва одоб норма билимларини ўзларида чуқурлаштириб, уларни малакага ва маънавиятига айлантириш билан шугулланадилар.

Махсус таълим босқичини тамомлаган талаба, ўз маънавияти устида тинмай ишлаши натижасида, ё олий ўқув юртида ўқиш учун, ёки ишлаб чиқариш соҳасида меҳнат қилиш учун тайёр деб ҳисобланади.

Олий таълим босқичи. Бу босқичда ёшлар академик лицей ёки касб-хунар коллежларидан олган билимларини кириш имтиҳонлари орқали, яна бир маротаба синовдан ўтказадилар. Кириш имтиҳонларидан муваффақиятли ўтганлар олий ўқув юртлари талабаси мақомига эга бўладилар.

Олий ўқув юртларида талабалар, аввалги таълим-тарбиянинг барча босқичларида олган билимларини чуқурлаштириб, уни бир неча бор бойтадилар. Энг асосийси, олий ўқув юртларида талабалар мустақил билим эгаллашга ўрганадилар. Ахлоқ ва одоб бобида эса, олий ўқув юртини битирган талаба жамиятнинг илғор кишиси бўлиб, ахлоқ ва одобда барчага намуна бўлиш даражасига эришади.

Олий ўқув юртларида ассистент, катта ўқитувчи, доцент ва профессор унвонига эга кишилар дарс берадилар. Олий ўқув юртларида ҳам, талабалар ахлоқи ва ўқишдаги муваффақиятларини назорат қилувчи гуруҳ мураббийси, маънавият бўйича ректор ўринбосари деган шахслар мавжуд.

Олий таълим икки босқичдан иборат бўлиб, унинг биринчиси **бакалаврият** деб номланса, иккинчиси **магистратурадир**.

Бакалавриятни муваффақиятли битирган шахс олий маълумотли мутахассис деб ҳисобланиб, ўз ихтисослиги бўйича ишлаб чиқаришда раҳбар бўлиб ишлашга тайёр ҳисобланади.

Бакалавриятurada ўқиши жараёнида алоҳида иқтидорини ва муайян фанга кучли қизиқишини намоён қила олган талаба магистратурada ўқишга ҳақли деб ҳисобланади.

Магистратурани битиришда талаба мустақил равишда тадқиқотлар олиб бориб, магистрлик диссертациясини ёзади ва уни ҳимоялайди. Ҳимояни муваффақиятли ўтказганидан кейин у магистр деган илмий даражага эга бўлади ва ўз соҳасида етук олий маълумотли мутахассис бўлиб ҳисобланади.

Олий таълимдан кейинги ёки юқори таълим босқичи. Бу босқичда магистратурани битирган шахс аспирантурага, кириш имтиҳонларини топириб, ўқишга киради ва илмий даражаси бор катта бир олимни ўзига раҳбар қилиб олиб, мустақил равишда тадқиқот олиб боради. Фан номзоди илмий тадқиқотлари устида ишлаётган мутахассис аспирант деб номланади. Тадқиқотлар натижаси юзасидан номзодлик диссертациясини ёзиб, уни

Ихтисослашган Илмий кенгашда ҳимоялайди. Ҳимоядан кейин бу шахс фан номзоди илмий унвонига эга бўлади.

Фан номзоди бўлиб, бир неча йил тадқиқотлар олиб бориши натижасида фанда бир катта янгилик ёки фанда янги йўналиш ярата олган инсон докторлик диссертациясини ёзиб, уни Ихтисослашган Илмий кенгашда ҳимоялайди ва фан доктори илмий даражасига эга бўлади. Докторлик диссертацияси устидаги тадқиқотлар олиб бориш жараёнидаги, асосий ишидан узилган ҳолда ёки узилмаган ҳолда бўлиши мумкин. Докторлик ёзаётган фан номзоди докторант деб номланади.

Фан номзодига эга бўлган инсон номзодлик ҳимоясидан кейин бир қатор илмий ва услубий рисоалар ёзиб, доцент унвонига давогар бўла олади. Фан доктори бўлган олим ҳам, докторлик ҳимоясидан кейин бир неча монографик асарлар ва дарсликлар ёзган бўлса профессор унвонига давогар деб ҳисобланади.

Малака ошириш босқичи. Олий ўқув юртини битирган ва ўз фаолиятини ишлаб чиқаришда ёки илмий тадқиқот йўналишида олиб бораётган мутахассис тўрт - беш йилда малакасини ошириб туриши шарт. Чунки фан бир жойда тўхтаб турмайди, унинг билим сандигига билимлар қўшилиб келаверади. Улардан беҳабар мутахассис, ўз малакасини йўқота боради. Замон талабига жавоб берадиган мутахассис бўлиш учун, доимо билимларини янгिलाб, тўлдириб туриши шарт. Малака оширишга борган мутахассислар тингловчи мақомига эга бўлиб, уларга маъруза ўқийдиган педагог, доцент ва профессорлар маърузачи деб номланадилар.

Таълим - тарбия соҳасини тадқиқ этувчи илм соҳасининг тадқиқот объекти, предмети ва мақсади. Инсонга таълим-тарбия у она қорнида эканлигидан бошлаб, то қабрга киргунга қадар берилиши керак. Демак, таълим-тарбия биринчидан, жараён, иккинчидан, у узлуксиз, шунинг билан бир қаторда у бир бутун. Айнан шу узлуксиз таълим-тарбия жараёнини педагогика илми ўрганади. Шу сабабдан умум педагогика илмининг **тадқиқот объекти** узлуксиз таълим-тарбия жараёнидир.

Умум педагогика илмининг тадқиқот объекти узлуксиз таълим-тарбия жараёни экан, унинг тадқиқот предмети нима бўлиши мумкин? Ҳар қандай илмининг тадқиқот предмети уни тадқиқот объектини бир бутун қилиб турувчи қисмлари орасидаги алоқадорликлар бўлади деб бизга илмшунослик фани айтмоқда.

Шу қоидадан келиб чиқиб фикр юритадиган бўлсак, педагогика илмининг **тадқиқот предмети** педагогик жараёни бир бутун қилиб турувчи асосий элементлари бўлган таълим берувчи ва таълим олувчи, яъни ўқитувчи ва талаба ҳамда ўқув дастур ва дарслик, ўқитишнинг усул ва услублари ҳамда ўқитишнинг техник воситалари орасидаги билим бериш ва билим олиш майлида кечадиган муносабатлардир. Уларни педагогик муносабатлар дейиладди.

Педагог ва талаба орасида кечадиган педагогик муносабатларни тадқиқ қиливчи илм-фанни алоҳида ном билан “Дидактика” дейилади. Дидактикага кейинги дарсларда батафсилроқ тўхталамиз.

Педагогиканинг таълим берувчилар ва таълим олувчилар орасидаги муносабатларни тадқиқ қилишдан ягона **максад**, бундай муносабатларни кечиш қонуниятларини аниқлашдир. Педагогик муносабатларни кечиш қонуниятларини билгандан кейин, бу қонуниятлардан келиб чиқиб, дарс бериш усул ва услублари яратилади. Педагогиканинг бу томонини эса педагогиканинг методика (услугият) деган тармоғи тадқиқ қилади. Умум педагогик усул ва услубларини муайян фанга мослаштириб, унинг таълим ва тарбия бериш хусусий усулларини яратувчи яна фан тармоқлари мавжуд. Натижада педагогика фанларининг мажмуи пайдо бўлган.

Педагогика фанлар мажмуи. Педагогика туркумига кирувчи барча фанларни тўрт йирик гуруҳга ажратиб ўрганишлик максадга мувофикдир. Буларга: барча педагогикага оид фанларга асос бўлган гуруҳ – **педагогика тарихи ва назарияси**. Бу гуруҳга педагогика тарихи, дидактика ва умумий педагогика киради. **Умумий педагогика гуруҳига** -узлуксиз таълим жараёнининг ҳар бир босқичидаги педагогик жараёнининг ўзига хослигини асослаб берувчи – оила педагогикаси, мактабгача тарбия педагогикаси, мактаб педагогикаси, касб-хунар таълими педагогикаси, олий таълим педагогикаси ва катталар педагогикаси деган тармоқларга бўлинган. Ундан ташқари, сезги органларининг бирон бир тури ишламайдиган кишиларга билим беришнинг ўзига хос томонларини ўрганувчи **махсус педагогика гуруҳига**– сурдопедагогика, тифлопедагогика ва олифренопедагогикалар киради. Бутун педагогик жараённи амалга ошириш йўл-йўруklarини кўрсатиб берувчи **услугият** (методика) фани ҳам, ўз навбатида – мактабгача таълим услубияти, умумтаълим услубияти, хунар таълими услубияти, олий таълим услубияти ва малака ошириш услубияти деган тармоқлардан иборат. Бу педагогик фанлар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бири- бирини тақазо этади, бири- бирини тўлдирадилар.

Педагогиканинг бошқа фанлар билан муносабатлари. Умумий педагогика фанлари туркумидан ташкил топган педагогика фанлар мажмуи авваломбор фалсафа билан чамбарчас боғлиқдир. Фалсафа барча педагогик фанларнинг методологик асосини ташкил этибгина қолмай, тарбиянинг мақсади, киши дунёқарашининг шаклланиши, комил инсон сиймоси ва шу каби масалаларни педагогикага ечиб беради.

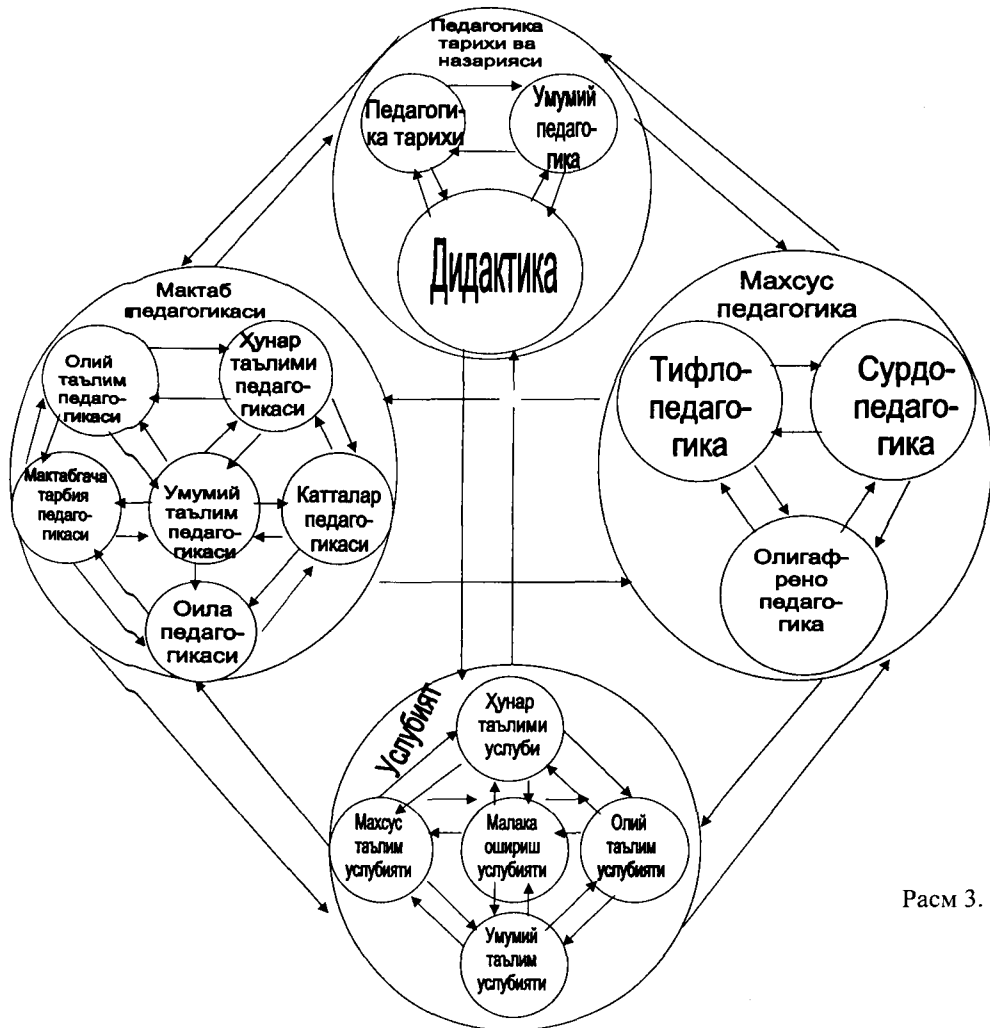
Педагогика бола тарбиясида унинг ёш, индивидуал ва ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олади. Шу боис у психология, социология ва социал география билан узвий алоқада иш олиб боради.

Таълим-тарбия жараёнида педагог ўқувчи ва талабаларнинг диний эътиқодини, сиёсий қарашларини, миллий хусусиятларини ҳам ҳисобга олиши керак. Шу боис у диншунослик, сиёсатшунослик, тарих ва этнография ҳамда

маданиятшунослик деган ижтимоий фан тармоқлари билан ҳам узвий боғлиқликда иш олиб боради.

Инсон биологик эволюциянинг махсули бўлганлиги туфайли ва тарбияланувчининг биологик хусусиятларини билиш зарурияти педагогикани одам анатомияси ва физиологияси деган фанлар билан боғлайди.

Кейинги вақтларда педагогиканинг кибернетика билан боғланиши кўзга ташланмоқда. Бу ҳолни кибернетиканинг умумий ғояларидан таълим-тарбияда фойдаланиш тажрибаларини педагогик технология мисолида кўриш мумкин. (расм 3).

Расм 3.

Мавзу бўйича берилган билимларни ўзлаштириш дар ажасини текшириш учун саволлар:

1. Инсоннинг ҳозирги замондаги илмий атамаси қандай?
2. Инсон ижтимоий моҳиятини нима ташкил қилади?
3. Инсон ижтимоий моҳиятини шаклланишига таъсир этувчи омиллар тизимини кўрсатинг?
4. Расмий таълим-тарбия деб қандай таълим-тарбияга айтилади?
5. Расмий таълим-тарбия тизимининг босқичлари ва уларда иштирок этадиган қисмларининг номлари?
6. Педагогиканинг тадқиқот объекти, предмети ва мақсади?
7. Педагогик фанлар мажмуи ва уларни бошқа фанлар билан муносабатларини кўрсатиб беринг?

2-Мавзу: Таълим-тарбия жараёни

Режа:

1. **Дарс.**
2. **Дарсни ташкил қилиш.**
3. **Таълим усуллари.**

Расмий таълим-тарбия боғчадан бошланиб, малака ошириш билан тугаши бизга аён бўлди. Ўзини ҳақиқий инсон ва замон талабига жавоб берадиган мутахассис сифатидаги ижтимоий моҳиятини йўқотиб қўймаслиги учун, ҳар бир одам ўзини узлуксиз таълим-тарбия жараёнида доимо ўшлаши керак бўлади.

Расмий таълим тарбия давлат томонидан ташкил қилиниб, моддий томондан кафолатланган бўлади. Расмий таълим-тарбия тизимининг бошқа таълим-тарбиялардан асосий фарқи, у жамият талабидан келиб чиққан асосий мақсадга йўналтирилган бўлиб, давлат томонидан тасдиқланган дастур ва ишчи режа асосида амалга оширилади. Расмий таълим-тарбиянинг бирламчи асоси дарс ҳисобланади.

Дарс, ўз навбатида бир бутунлик бўлиб, аввал ҳам қайд қилганимиздек, қуйидаги қисмлардан ташкил топган: **таълим-тарбия берувчи; таълим-тарбия олувчи; дастур, дарслик, ўқув-услубий қўлланма ва дидактик материаллар; педагогик усул ва услублар; ўқитишнинг техник воситалари.** Дарснинг бу беш бўлаклари ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунлик, яъни дарс деган мажмуани ташкил қилади. Бирининг

мавжудлиги бошқасининг мавжудлигини таказо этиб, бирининг йўқ бўлиши бошқа барча қисмларининг фаолиятини йўққа чиқаради. Бу қисмларнинг ҳар бири ўз навбатида бур бутунлик (мажму) бўла туриб, ўз навбатида бир неча қисмлардан ташкил топгандир.

Узлуксиз расмий таълим-тарбия жараёнини амалга оширувчи дарсни бир бутун қилиб турувчи қисмлар таснифини **таълим-тарбия берувчидан** бошлашимиз мантиқан тўғри бўлади. Узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг босқичларида таълим-тарбия берувчини, аввал ҳам айтиб ўтганимиздек, турлича аталиб **мураббий, устоз, ўқитувчи, педагог, асистент, катта ўқитувчи, доцент, профессор ва маърузачи** деб юритилади.

Буларнинг вазифаси давлат томонидан тасдиқланган дастур асосида дарсни **ташкил этиш** ва ишчи режада кўрсатилган билимларни, таълим олувчиларга дидактиканинг барча тамойилларидан келиб чиқиб, бир қатор педагогик усуллардан ва ўқитишнинг техник воситаларидан фойдаланиб етказиб беришдир.

Ҳозирги кундаги узлуксиз расмий таълим тизимида, таълим-тарбия синф-дарс шаклида олиб борилади. Инсоният тарихига назар ташлар эканмиз, таълимни ташкил этиш шакллари жамиятнинг тараққиёт босқичларига мос равишда амалга оширилганини кўрамиз.

Дастлабки даврларда таълим бериш ишлари фақат одамларнинг меҳнат фаолияти, кундалик турмуши билан узвий боғланган ҳамда билим бериш, ўргатиш яқка тартибда олиб борилган. Таълим-тарбиянинг бундай йўли ҳозир ҳам оил а шароитида олиб борилади.

Давр ўтиши билан кўпчиликка билим бериш эҳтиёжи пайдо бўла бошлаган. Таълим тизимининг мазмуни, билимларнинг мураккаблашуви, болаларни гуруҳ-гуруҳ қилиб ўқитишни таказо қилгани ҳолда, таълим билан шуғулланувчи мутахассислар, ўқитувчиларни тайёрлаш зарурияти келиб чиққан. Шу даврда ўқитишнинг ташкилий шакллари пайдо бўла бошлади. Бунинг натижасида синф-дарс тизими пайдо бўлган. Халқ ичида ҳаётий тажрибага, билим ва тарбияга эга кишилар мураббий, ўқитувчи бўлиб фаолият кўрсата бошладилар.

Ўрта Осиё тарихига назар солар эканмиз, эрамиздан илгариги мингинчи йилларда Зардўштилик оташхона ибодатхоналарида ёшларни тўплаб, ҳоҳинлар томонидан уларга билим бериш билан шуғулланганлиги “**Авесто**” ва бошқа тарихий манбалардан бизга маълум. Шунга ўхшаш болаларни тўплаб ўқитиш қадимги Юнонистонда ҳам олиб борилган. Аммо қадим даврларда таълимни қатъий чегараланган вақтда, бир хил ёшдаги болалар билан олиб бориш, таълим мазмунини босқичма – босқич бериш масалаларига аниқлик киритилмаган эди.

Таълимнинг ташкилий масалалари Ал-Фаробийнинг “Фан ва ақл заковат” асарида ўқув фанларининг гуруҳларга бўлиб ўқитиш, уларнинг тарбиявий

моҳиятини очиш масалаларига эътибор берилган. Бу масалалар Улугбек даврида ҳам кўтарилиб, маълум даражада амалга ҳам оширилган.

Педагогика тарихида, таълим-тарбияни ташкил этишининг асосий шакли дарс ҳисобланган, синф-дарс тизимини биринчи бор буюк чех педагоги Ян Амос Коменский (1592-1670) ишлаб чиққан ва амалиётга жорий этган. Я.А.Коменский “Буюк дидактика” асарида, ўқув машғулотларини гуруҳ шаклида ташкил қилиш, ўқув йили ва ўқув кунини бир вақтда бошлаш, машғулотлар орасида танаффуслар берилишини, муайян гуруҳдаги болаларнинг ёши ва сони бир хил бўлишини асослаб берган. Дарс давомида ўқувчилар диққатини тўплаш, ўқув материални батафсил тушунтириш, ўқувчиларга саволлар бериш, ўзлаштириш жараёнини назорат қилиш зарурлигини таъкидлаган.

Дарс – аниқ мақсадни кўзлаб, берилган вақтда бир хил ёшдаги ўқувчи-ёшлар билан ўқитувчи раҳбарлигида олиб бориладиган машғулотдир.

Дарснинг мақсади, мазмуни, ҳажми таълим стандартлари (ўқув дастур, режа, дарслик) асосида белгиланади. Ўқитувчи учун дарс ўқув ишларининг асосий ташкилий шакли экан, ўқитувчи бу жараёнда қуйидагиларга амал қилиши шарт:

1. Ҳар бир синфда ўқувчиларнинг ёши ва билим даражаси бир хил бўлишига.
2. Дарс қатъий жадвал бўйича белгиланган аниқ муддатда олиб борилишига.
3. Дарс ўқитувчи раҳбарлигида бутун синф билан ва алоҳида ўқувчилар билан ишлаш шаклида олиб борилишига.
4. Дарс ўқув фанининг характери, ўтилаётган материалнинг мазмунига қараб турли усуллар ва воситалар ёрдамида олиб борилишига ва узлуксиз таълим тизимининг бир қисми сифатида тугалланган билим беришига ва навбатдаги билимларни ўзлаштирмоқ учун замин яратишига қаттиқ риоя қилиши шарт.

Шуни унутмаслик керакки, ўқув юртларида таълим-тарбия ишлари фақат синф-дарс шаклида олиб борилмай, балки амалий машғулотлар, тажриба ишлари шаклида ҳам амалга оширилади. Бу машғулотлар синфдан ва мактабдан ташқарида бўлиши ҳам мумкин.

Дарс – таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, тушунарли, онгли ва фаол бўлиши, билимлар мустаҳкам ўзлаштирилиши, ўқувчи-талабанинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ташкил этилиши шарт.

Педагогика илм-фани дарс олдида бир қатор дидактик талабларни қўяди. Жумладан:

1. Ҳар бир дарс аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда пухта режалаштирилмоғи ёки лойиҳаси тузилмоғи лозим. Бу жараёнда ўқитувчи

дарснинг таълимий ва тарбиявий мақсадини белгилайди. Дарс боскичларини, яъни қандай бошлаш, янги материални қандай ўқиш, қандай тамомлаш, кўргазмали ва бошқа дидактик материаллардан қандай фойдаланиш кабиларни олдиндан ҳал қилиб олади.

2. Ҳар бир дарс аниқ ғоявий изланишга эга бўлиши лозим.

3. Ҳар бир дарс мактабнинг, ижтимоий муҳитнинг имкониятини ҳисобга олган ҳолда амалиёт билан бошланмоғи, кўрсатма воситалар билан жиҳозланмоғи лозим.

4. Ҳар бир дарс, дарс характериға мос усул ва услублардан самарали фойдаланилган ҳолда ташкил этилиши лозим.

5. Дарс учун ажратилган вақт ва унинг дақиқаларидан тежамкорлик ва унумли фойдаланиш лозим.

6. Дарс жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи ўзаро фаол муносабатда бўлиши шарт, ўқувчи – талаба нофаол тингловчига айланмаслиги керак.

7. Машғулотлар бутун синф билан ва ҳар бир ўқувчи билан, уларнинг шахсий хусусиятларини эътиборга олинган ҳолда олиб борилиши шарт.

8. Дарснинг мазмуни ва характериға қараб халқимизнинг бой маънавий меросидан унумли фойдаланиш мақсадға мувофиқдир.

9. Ўтилаётган мавзунинг мазмуниға боғлиқ ҳолда мустақил Ўзбекистондаги ўзгаришлардан ўқувчи ва талабаларни хабардор этиш лозим.

Дарс болаларға билим бериш ва берилган билимни уларнинг кўникмасиға айлан-тиришда асосий роль ўйнайди. Шу сабабли ўқув машғулотларида ажратилган вақтнинг асосий қисми дарс ўқиш учун сарфланади.

Таълим тизимида тажрибадан ўтган дарс турлари қўйидагилардир:

1. Ян ги билимларни баён қилиш дарси.
2. Ўқув материалларини мустаҳкамлаш дарси.
3. Такрорлаш ва билимларни умумлаштириш дарси.
4. Ўқувчиларнинг ўзлаштиришини назорат қилиш ва баҳолаш.
5. Уй ғунлашган дарслар.

Таълим жараёнида энг кўп қўлланиладиган дарс янги билимларни баён қилиш дарсидир. Бу дарснинг тузилиши қўйидагича:

- Дарсни ташкил этиш.
- Ян ги билимларни баён қилиш.
- Ян ги билимларни мустаҳкамлаш.
- Ян ги билимлар устида машқ ўтказиш.
- Ян ги билимларға боғлиқ уй машғулотларини бериш.

Дарс-ни ташкил қилиш. Уй вазифасини бажарилишини назорат қилиш ва баҳолаш. Янги мавзуни баён қилиш. Янги мавзуни мустаҳкамлаш. Уйға топшириқ бериш. Дарсни якунлаш. Таълим тизимида, такрорлаш ва

билимларни мустаҳкамлаш дарслари ҳам кўп қўлланилади. Ўқитувчи дастурнинг маълум бир қисми, йирик мавзулар ўтиб бўлганидан сўнг бундай дарслар уюштирилади. Бу дарс билимларни оралиқ назорат орқали баҳолашда ҳам хизмат қилади. Ҳар бир дарснинг муваффақиятли кўп жиҳатдан машғулоти тўғри ташкил қилишга боғлиқдир. Бу даврда синфнинг тайёргарлигини синчиклаб кузатиш, болаларни дарсни тинглашга руҳий жиҳатдан тайёр эканлигини ўрганиш даркор. Шундан сўнг, маҳоратли педагог фурсатни қўлдан бермай, шогирдларини диққатини чалғитмай, дарснинг асосий қисмини бошлаб юборади, чунки синф ўқувчиларини тезлик билан машғулотга фаол киришишларини таъминланмаса, дарс самарали ўтиши амри маҳол. Дарс янги материални баён қилишга қаратилган бўлса, дарс мавзуси эълон қилинади. Режада мўлжалланган ўқув материали ўтиб бўлинган, у албатта яқунланиши, хулосалар чиқарилиши керак. Дарс ўқитувчи ва ўқувчининг ижодий ҳамкорлигига асосланиши лозим. Шундагина ўқувчилар мустақил фикрлай оладилар, иродалари тарбияланади, нутқ маданияти ривожланади.

Ўқув машғулотларининг синфдаги шаклидан ташқари яна қўшимча қатор таълим шакллари мавжуд бўлиб, булар амалий-тажриба машғулотлар, қўшимча дарслар, факультатив дарслар, экскурсия қабилардир. Булар дарсда берилган билимларни тўлдириш, мустаҳкамлаш, амалиёт билан боғлаш ва қўнимча малакаларга айлантириш учун хизмат қиладилар.

Булардан ташқари ўқув юртлари тажрибасида фан тўғрақлари, ишлаб чиқариш амалиёти, ўйин шаклдаги машғулотлардан ҳам фойдаланилади. Бу турдаги машғулотлар дарсдан олган билимларини малака ва маънавият даражаларига кўтаришда ас қотади. Узлуксиз таълимнинг ҳамма босқичларида таълимнинг ўзига хос ташкилий шакллари мавжуд. Жумладан: икки босқичли олий таълим тизимида ўзига хос таълим шакллари мавжуд. Буларга маърузалар, семинар ва амалий машғулотлар, кафедра ўқитувчиларининг очик маърузаларида қатнашиш, маъруза матнини тайёрлаш ва муҳокама қилиш қабилар қиради. Олий таълим тизимида маъруза ўқув жараёнининг ҳам усули, ҳам шакли ҳисобланиб, у орқали талабаларга фан асосларини «оғзаки, узвий ва мунтазам сингдиришга хизмат қилади. Маъруза туфайли талаба шу фаннинг моҳиятини тушуниб боради ҳамда уларни мустақил фикрлашга ва устида уйлашга мажбур этади. Шу сабабли маъруза илмий тафаккурни ривожлантиришнинг ўзига хос мактабига айланган. Маърузани шундай ўқиш лозимки, болаларда миллий эътиқод ва миллий мафкура асослари шакллانسин. Бунинг учун ўргатувчи ҳар бир маърузанинг мазмунини ҳаётдаги ва фандаги янгиликлар билан бойитиши лозим. Маъруза ижодий ҳамкорликда ташкил қилингандагина самара беради. Бунинг учун маъруза жараёнида ҳам таълимий, ҳам тарбиявий вазифаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Бунинг йўлларида бири ўқитувчи билан талабалар ўртасида дўстона муносабатларни

тиклаб олинисидан иборат. Бунинг учун эса, талабаларни ўқув жараёнидаги руҳий ҳолатини ҳисобга олиш лозим бўлади.

Таълимни самарали ташкил этишда дарс маъруза ва ўқитишнинг бошқа шаклларида ўринли фойдаланишлари учун шубҳасиз ўқитувчининг педагогик савияси, педагогик маданияти, ўз предметини пухта билишлиги ва ўқувчи талабаларни психологик ҳолати билан таниш бўлиши ҳамда улар билан тил топа олишлиги ҳаят катта аҳамиятга эгадир.

Дарс деган бир бутунликни ташкил этувчи асосий қисмининг бири **таълим тарбия олувчилар**, яъни ўқувчи ва талабалардир. Таълим-тарбия жараёни самарали ўтиши учун таълим олувчилар қуйидаги нарсаларни билиб олишлари шарт:

Биринчидан, ўқишдан мақсад ёшлар ўзларининг конституциявий ҳуқуқларидан, яъни ақлий-амалий имкониятларини рўёбга чиқариш, ижодий қобилиятини намоён этиш, интеллектуал ривожини таъминлаш, ўзи хоҳлаган касбни танлаш ва уни мукамал эгаллаб, шу соҳада бахтиёр фаолият кўрсатиш учун ижтимоий моҳиятини шунга яраша ривожлантириш имкониятидан тўла фойдаланиш.

Иккинчидан, ўқувчи ўқув муассасасига келганида амал қилиши шарт бўлган қоидаларни яхши билиши ва уларга риоя қилиши шарт. Бу қоидаларга: мактабда, синфда, лабораторияларда ва спорт зал ва майдонларида ўрнатилган махсус тартибларга тўла риоя қилиш; ўрганиш субъекти сифатида билиш жараёнида фаол қатнашиш; ўқитувчи дарсда берган билимдан ташқари ўзи мустақил равишда билим олишга машқ қилиш ва ўрганиш; кутубхонадан фойдаланиш ва китоб ўқишга меҳр қўиш; мактабдошлари ва ўқитувчилари билан ҳушмуомалада бўлиб, уни тарбиялаб мактаб ёшига етказган ота-онасига раҳматлар келтириш.

Учинчидан, ҳар бир ўқувчи ва талаба ўқиш давридаги бурч ва маъсулиятини билиши керак, Уларга: ўқиш жараёнидаги муқаррар қийинчиликларни бартараф этиш ва уларни енгишдан қувониш; ҳамма фанлар бўйича муваффақиятли ўқишнинг шахсий аҳамиятини тушиниб етиш ва унга амал қилиш; ўқиш ва ўрганиш жараёнида билимни кўникмага ва кўникмадан малакага айлантиришнинг моҳиятига етиб бориш ва қундалиқ амалиётда фойдаланиш; дарс ва семинар машғулотида давомида сўзга чиқиб ўзида нутқ маданиятини ўстириш; ўқитувчи дарс давомида фан бўйича келтириб чиқарган муаммоларни вазиятлардан чиқиб кетишга ҳаракат қилиб мустақил фикр юритишга ўрганиш; ўқитувчи томонидан амалга оширилаётган жорий, оралик ва якуний назоратларда бутун вужудини ишга солиб, рейтинг баҳоларини юқорига олиб чиқишга фаол қатнашиш (камтарлик қилиш ва уялиш бу ерда ўринсиз); ўқитувчининг педагогик усул сифатида қўллаган мақтов ва далда беришларига талтаймаслик; айб иш қилиб қўйганда ўртоқлари ёки ўқитувчилари, ёхуд ота-онасидан узр сўрашга тайёр туриш; қилиб қўйган гуноҳ ишларига тавба қилиб, уларни бошқа қайтарилмаслигига тиришиш.

Дарсни бир бутунлик қилиб турувчи қисмларидан бири – бу намунавий ўқув дастури, ишчи ва тақвимий режалар ҳамда дарслик, ўқув қўлланма ва дидактик материаллардир.

Намунавий ўқув дастур. Педагогик илми тадқиқот институтларида ёки ўқув муассасаларидаги йирик олимлар томонидан ишлаб чиқилади. У, олий ўқув юрти битурувчиларга қўйиладиган касбий таснифидан келиб чиқиб, юз фоиз, давлат стандарти асосида тузилади. Уни тузишда дидактиканинг барча тамойилларидан келиб чиқилиб, ушбу фанни ўқитилишидан кўзланган асосий мақсадга мос равишда бўлади.

Ишчи дастур, намунавий дастурдан келиб чиқиб, муайян олий ўқув юрти касбий йўналишидан келиб чиққан ҳолда ҳамда ушбу фанни ўқийдиган педагогнинг имкониятидан келиб чиқиб, педагог томонидан тузилади ва аввал институтнинг Илмий Кенгаши, сўнг Вазирлик тасдиғидан ўтади.

Тақвимий режа, олий ўқув юртида тузилган жадвал ва ишчи дастурида кўрсатилган мавзулар асосида тузилиб, педагогнинг дарс ўтиши ёки маъруза ўқиш ва амалий машғулотларни олиб боришнинг ой ва кунлар бўйича тартибини кўрсатади.

Дарслик, юқори малакали ва тажрибали олим ва педагоглар томонидан тузилиб, юз фоиз намунавий дастурдаги ғоялардан ва дидактика тамойилларидан келиб чиқиб яратилади. Дарслик ўқитувчи педагогларга ва талабаларга асосий ўқув қуроли ҳисобланиб, оддий ва ҳаммага тушунарли адабий тилда ёзилади. Дарслик барчага умумий ёки олий ўқув юрти хусусиятларидан келиб чиқиб махсус бўлиши мумкин.

Ўқув қўлланмалар, асосан тажрибали педагоглар томонидан ёзилиб, фақат ўқитувчи ва педагогларга қўшимча ўқув қуроли бўлиб хизмат қилади.

Дидактик материаллар, педагог томонидан ҳар бир дарсга алоҳида тайёрланган бўлиб, дарс мазмунини тўлароқ ва ўқувчи талабалар дарс мазмунига яхши тушиб етишлари учун хизмат қилади. Буларга ҳар турли кўргазмали қуроллар, турли муаммоли вазиятларни яратувчи мосламалар, ўйинлар ва ҳоказолар киради. Дидактик материаллар ҳам дидактиканинг тамойилларига мос равишда яратилади.

Дарс жараёни фақат педагогик усул ва услублар орқали амалга оширилиб, дарснинг ажралмас қисми ҳисобланади. Педагогсиз ва талабасиз ҳамда ўқув дастур ва режасиз дарс ўтиб бўлмагани каби, педагогик усуллар ва услубларсиз дарсни амалга ошириб бўлмайди.

Таълим усуллари – ўқитувчи ва ўқувчининг тартибга солинган ўзаро алоқадаги фаолиятидир. Усул деб, таълим -тарбия жараёнида қўлланиладиган тадбир ва чоралар тушунилса, услуб деганда шу таълим-тарбия усулларини қўлланиш тартиби тушунилади.

Усуллар ахборотни узатиш ва қабул қилиш характериға қараб сўз орқали ифодалаш, кўргазмали ва амалий деган турларга бўлинади. Таълим мазмунини ўзлаштиришда ўқувчиларнинг билиш фаолиятига муносиб равишда қуйидаги

усуллар қўлланилади: тушунтириш-иллюстратив (информацион рецепт), репродуктив, муаммоли баён, хусусий кидириш ёки эвристик ҳамда ярим тадқиқот усуллари қўлланиши мумкин. Бу усуллар алоҳида мавзу орқали дарсли гимизнинг кейинги саҳифаларида ёритиб берилган.

Ўқув-билиш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш жараёни узатиш, қабул қилиш, англаш, ўқув ахборотни эсда сақлашни ҳамда олинган билим ва кўникмаларни амалиётда қўллай олишни назарда тутати. Таълим жараёни ўқув ахборотни ва уни мантикий ўзлаштиришни англашни ташкил қилишни кўзда тутати.

Билимни узатиш ва уни кўникмага айлантириш усулларида ташқари, ўқув фаолиятини рағбатлантириш ҳамда таълимга бурч ва маъсулиятни асослаш усуллари ҳам мавжуд.

Шу билан бир қаторда таълим жараёнини назоратда ушлаш ва таълим-тарбия жараёнини бошқариш усуллари ҳам мавжуд бўлиб, уларсиз ҳам таълим-тарбияни амалга ошириб бўлмайди.

Ва нихоят, ўқитувчи томонидан узатиб берилган билимлар, ўқувчи ва талабалар томонидан қанчалик ўзлаштириб олганлигини аниқловчи усуллар ҳам бўлиб, уларни дарслигимизнинг навбатдаги саҳифаларида батафсил кўриб чиқамиз.

Ёшларни тарбиялаш жараёнида маънавий-интеллектуал ривожланиш сифатларини аниқлашнинг аниқ мақсад ва вазифалари ишлаб чиқилган. Ўқувчи ва талабаларнинг маънавий – интеллектуал шаклланиш сифатларидаги ютуқ ва камчилликларини рағбатлантириш, тузатиш, тарбия мазмунини, усул, услуб ва ташкилий шакллари яхшилашга мос тузатишлар киритилиши кўзда тутилади.

Ўқувчи ва талабаларнинг билимини, ақлий камолотларини назорат қилиш ва баҳолаш давлат миқёсидаги муҳим масала ҳисобланади. Шу билан бирга, назорат ва баҳолаш жараёни ўқувчи билимини бойитишга, улар шахсини ривожлантиришга ва тарбиясига катта таъсир кўрсатади.

Билимларни назорат қилишда қўйиладиган балл ва баҳолар ўқувчи ва талабада қандай таассурот қолдирганини, улар ўртоқларининг ўқишидаги ютуқ ва камчиликларига қандай муносабатда бўлишларини доим кузатиб бориш учун керак. Ўқувчи ва талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолаш ўқув йили давомида ҳар доим ва мунтазам амалга оширилиши учун рейтинг тизими жорий қилиниб, тартибли ва доимий баҳолаш учун имкониятлар очиб берилди.

Педагогика фани билимларни ўз вақтида назорат қилиш ва баҳолашнинг учта вазифаси борлигини уқтирмоқда.

1. Ўзлаштиришни назорат қилиш ва баҳолаш натижаларига қараб давлат таълим стандартлари қандай бажарилаётганини назорат қилиш ва вазифаларни белгилаш.

2. Билимларни назорат қилиш ва баҳолаш натижасида ўқувчи ва талабаларда билимлар янада кенгаяди. Бу билан ўқув юртлири олдида турган таълимий мақсад бажарилади.

3. Таълим соҳасидаги яхши натижалар ёшлар тарбиясига ҳам таъсир кўрсатади. Уларда кўтаринки рух, ўз кучига бўлган ишонч ва кизиқишлар пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам ўзлаштиришни назорат қилиш таълим тизимининг ажралмас қисмидир. Назорат жараёнида ёзма, оғзаки ва амалий усуллардан фойдаланилади.

Бу жараёнда оғзаки сўраш орқали ўзлаштиришни назорат қилиш, айниқса мактабларда, кенг тарқалган. Бу асосан савол-жавоблар орқали олиб борилади. Бунда яқка сўраш, фронтал сўраш каби турлардан фойдаланилади.

Бу турдаги назорат усули жуда кўп вақт талаб қилганлиги туфайли ва назорат жараёнини фаоллаштириш кам вақт ичида кўп сонли талабаларни назорат қилиш мақсадига бир канча рационал услублар, жумладан, техник воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Чет эл тажрибалари ва ўзимиздаги кўплаб тажрибаларнинг натижасида **рейтинг услуби** бугунги куннинг назорат мезони деб қабул қилинган.

Рейтинг деганда – баҳолаш, тартибга келтириш, классификациялаш, биронта ҳодисани олдиндан белгиланган шкала бўйича баҳолаш тушунилади. Рейтинг ёрдамида социал-психологик объектларни, улар учун умумий бўлган хусусиятларнинг ёрқин даражасига қараб дастлабки классификациялаш амалга оширилади.

Шкалалаш – аниқ жараёнларни рақамлар системаси ёрдамида моделлаштириш. Уларнинг турли услублари - сифат, тавсифлари қай бир миқдорий ўзгарувчилар турлича айлантириш услубларидан иборат. Рейтинг назоратида тест ҳам самарали қўлланилади.

Тест деганда – аниқ вазифани такомиллашганлиги даражасини аниқлашда сифат ва миқдорий ўлчамлардан белгилаш имконини берадиган, фаолликнинг бирон шаклини қизиқтирувчи, бирон аниқ топшириқ шаклидаги **синов** курули тушунилади.

Тестнинг афзаллигини қуйидагича белгилаш мумкин:

- назорат учун кам вақт сарфланади,
- назарий ва амалий билимлар даражасини объектив шароитда аниқлаш имконини беради,
- кўп сонли талабалар билан бир вақтнинг ўзида назорат олиб бориш мумкин,
- билим натижалари ўқитувчи томонидан тезкорлик билан текширилади,
- барча талабаларга бир хил қийинчиликдаги саволлар берилиб, бир хил шароитлар яратилади.

Ҳозирги кунда узлуксиз таълимнинг умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар ва олий таълим босқичларида ўқувчи талабалар билан рейтинг тизимида баҳоланади. Баҳолашнинг бундай шакли ўқувчи талабаларнинг бутун ўқиши давомида ўз билимини ошириш учун мунтазам ишлашни ҳамда ўз

иждий фаолиятини такомиллаштиришини рағбатлантириш гоёсига асосланади.

Билимларни баҳолашда рейтинг назорат тизимига ўтиш орқали қатор вазибалар ҳал этилади. Жумладан: ўқувчи ва талаба билимининг сифат кўрсаткичларини ҳаққоний, аниқ ва адолатли баллар билан баҳоланади. Бунинг учун ўқувчи ва талабалар:

- мустақил ишлашини ошириш,
- рейтинг назоратида ЭХМ тестларидан фойдаланиш,
- кўплаб камчиликларга эга бўлган мавжуд синов ва сессиялардан воз кечиши шарт бўлади.

Рейтинг назорат тизимининг асосида ўқув режасига киритилган ҳар бир фаннинг талаба ўзлаштиришининг сифат кўрсаткичларини баллар билан баҳолаш ётади.

Ҳар бир чорак ва семестрдаги фанлардан тўпланган баллар йиғиндиси талабанинг курс рейтингини ташкил этади.

Ҳар бир фан бўйича ўқувчи ва талабанинг ўзлаштиришини баҳолаш чорак ва семестр давомида мунтазам равишда олиб борилади ва қуйидаги назорат турлари орқали баҳоланади: жорий назорат, оралиқ назорат ва якуний назорат.

Жорий назорат – бу ўрганилаётган мавзуларни ўқувчи ва талабалар томонидан қандай ўзлаштираётганини мунтазам равишда дарс жараёнида назорат қилишдан иборат. Бу назорат ўқитувчи томонидан ўтказилиб, талабанинг билим даражасини шу фаннинг ҳар бир мавзуси бўйича аниқланиб боришни кўзда тутати. Бу эса ўқувчининг узлуксиз билим олишини ва натижасини муттасил назорат қилиб боришини назарда тутати.

Оралиқ назорат – бу мазкур фан бўйича ўтилган бир неча мавзуларни ўз ичига олган бўлим ёки қисм бўйича талабанинг билимини аниқлаш демакдир. Оралиқ назорат дарсдан ташқари вақтда ўтказилади ва талабаларга ўзлаштириш кўрсаткичларини ошириш имконини беради.

Якуний назорат – бу назорат семестр учун белгиланган мавзулар тўлиқ ўқитилиб бўлингач, ўтилган мавзулар бўйича олинади. Семестрдаги рейтинг баҳоси жорий, оралиқ ва якуний назоратларда тўпланган баллари бўйича аниқланади.

Ҳар бир фан бўйича максимал рейтинг бали шу фан учун ўқув режасида ажратилган умумий дарс соатлари миқдорига тенг деб ҳисобланади.

Максимал баллнинг 70 % миқдори жорий ва оралиқ назорат жараёнида 30% миқдори якуний назоратда тўпланиши тавсия этилади.

Семестр давомида мазкур фан бўйича тўпланган балларнинг нисбатан талаба билими қуйидагича баҳоланади:

86 – 100 % “аъло”

71 – 85 % “яхши”

56 – 70 % “қониқарли”

50 ва ундан қами “қониқарсиз”.

Ва ниҳоят, дарс деб аталган бир бутунни ажралмас қисмларидан яна бири, **ўқитишнинг техник воситаларидир**. Ўқитишнинг техник воситаларига: ўқув биноси, синф ва аудиториядаги талабалар ўтириш учун ўриндик ва дастгоҳлари, доска ва ўқитувчининг стол-стули, ўқитишнинг замонавий техник воситаларидан эпидаскоп, кодоскоп, телевизор, компьютер ва бошқалардан тортиб, лаборатория ва устахоналарнинг жиҳозлари киради.

Мавзу бўйича берилган билимларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш учун саволлар

1. Таълим-тарбия жараёнини яхлит бир бутунлик қилиб турувчи қисмларини айтиб беринг?
2. Дарс деб нимага айтилади?
3. Дарснинг турларини санаб беринг?
4. Дарсни ташкил қилувчи унинг асосий элементи нима дейилади ва унинг вазифалари нимада?
5. Дарс деган бир бутунликнинг иккинчи асосий элементи нима ва унинг вазифаси нимада?
6. Дарсни амалга оширишнинг тамойиллари нимада ўз ифодасини топган?
7. Дарс жараёнини амалга оширишнинг усул ва услублари қандай гуруҳлаштирилади?
8. Дарсни ташкил этувчи ўқитишнинг техник воситаларига нималар киради?

3-Мавзу: Педагог ва унга қўйиладиган талаблар

Режа:

1. Педагогга қўйиладиган талаблар.
2. Ўқитувчи маъсулияти.
3. Шарқ педагогларининг фикрлари.

Дарслигимизнинг биринчи мавзусидан билдикки, инсон биоижтимоий маҳлуқот бўлиб, унинг ижтимоий моҳиятини билим ташкил қилар экан. Киши билимлар турини ўз мақсадидан ва танлаган касбидан келиб чиқиб ўзида жамлайди. Умри давомида йиғган билимларининг мажмуини унинг ижтимоий моҳияти дейилади.

Ўзига ёш авлодни тарбиялашни мақсад қилиб олган кишининг ижтимоий моҳияти, яъни ижтимоий сифатлари қандай бўлади, деган саволга қуйидагича жавоб қайтаришимиз мумкин.

Ўқитувчи - муаллимнинг ижтимоий сифатларига азал-азалдан эътибор қаратилиб келинган ва ҳар бир замон талабидан келиб чиқиб педагогга қўйиладиган талаблар такомиллашиб, мураккаблашиб бораверган.

Зардўшт таълимотида, “муаллим-коҳинларнинг бурчлари болаларга билимларни яхшилик йўсинда ўргатиб, яхши билан ёмонни ажрата оладиган қилиш, тўғри йўлга ҳидоят этишдир. Кимда-ким, ақлу фаросат билан ёмонликка қарши курашса, у Аҳура-мазда йўлини тутган бўлади”, - дейилган. “Авестонинг” “Яшт”ларида болалар руҳиятига рост сўз, пок ақида, ҳалол ниятни сингдирадиган устоз-муаллимлар пешвоси мадҳ қилинади.

Шунингдек “Авесто”нинг “Яшт”ларида танбаллиги, бефарқлиги, маъсулиятсизлиги, лоқайдлиги, фаросатсизлиги, ўқувсизлиги, билимини ва малакасини такомиллаштирмаслиги оқибатида болалар зехнини, уларнинг мустақил тафаккурини ўтмаслаштирадиган, айни чоғда, ёшларнинг ақлини занглатадиган, ҳаётга, меҳнатга муносабатларини сусайтирадиган, имон-этиқодини заифлаштириб, маънавий жиҳатдан қашшоқлаштирадиган “ёмон устозлар” каттиқ қораланади.

Зардўштнинг Олий Тангри Аҳурамазда билан мулоқотида ҳам яхши ва ёмон устозлар ҳақида шундай дейилади: “ношуд ёмон муаллим ўқувчи қалбидан ҳунармандчиликни йўқотар экан, эй Яздон, ёмон устоздан ўзинг асра”.

Талабаларга билим бериш ўқитувчининг масъулиятли бурчидир, деб Ибн Сино ўқитувчининг қандай бўлиши кераклиги ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган:

- болалар билан муомалада босиқ, жиддий бўлиши;
- бериладиган билимнинг талабалар қандай ўзлаштириб олаётганига эътибор бериши;
- таълимда турли усул ва шакллардан фойдаланиши;
- талабанинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, шахсий хусусиятларини билиши;
- фанга қизиқтира олиши;
- берилган билимларнинг энг муҳимини ажратиб ўқитиши;
- билимларни талабаларнинг ёши, ақлий даражасига мос равишда бериш;
- ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиш даражасида бўлишига эришиш зарур.

Мухаммад Тарағай Мирзо Улуғбек даврида илм-фан, адабиёт ва санъат, маърифатчилик тез тараккий этган. Улуғбек даврида ўқитишнинг синф тизимлари, болаларни ёши бўйича табақалаштириб ўқитиш, ўқув-тарбия ишларини аниқ бир муддатини белгилаб қўйиш каби ғоялар илгари сурилган ва маълум даражада амалга оширилган. Шу билан биргаликда Улуғбек ўқитувчи ва мударрисларнинг инсоний хислатларига, билими ва маҳоратига катта аҳамият берган. Уларнинг моддий эҳтиёжларининг барчаси давлат таъминотидан қондирилишини йўлга қўйган, энг маҳоратли устозларни эъзозлаган. Айни пайтда, у мударрисларнинг дарс беришдан ташқари илмий тадқиқотларда иштирок этишларини талаб этган.

Шунга ўхшаш фикрларнинг буюк Ғарб педагоглари ҳам айтиб кетишган. Жумладан: Дистерверг “Яхши ўқитувчи ўзининг тарбия принципларидан ҳеч қайтмайди. Ўқитувчи ўз устида доимо мустақил ишлаши лозим. Дистерверг фикрича, “ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб бера қўяди, яхши ўқитувчи эса болаларга ҳақиқатни топишга ўргатади”.

Ўтган Шарқ алломаларини, буюк Ғарб педагоглари фикридан келиб чиқиб, ҳамда кўп йиллар давомида олиб борилган тадқиқотларимиз натижаси, ўқитувчи ва педагог, яъни ўзига ёш авлодни тарбиялашни касб қилиб танлаган инсон қуйидаги ижтимоий сифатларга эга бўлиши шарт эканини кўрсатди.

Биринчидан, педагог бўламан деган одам, педагогик касбни жамият ҳаётидаги ўрнини, бу касбни пайдо бўлиш тарихини, яъни педагогика тарихини билиши керак бўлади. Педагогика тарихини ўрганиш жараёнида киши педагогик фаолиятни инсоният ҳаётидаги ўрнини, педагогикадаги асосий қонун, қоида ва тамойилларини ҳамда асосий тушунчаларини шаклланиш тарихини билиб олади.

Умрини ўқитувчиликка бағишлаган киши, педагогика назариясини, яъни **дидактикани** жуда яхши билиши керак. Чунки дидактика ўқитувчини педагогиканинг назарий асослари билан қуроллантириб, билим бериш ва уни ҳаётда қўллашга ўргатиш жараёнини амалга оширишнинг асосий тамойилларига амал қилишликни илмий томондан асослаб беради. Шунингдек, дидактика педагогик касбда қўлланиладиган асосий тушунчаларни ишлатилиш ўрни, қоида ҳамда категориясини тушунтириб беради.

Дидактика билан бир қаторда, педагогик касбини танлаган киши, дидактика тамойилларидан келиб чиқувчи умуман педагогиканинг тадқиқот объекти, предмети ва мақсадини кўрсатиб берувчи ҳамда педагогикага оид барча умумий масалаларни ечиб берувчи “**Умумий педагогика**”ни яхши билиши шарт. Шу билан бир қаторда дидактика тамойилларига суянувчи ва умумий педагогиканинг барча қонун ва қоидаларидан келиб чиқувчи **хусусий педагогиканинг** ўзига хосликларини ҳамда дидактика тамойилларини ўзи танлаб олган хусусий фанда ишлашини тўлиқ билиши керак. Дарсга кириб болаларга билим бермоқчи бўлган киши. Дарс бериш **усулларининг** мажмуини ва уларни тартибга келтирилгандаги ҳолати дарс бериш **йўли(методика)ни** ўзининг беш бармоғидек эгаллаб олган бўлиши лозим. Дарс бериш услублари ва уларда ишлатиладиган усулларни билмаган киши дарс ўтолмайди. Синф ва аудиторияга кириб чиққани билан уни дарс ўтди дейилмайди. Дарс ўтди деганда, дарс ўтувчи киши, дидактиканинг барча тамойилларига суянган ҳолда, умумий педагогиканинг қонун - қоидаларини ўзининг хусусий фанида ишлашини яхши билган ҳолатда, педагогикада мавжуд усуллар ичидан ўзига мосларини танлаб олиб, дарс жараёнидаги жой-жойини топиб қўя олиш йўли билан ўзининг услубини(методикасини) туза оладиган кишига нисбатан қўлланилади.

Икк инчидан, дарс берувчи киши дидактика, умумий ва хусусий педагогика ҳамда методикалардаги билимни тўлиқ эгаллаб олганидан кейин, муайян фандан билим бериш учун, шу фандаги билимларни пухта эгаллаган бўлиши шарт. Берадиган фанининг билимларини яхши ўзлаштириб олмаган киши, қанчалик педагогика назария ва амалиётини ёд олган бўлмасин болаларга тўлиқ билим бера олмайди. Чунки бу билимларни ўзи ҳали яхши ўзлаштириб олмаган.

Учинчидан, ўзига ўқитувчиликни касб қилиб танлаган инсон фалсафани яхши билиши шарт. Чунки фалсафа одамга абстракт фикр юритишни ўргатади. Ўқитувчи синф ёки аудиторияга кирганда, абстракт тафаккури сустривожланган бўлса, ўзини йўқотиб қўяди. Ўзини синф ва аудиториядагилардан юқорида қўйиб, уларнинг онг ва диққатини ўзига қаратиб олиши учун, кишида абстракт тафаккур яхши ривож топган бўлиши керак.

Ундан ташқари фалсафа, дарс пайтида кечадиган билиш жараёнини ўргатади. Билиш жараёнини, яъни технологиясини билмаган ўқитувчи дарс ўқишда бир қатор қийинчиликларга дуч келиб, дарсни амалга ошира олмайди, оширганда ҳам нотўғри дарс ўтади.

Шу билан бир қаторда фалсафанинг асосий қонунлари инсонни барча амалий фаолиятига, шу жумладан педагогик фаолиятга ҳам, энг умумий методологик асос вазифасини ўтайди. Бизда чоп этилган педагогик адабиётларда, айнан, шу масалага кам эътибор бериб келинаётганлиги муносабати билан фалсафанинг асосий қонунларини дарс жараёнида ишлашнинг таҳлил қилиб чиқайлик. Маълумки диалектиканинг учта асосий қонуни мавжуд бўлиб, улар ҳар бир жойда, ҳар бир шароитда, истисносиз ишлайдилар. Диалектиканинг биринчи ва асосий қонуни “Қарама - қарши томонлар бирлиги ва қураши” қонунидир. Бу қонун бўйича ер юзи ва коинотдаги барча нарса ва ҳодисалар ўзининг қарама - қарши томонига, яъни қарама - қарши кучига эга. Масалан: баланд – паст, ўнг – чап, яхши - ёмон, шимол - жануб, манфий - мусбат, эркак - аёл ва ҳоказо, буларни фалсафа фани орқали яхши биламиз. Уларни таълим-тарбия жараёнида намоён бўлишини таҳлил қиладиган бўлсак, дарс бир бутун бўла туриб, қарама- қарши таълим олувчи ва таълим берувчи деган, кучлардан ташкил топганлигини кўрамиз. Бу қонун бўйича, улар бир вақтнинг ўзида бири-бирига интилиб, шу вақтнинг ўзида бири-биридан қочадилар. Яъни улар қарама-қарши куч бўла туриб бир бутунлиқни ташкил этадилар. Уларнинг бирисиз бошқасини мавжудлиги мумкин эмас, мумкин бўлган тақдирда ҳам бошқа сифатда мавжуд бўлишлари мумкин. Дарсда эса, уларнинг бири бўлмаса дарс деган бир бутунлик мавжуд бўлмайди. Булар бир бутунни ажралмас қисмларидирлар, шу билан бир вақтнинг ўзида дарс бериш, дарс олиш эмас, у унинг зиддиятидир. Ҳар бир дарс олувчи ўқитувчисига интилиши баробарида, у айтган сўзларни қилгиси келмай, унинг йўлига юргиси келмай туради. Чунки у қарама – қарши кучни ташкил қилади. Бу қонунни билмаган ва унинг ишлашига тушуниб етмаган

Ўқитувчининг диққати ошиб, ғиғони чикиб, нега бу болалар мени айтганимни қилмайди деб, хафа ҳам бўлиши мумкин. Аслида бу ҳолат табиий ҳолдир. Буни бизга фалсафа ўргатади. Диалектиканинг қолган икки қонуни – “Миқдорни сифатга ва сифатни миқдорга ўтиши” ҳамда “Инкорни - инкор” қонунлари ҳам шунга ўхшаб, бизнинг ихтиёримиздан ташқари ишлайдилар. Болалардаги билмаслик ҳолатини, билди ҳолатига келтириш учун, берилаётган билимни бир неча, камида беш-етти, мартаба қайтарилиши шарт бўлади. Шунда миқдор сифатга ўтиб, болалардаги билмаслик ҳолати билди ҳолати билан алмашинади. Билмаслик ҳолати, билди ҳолати билан алмашилиш жараёни болалар билмаслик ҳолатини инкор этиб, билди ҳолатига эга бўлишлари учун, “Инкорни - инкор” қонуни ишга тушиши ва берилаётган билимнинг қайтарилиш миқдори керакли миқдорга етиши шарт.

Тўртинчидан, ўқитувчи ва педагог, болаларга билим беришни амалга ошираётганда, муайян ёшдаги болалар вужудига содир бўлаётган физиологик ва рухий ҳодисаларни яхши билиши лозим. Акс ҳолда ўзини ҳам болаларни ҳам қийнаб, дарс олдига қўйилган мақсадига ета олмайди. Бунинг учун педагог **болалар анатомияси ва физиологияси ҳамда психология** фанлар билимларини тўлиқ эгаллаган бўлиши керак. Бўлмаса, болаларни майиб бўлиб ёки асабини бузилишига сабабчи бўлиб қолиши мумкин. Мактабда учраб турадиган бундай ҳодисалар, ўқитувчиларнинг бола физиологиясини ёки ёш психологиясини яхши билмаганидан келиб чиқади.

Бешинчидан, Ўзбекистон Конституцияси бўйича, дин давлат ишларидан четлатилганлигига қарамай, ижтимоий ҳаётдан уни ҳеч ким четлатган эмас. Дин кундалик ҳаётимизда муҳим роль ўйнаб келмоқда. Динни яхши билмаганлар гоҳо диний таълимотга зид бўлган, оиласи ҳамда жамият тинчлигини бузувчи турли диний оқимларга кириб қолмоқдалар. Уларни, айниқса ёшларни, бу йўлдан қайтариб, тўғри йўлга солиб юбориш учун ўқитувчининг ўзи динни яхши билиши шарт. Шунинг учун ҳам, ўзига педагогикани касб қилиб танлаган киши динни асл мақсади, унинг қонун ва қоидаларини батафсил билмоғи керак. Бунинг учун эса педагог **динишунослик** фанини ўқиган бўлиши керак.

Олтинчидан, ўқитувчи болаларга ўз фанидан билим бериш жараёнида, уларни муайян жамият ва унда олиб борилаётган муайян сиёсат билан таништириб бориши шарт. Шу муносабат билан, ўқитувчи ва педогоглар **сиёсатунослик** билимларини пухта эгаллаб, уларни ҳаётда қўл лай олишлари шарт. Ўзбекистонда чоп этилган луғатларда сиёсат тушунчаси турлича талкин қилиниши муносабати билан, қисқача бўлса ҳам сиёсат тушунчаси ва уни амалга ошириш йўллари билан сизларни таништириб ўтмоқчимиз.

Сиёсат – бу ижтимоий жараён бўлиб, ҳоким гуруҳларнинг уларга қарам бўлган ижтимоий гуруҳлар орасидаги, уларни тинчлик ва фаровонликка бошлаш мақсадида қилинган муносабатдир. Ҳоким гуруҳлар деганда оила бошлиғидан тортиб, синф раҳбари, мактаб директори, район ва вилоят

хокимлари ҳамда давлатнинг биринчи шахси ҳисобланган Президент маҳкамасигача бўлган киши ва ижтимоий гуруҳларга нисбатан қўлланилади. Демак сиёсат, бу авваламбор, муносабат ва фақат бошқарув ҳамда тинчлик ва фаровонликка бошлаш мақсадида қилинган муносабат экан. Сиёсат муносабат билан боғлиқ эканлигини билдик. Энди, бу муносабатлар оддий ижтимоий муносабатлар эмаслигини, яъни бир даражадаги ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабат эмаслигини англасак, ҳақиқий сиёсат тушунчасига яқинлашган бўламиз. Сиёсат – бу жамиятда ҳар турли мартабаларга эга бўлган ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабат эканлиги маълум. Энди қандай даражадаги гуруҳлар орасидаги муносабат ҳақида гап бормоқда деган савол туғилади. Бу саволга жавоб бериш учун, сиёсат нима мақсаддаги муносабат эканлигини билиб олишимиз керак. Маълумки, ҳар қандай сиёсатнинг мақсади бошқаришдир. Шундан келиб чиқиб, сиёсат – бошқаришга қурби етадиган, яъни ҳокимлик қилиш қўлидан қиладиган шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг бошқа ижтимоий гуруҳлар билан, уларни бошқариш мақсадида қиладиган муносабатидир, десак хато қилмаган бўламиз. Аммо бу ерда қайсига бошқариш мақсадида, деган яна бир савол туғилади. Ҳар бир инсон, ҳар қандай ижтимоий гуруҳ, бутун жамият, агар улар ижтимоий соғлом бўлсалар, сўзсиз, тинч ва фаровон ҳаётга интиладилар. Ижтимоий носоғ одамлар уруш-тўполон талаб бўладилар. Шундай қилиб, “сиёсат” тушунчасининг учинчи элементи – “тинч ва фаровон ҳаёт” келиб чиқди. Жамият аъзолари, ўзларининг тинч ва фаровон ҳаётини ташкил қилиб бериш вазифасини тарихан ихтиёрий равишда “давлат” деб номланган ижтимоий қурулмага топширганлар. Давлатнинг қиладиган иши жамиятни бошқариш бўлганлиги туфайли, уни “бошқарув органлари” ёки “ҳоким гуруҳлар” деб юритиладиган бўлган. Мана шу, сиёсатнинг асл мазмунини, унинг турларини ва муайян сиёсат юритилган жамиятдаги давлат тузумини билиб олишлари ва ўқувчи талабаларга тушунтириб беришлари зарур бўлади.

Еттинчидан, бола ўқитаётган педагог муайян жамиятда тарихан шаклланган ижтимоий гуруҳлардан ҳам талабаларни хабардор этмоғи лозим. Бунинг учун ўқитувчи ва педагог **социология** билимларидан хабардор бўлиб, улардан педагогик амалиётида фойдалана олиши керак. Шунинг учун ўзига ўқитувчиликни касб қилиб танлаган киши социологияни яхши ўқиган бўлиши шарт.

Шу билан бир қаторда, ўқитувчи болаларга маданият тўғрисида бошланғич тушунчалар бериб, уларда маданият элементларини шакллантириб бориши лозим. Бунинг учун ўқитувчининг ўзи **маданиятшунослик** билимларини эгаллаган ва уларни педагогик амалиётида ишлата оладиган бўлмоғи керак. Адабиётларда “маданият” тушунчаси ҳам турлича талқин қилинганлиги учун, бу ерда маданият деган тушунчага таъриф бериб ўтишликни лозим кўрдик.

Лугатларда, маданият – жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқлари мажмуи. Бирор ижтимоий гуруҳ, синф ёки

халқнинг маълум даврда қўлга киритган шундай ютуқлари даражаси дейилади. Бу таъриф рус тилидаги “культура” тушунчасининг луғавий мазмунига мос, латин тилидаги “культура”, яъни етиштириш, тарбиялаш, ривожлантириш маъносидан олинган бўлиб, конкрет жамиятнинг муайян даврда эришган ишлаб чиқариш кучлари ва маънавиятини, қисқаси, ҳаёт тарзини ифодалайди. Мазкур дарслигимизда бу ижтимоий воқеяликни маънавият, деб аниқладик. Бизнинг фикримизча, ўзбек тилидаги “маданият” тушунчаси рус тилидаги “культура” тушунчасининг мазмунини бермайди. Рус тилидаги “культура” атамаси биздаги ҳаёт тарзи, яъни “маънавият” деган тушунчани кўпроқ ифода этади. Маданият – инсоннинг эгаллаган билимлари ва ҳосил қилган тажрибаларига асосланган малакали ҳаракатлари ёки меҳнат фаолиятининг маҳсулидан бунёд бўлган нарсалар бошқаларда завқ уйғота оладиган ижтимоий ҳодисадир. Кишининг ҳар бир ҳаракати ёки фаолиятининг маҳсули маданият даражасига кўтарилиши мумкин. Мисол учун, одамнинг юриш-туриши, сўзлаши, ёки рўзғор юритиши бошқаларни завқлантирса, бу унинг шу юмушларни маданият даражасига кўтарганлигини билдиради.

Саккизинчидан, Ёш авлодга муайян фан билимларини ўргатувчи киши, уларни ахлоқ ва одобга ҳам ўргатиши шарт. Бу ўқитувчи ва педагогларнинг бурч ва маъсулиятига киради. Бунинг учун, авваламбор ўқитувчининг ўзи тарбияланган бўлиши лозим. Одоб тўғрисида ҳам одамлар турли тушунчага эга бўлганликлари учун, ушбу ерда одоб тўғрисида бир оз тўхталиб ўтишликни маъқул кўрдик. Кишининг қанчалик билими бўлмасин, у қанчалик фаол ва ҳалол бўлмасин, қанчалик мард ва саховатли бўлмасин одоби бўлмаса, унинг барча ижобий ижтимоий сифатлари йўққа чиқади. Чунки, инсон ижтимоий моҳиятининг устки каватини унинг одоби ташкил қилади.

Одобли деган ижтимоий сифат инсон фазилатларидан ҳисобланиб, киши умуминсоний қадриятлар билан бирга миллий қадриятларни ҳамда ҳудудда қабул қилинган ахлоқ ва одоб нормаларини яхши билишни ва уларга риоя қилишни тақозо этади.

Умуминсоний қадриятларга яшаш, меҳнат қилиш, севиш ва севилиш, билим эгаллаш, катталарни ҳурмат қилиш, кичикларга ва аёлларга иззат кўрсатиш, рост сўзлаш ва шунга ўхшаш ҳамма инсонлар учун ҳаётий зарур ва қадрли бўлган маънавиятлар киради.

Муайян бир халқда асрлар давомида шаклланган ва уларнинг қадрияти бўлиб келган маънавиятларни миллий қадриятлар деб, ҳисобланади. Буларга байрам ва тўйларни ўтказиш, қуда-анда ҳамда бошқа меҳмонларни қуттиш одоби, рўзғор тутиш, кийиниш, саломлашиш ва ҳоказо муайян миллатга қадрли маънавиятлар ҳисобланади.

Шунингдек, овқатланиш, сўзлашиш, жамоат жойларида ўзини тута билиш каби бир қатор ижтимоий ҳаётда мавжуд ҳаракат нормаларига амал қилишлик ҳам одоб ҳисобланади.

Одобсизлик эса, бутун инсоният ёки бир миллат қадрият деб қабул қилган нарса ва ҳодисаларга беҳурматлик кўрсатиш, муайян ҷамиятда урф бўлган ахлоқ ва одоб нормаларига риоя қилмай, уларни менсимай, оёқ ости қилишдир. Масалан, умуминсоний қадрият ҳисобланган меҳнат қилишни инкор этиб, беиш юриш ёки иш бўлганда ҳам, дангасалик қилиб ишламаслик, катта одобсизлик ҳисобланади. Ёки билим эгаллаш умуминсоний қадрият. Шароити бўла туриб, ота-онаси ва бошқаларнинг, эй инсон ўқисангчи, билим олсангчи, деганига қарамай билим олмаслик одобсизликнинг одобсизлигидир. Одобсизликни кечириб бўлмайдиган ва энг ваҳший кўриниши, севишганларни ғаш кўриб, уларга қаршилик кўрсатиш ёки ундан ҳам жирканчлиси, уларни бадном қилиб, беобрў қилишга уринишдир. Билим оламан деганга қаршилик кўрсатиш, исломга нисбатан исён бўлибгина қолмай, инсон ҳуқуқини поймол қилиш ҳамдир. Катталарни беҳурмат, ёш болалар ва аёлларни хафа қилиш ҳам умумжаҳоний одобсизлик бўлиб, инсоният томонидан ҳеч бир вазиятда кечирилмайди. Шунга ўхшаш миллий қадрият, урф-одат ва анъаналарни беҳурмат қилиш миллатга нисбатан, одобсизликдир.

Баъзи ўринда миллий қадриятлар ёки урф-одатлар умуминсоний қадриятларга зид келиб қолиши мумкин. Масалан, мусулмон мамлакатларида хотин-қизларни ишлаб чиқаришда қатнашмай уй бекаси бўлиб ўтириши урф бўлган. Бу муайян халқнинг миллий қадрияти бўлгани билан, умуминсоний қадриятга зиддир. Бу ҳолда ўша ҳудудда яшовчи одам танлов эркинлигидан фойдаланиб, ё ҳудуд қадриятини ушлайди, ёки умуминсоний қадриятга амал қилади. Комилликка интилган киши албатта, умуминсоний қадриятларни устун қўйиши лозим, гарчи ўз ҳудудида бу одобсизлик бўлиб ҳисобланса ҳам. Умуминсоний қадриятлар минг йиллар давомида бутун инсониятнинг танкид элагидан ўтиб келган маънавиятнинг бир кўриниши эканини унутмаслик керак. Севги масаласида ҳам шундай. Баъзи, тор доирага қамалиб қолган халқларда, икки ёшнинг севишиб, чақчақлашиб юриши айб, умуминсоний нуқтаи - назардан эса, бу жуда юқори қадрият. Билим олишда ҳам шуни айтиш мумкин. Гарчи, билим олишга қаршилик кўрсатувчи одамнинг ўзи ер юзида қолмаган бўлса ҳамки, оз бўлса-да, “қиз боланинг ўқигани қаёққа боради, бўлди ўқимайсан, сени турмушга бериб юбораман” деган гапларни бизнинг ҳудудда ҳам эшитиб қолиш мумкин. Бу ўта одобсизлик ҳисобланиб, на фақат умуминсониятга, на фақат исломга беҳурмат, балки, инсон ҳуқуқларига ҳам очикдан-очик қарши чиқишликдир. Бу нафақат одобсизлик ҳисобланади, бу инсоният билган энг кучли гуноҳлардан бири бўлиб, миллатни тубанликка тортади.

Тўққизинчидан, сўзсиз таълим-тарбия билан шуғулланувчи эстетик тарбияланган бўлиши шарт. Эстетик тарбиянинг ҷамият тараққиётида нақадар муҳим роль ўйнаши ҳаммага маълум. Эстетик тарбия маънавий тарбиянинг муҳим ва таркибий қисми эканини унутмаслигимиз керак. Эстетик диднинг пастлиги ижтимоий ҳаётнинг барча томонларига салбий таъсир ўткази.

Жумладан: баъзи ёш оилалар иктисодий томон туфайли эмас, балки маънавий ва асосан эстетик дидни пастлигидан бузилиб кетиш ҳоллари кам эмас. Туйғуларнинг пастлиги, қашшоқлиги, гўзалликни сеза билмаслик, қадрлай олмаслик каби омиллар эр-хотин ўртасидаги муносабатларга путур етказмоқда.

Эстетик дид деганда ихчам, нафис, чиройли кийинишга ўрганиш, уй-жойни сарамжон-саришта ва озода тутиш, ҳаётдаги гўзалликларни, санъатдаги нафосатни тез илғаб олиш ва унга интилиш, ундан таъсирланиш, юксак, соф туйғуларга тўлиб-тошиб яшаш тушунилади.

Эстетик диднинг шаклланиши давр характери билан боғлиқдир. Ҳар бир давр эстетикага қўядиган талабига мос ҳолда эстетик диднинг янги-янги мезонларини вужудга келтиради. Бу янги мезонлар барча кишилар томонидан ўзлаштирилгунча анча вақт ўтади. Бизнинг давримиз ҳам бу жиҳатдан ўз хусусиятларига эга, давримиз мураккаб, шунга кўра эстетик тарбиянинг ҳам шаклланиши силлиқ ва осон кечмайди.

Жамият тараққиётида маънавий ва иктисодий томонлар ҳамма вақт ҳам бир хилда шаклланиб бормайди. Баъзан маънавий томон ўзиб кетса, баъзан иктисодий томон ўзиб кетади. Ўзбек халқи ўтмишида иктисодий томонга нисбатан маънавий томонларнинг кўпроқ шаклланиб кетган даврлари кўп бўлган. Аммо, ҳозир бу гапни айтолмаймиз.

Эстетик камолот маънавий ҳаётнинг энг нозик, шу билан бирга мураккаб кўринишларидан бири. Инсон шахсиятида эстетик диднинг шаклланиши аста - секин давом этадиган узоқ жарёндир. Эстетик кўникмалар инсон вужудига сингиб, унинг эътиқодига айлана бориши зарур. Бу борада маълум тадбирий ишлар кўрилмаса, эстетик тарбия соҳасидаги барча ҳаракатлар етарли натижа бермайди.

Гўзаллик билан яхшилик қондош, эгизак доим бир-бирини тақазо қилган, бири-биридан келиб чиққан. Қадимги грекларда бу икки тушунча бир бутунликдаги томони сифатида қаралган, Ҳозирги пайтда ҳам этика билан эстетиканинг бирлиги кишилар ҳаёти учун муҳим аҳамият касб этмоқда. Чин инсоний ахлоқ нормаларини ривожлантириш чин эстетик дидни шакллантиришни ҳам талаб этади. Одобли, ахлоқли, виждонли киши эстетик жиҳатдан тарбияланмаган бўлса, бундай кишини етук инсон деб бўлмайди. Одоб ахлоқли кишида эстетик дид шаклланган бўлса, у ҳар томондан ривожланган шахс ҳисобланади. Ўқитувчи ва педагог ҳар томонлама ривожланган шахс бўлиши керак.

Юқорида, тавсифлаб ўтилган билимларнинг асосий тўққиз турини ўзида йиғиб уларни кўникма ва малака bosқичларидан ўтказиб, маънавиятига айлантириб улгурган кишигина ўқитувчилик ва педагогик амалиёт билан шуғулланишига ҳақки бор.

**Мавзу бўйича берилган билимларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш
учун саволлар**

1. Ўқитувчининг ижтимоий сифатларига қачондан бошлаб эътибор берила бошлаган?

2. Зардушт таълимотида ўқитувчи-қоҳинлар ижтимоий сифатлари тўғрисида нима дейилган?

3. Ибн Сино дарс берувчининг сифатлари тўғрисида нима деган?

4. Улуғбек мударрисларга қандай талаб қўйган?

5. Педагог бўламан деган биринчи навбатда қандай билимга эга бўлиши шарт?

6. Ўқитувчи ва педагог учун зарур бўлган билимлар турининг иккинчи ва учинчилари қандай?

7. Таълим-тарбия билан шуғулланувчи тўртинчи ва бешинчи ўринда қандай билимларни билиши керак?

8. Ёшлар тарбияси билан шуғулланадиган киши олтинчи ва етинчидан қайси билимларни эгаллаши лозим?

9. Ўзини бола тарбияси учун бағишлаган инсон саккизинчи ва тўққизинчидан қандай билимларга эга бўлади?

4 – Мавзу: Ўқувчи ва талабаларда шакллантирилиши лозим бўлган ижтимоий сифатлар ёхуд Мустақил Ўзбекистон фуқаросининг ахлоқ кодекси

Режа:

1. Узлуксиз таълим -тарбиянинг жамият талабига мослиги.

2. Ақллилик.

3. Билимлилик.

4. Миллий ғурур.

Узлуксиз таълим-тарбиянинг якунида тарбияланувчиларда жамият талабига мос бўлган ижобий ижтимоий сифатлар, яъни фазилатлар шаклланган бўлиши шарт. Бу таълим-тарбия соҳаси олдида қўйилган ижтимоий буюртма бўлиб, бу буюртма давлат томонидан молиялаштирилганидан кейин давлат буюртмасига айланади. Ўзига педагогик фаолиятни касб қилиб олганлар бу буюртмани бажаришлари шарт.

Тарихан таълим-тарбия махсус инсон фаолияти сифатида шаклланиб бориши баробарида таълим-тарбия якунида тарбияланувчининг сифатлари, яъни таълимий мақсадлар ҳам аниқланиб бори.

Герадотнинг “Тарих” китобида қадимги сақлар, форслар ва массагетлар инсондаги энг шарафлайдиган сифат жасурлик дейилган. Шунга кўра, улар ўғил болаларни беш ёшдан йигирма ёшгача фақат уч нарасага: отда юриш, камондан отиш ва адолатли бўлишга ўргатишган.

Хитойнинг Самарқанддаги элчиси Вэй-Цзининг хисоботларида, “Самарқанд аҳолиси мохир савдогарлардир. Ўғил бола беш ёшга тўлар экан, унга савдо ўргата бошлайдилар”, - деб қайд қилинган.

Зардўштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да ҳам таълим-тарбия масалаларига катта аҳамият берилган. Унда “Тарбия ҳаётнинг энг муҳим тиргаги, таянчи бўлиб ҳисобланиши лозим, ҳар бир ёшни шундай тарбиялаш лозимки, у аввало яхши ўқишни, кейин эса ёзишни ўрганиши билан энг юксак поғонага кўтарилсин”¹⁰, - дейилган.

Ўрта Осиёга ислом кириб келганидан кейин ерли халқларда ислом маънавияти шаклланиб мустаҳкамланиб борган. Қуръонда имоннинг ўзига хос мезони саналган қуйидаги ижтимоий сифатлар тарғиб қилинади: саховат, меҳмоннавозлик, жасорат, сабр-қаноат, тўғрилиқ, вафодорлик, адолат, тенглик, тинчлик ва бошқа ижобий сифатлар.

Имом ал-Бухорийнинг тарбия ҳақидаги қарашларида жаҳолат кишига ўлим келтирувчи фожиа сифатида қораланади. У одамларни тўғри сўзли бўлишига, ваъдага вафо қилишга даъват этиб, мунофиқ кишининг учта белгиси борлигини кўрсатади, улар: ёлғон гапириш, ваъдага вафо қилмаслик ва омонатга хиёнат қилишдан иборатлигини айтади. У инсоннинг куч-қудрати жисмонан паҳлавонликда эмас, балки жаҳл чикканда ўзини тия олишда, деб ҳисоблайди. Имом ал-Бухорийнинг таълим-тарбия хусусидаги таълимотида ахлоқий қарашлар муҳим ўринда туради. Унинг уқтиришича, Баланд товуш билан ўринсиз кўп қулиш бошқалар дилига озор берувчи ҳислатдир. Халққа ёқимли ва эҳтиромли бўлиб, унинг муҳаббатига сазовор бўлишни гўзал ахлоқлик, деб билади аллома. Мутафаккир асарида кичикларга шафқатли, катталарга ҳурматда бўлиш зарурлиги алоҳида таъкидланади.

Абу Исо ат-Термизий “Соғлом танда соғ фикр бўлади” деган халқ мақолидан келиб чиқиб, ёшликданоқ соғлиқни сақлашга, вақтни бекор ўтказмасликка дават этади: “Икки нарса борким, кўпчилик уларнинг қадрига етмайди: бири соғлиқ, иккинчиси бўш вақт”. Имом ат-Термизий тўплаган ҳадислар орасида болаларни ахлоқ-одоб, марҳумларга ҳурмат руҳида тарбиялаш тарғиб этилади.

Ўрта аср ижтимоий-фалсафий фикр тараққиёти мутафаккир Абу Наср Фаробий номи билан боғлиқ бўлиб, унинг инсон камолоти ҳақидаги таълимоти таълим-тарбия соҳасида катта аҳамиятга эга. Фаробий таълим-тарбиянинг асосий вазифаси жамият талабларига жавоб бера оладиган ва шу жамият учун хизмат қиладиган етук инсонни тарбиялашдан иборат, деб билган ва тарбияланганликнинг ўзига хос мезонини ишлаб чиққан.

Фаробийдан кейин Ибн Сино, Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Кайковус, Умар Хайём ва бошқалар тарбия яқунида эришилаётган ижтимоий сифатлар тўғрисида фикр юритганлар.

¹⁰ А.О.Маковельский. Авесто, Баку, “Азербайжан”, 1960, 18-бет.

Комусий билимлар сохиби, буюк мутафаккир Алишер Навоий ўзининг бадиий асарларида комил инсон образларини яратиб, таълим-тарбия тўғрисидаги фикрларни ифодалаган бўлса, маърифий асарларида ҳар бир инсон ақлли, ахлокли, билимдон, оқил, доно, софдил, саховатли, сабр - қаноатли, адолатли, мурувватли, камтар, мард ва жасур бўлмоғи лозим деб таъкидлаган.

Шахснинг шаклланишида оила жамиятнинг асосий бўғини сифатида катта роль ўйнайди. Шахснинг ижобий ёки салбий хислатлари асосан оилада таркиб топади ва умрининг охиригача унинг руҳиятида сақланади.

Мактабгача тарбия янги жамоада вужудга келган хислатлар билан бойитилади. Мактаб, академик лицей ва касб-хунар коллежларида етуклик қўламида билим ва кўникмалар шаклланиши билан бирга ижобий фазилатлар сайкал топади.

Олий ўқув юртида ва ундан кейинги юқори ўқув юртлари (аспирантура ва докторантурада) барча ижобий ижтимоий сифатлар маромига етказилиб фазилат даражасига кўтарилади.

Расмий таълим – тарбия тизимидан ташқари маданий-маърифий масалалар, радио, телевидения ва оммавий ахборот воситалари таъсирида шахсий хислатлар жамиятга, атроф муҳитга мувофиқлаштиради.

Маълум мақсадга йўналтирилган тарбия фаолиятида санъат, адабиёт, маданият муассасалари, ижтимоий ташкилотлар ва уюшмаларнинг фаолиятларидан фойдаланилади.

Бунда мақсадга йўналтирилган расмий таълим-тарбия шахс ривожланишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Профессор Бўри Зиёмуҳаммадов томонидан Ўзбекистонда ўтказилган кўп йиллик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, эркин ва фуқаролик жамият ҳамда ҳуқуқий ва демократик давлатнинг фуқаролари куйидаги ижтимоий сифатларга эга бўлишлари керак:

Ақлли. Бу тушунчанинг луғавий маъноси – фикр юритмоқ, билмоқ деган мазмунни билдиради. Шундай экан, киши қанчалик кўп фикр юритиб, кўп билимга эга бўлса, шунчалик ақлли ҳисобланади. Лекин одам чуқур фикр юритмай бошқалардан кўрган эшитганларини, китоблардан ўқиганларини ҳамда устоз муаллимлар айтганини эсда сақлаб қолиб, шу йўллар билан олинган билимларга амал қилиб юриши ҳам мумкин. Бунда ҳам ақл иштирок этади, ammo бу ҳолда ақл ёрдамчи вазифани бажариб, киши кўп ҳам интеллектуал кучини сарфламайди. Доимо, шундай ҳаёт кечириб юрган одамни ақлли деб бўлмайди.

Лекин баъзи кишилар, ўқитувчи ва педагогларнинг айтганига ва китобларда ёзилганлигига қарамай, ҳар бир нарсанинг негизига ўзлари етиб боришни истайдилар ва тайёр андозалар турганда, уларга амал қилмай, ҳар бир нарсага ўзлари мустақил фикр юритиб етишга ҳаракат қиладилар. Бундай кишилар ақлли ҳисобланади. Улар мустақил билим топиш жараёнида анчагина ақлий қувват ва вақтларини сарфлайдилар.

Бундай ақлий ҳаракат кўпчиликка малол келгани учун аксарият одамлар ақлий куч-қувват ва маълум вақт сарфлашдан қочиб, тайёр билимларни ўрганиб олиб қўя қоладилар. Натижада анча билимга эга киши бўлиб хисобланадилар. Баъзида фан номзоди ва гоҳо фан доктори ҳам бўладилар. Бироқ бу билан улар ақлли бўлиб қолмайдилар.

Ақлли бўлиш учун киши ўзига анча қийинчиликларни олиб, ҳар бир нарсасига мустақил фикр юритиб, шу жумладан билимга ҳам илм “кетмонларини” чопиб, яъни мустақил тадқиқотлар олиб бориб эришган одамни тушуниш лозим.

Онадан киши ақлли бўлиб туғилмайди. Ҳамма одамлар бирдай, ақлини ишлатишга мойиллиги бор бўлиб туғилади ҳолос. Бир кишида бу мойиллик юқори, бошқасида у кам бўлиши мумкин, бу табиий ҳол. Туғилганидан сўнг, ақлини қанчалик кўп ёки кам ишлатиши даставвал, унинг ота-онаси, ака-опалари, қариндош-уруғлари, сўнг мураббий ва ўқитувчиларнинг сайи ҳаракатига боғлиқ.

Шу кундаги ҳаётимизда бола ақлини фаол ишлатиши учун шароит қуйидагича: ота ва она (баъзилар бундан мустасно), боласининг тўғри йўлдан оғиб кетмаслиги учун, ундан ота-онанинг айтганларини оғишмай бажаришни талаб қиладилар. Ғурури кучли бола ташқаридан қилинган бундай ғайри тарбиявий таъсирга қаршилиқ кўрсатади. Ювош бола бўлса, бир неча йиллар мобайнида унга ўтказилган бундай тарбиявий таъйиқ натижасида, мўмин ва итоаткор бўлиб етишади. Бундай болани яхши бола деб ҳам юритилади. Бола мактабга борганида ўқитувчилар ҳам ундан, ўзларига сўзсиз бўйсуннишни, берган билимини мулоҳазасиз қабул қилишини, ўқитувчи айтганини бажаришини талаб қиладилар (баъзи ўқитувчилар бундан мустасно). Натижада ота-онаси ва ўқитувчиларининг сўзига кирган бола кўп билим ва ҳамда ахлоққа эга бўлиб етишади. Аммо ақлли бўлмайди. Унинг акси ғурури бор бола, ўз шахсини муҳофаза қилиб, уларнинг сўзига кирмаган бола, билимга ҳам, одобга ҳам эга бўлмай, ёмон бола бўлиб қолади. Аммо, иккаласи ҳам ақлини ишлата олмайдиган бўлиб етишади. Уларни фарқи нимада десангиз, биринчиси, умри бўйи яхши фарзанд бўлиб, ақлсиз бўлиб ўтиб кетади, чунки унинг ақли кишанланган. Иккинчисининг ақлли бўлишга имкони қолган бўлади, чунки у ўз шахсини сақлаб қолган ва унинг ақли кишанланмаган бўлади. Аччиқ бўлса ҳамки, бизнинг шароитдаги ижтимоий-тарбиявий аҳвол умуман олганда шундай.

Яхши ҳам Ўзбекистоннинг узок кишлоқлари-ю, чўлу сажролари бисёр. Кенг дала-дашда, ота-она, ўқитувчи ҳамда бошқа тарбия берувчиларнинг сурункали таъсиридан ҳоли бўлганларнинг ақллари кишанланмай, эркин фикр юритувчи бўлиб чиқмоқдалар ва мустақил равишда китоблар ўқиб ўзининг билим савияларини ошириш йўли билан миллатнинг обрўйини сақлаб келмоқдалар.

Бир нарсани мустақил билиш кийин албатта. Шунда ота-она, мураббий, ўқитувчи ва педагоглар ҳамда адабиётлар кўмагидан фойдаланиш керак. Аммо, фақат кўмагидангина фойдаланиб, ўқитувчи ва домлаларнинг айтганларини, китоб ва журналларда ёзилганларни юз фоиз чин деб қабул қилманг. Гарчи уларнинг кўп қисми тўғри бўлган тақдирда ҳам. Улар айтганларини ҳамда ёзма манбалардаги фикрларни албатта тафаккур кўригидан ўтказинг ва ҳаётда синаб кўринг, шундан кейин уларни рост эканига ишонинг.

Таълим ва тарбия билан шуғулланувчи кишилар болаларга билимни бериб кўяолмай, билимни мустақил излаб топишга ўргатишлари керак.

Одобли деган ижтимоий сифат ҳам, инсон фазилатларидан ҳисобланади. Одобли киши умум инсоний қадриятлар билан бирга миллий қадриятларни яхши билган ва уларни эъзозлаган ҳамда жамият ичида қабул қилинган барча ахлоқ нормаларига риоя қиладиган одамдир.

Одобсизлик, бутун инсоният ёки бир миллат қадрият деб қабул қилган нарса ва воқийликларга беҳурматлик қилиш, муайян жамиятда қабул қилинган урф-одат ва анъаналарга риоя қилмай, уларни менсимасликдир. Таълим-тарбия билан шуғулланувчи кишилар, болаларга одоб нима эканини, унинг моҳиятини тушунириб бериб, уларда умуминсоний ва миллий қадриятларни ҳурмат қилиш, уларни ўрганиш, ҳаётда амал қилишини таъминлаб беришлари керак.

Билимлилик. Билимли деганда муайян бир кишида кўп билим тўпланганлик ҳолатини тушуниш лозим. Гоҳо билимли тушунчаси ақлли тушунчаси билан синоним сифатида қўлланилади. Яна қайтариб айтамикки, ақлли бу мустақил фикр юрита оладиган бўлса, билимли – мустақил фикр юритиш натижасида ўзида етарлича билим ҳажмига эга бўлган кишига нисбатан айтилади.

Чин маънодаги билимли деганда, нарса ва ҳодисаларнинг том маъно ва мазмунига тушуниб етиб, уларни ташкил қилувчи қонуниятларини (билимларини) билиб олиб, ўз тафаккуридан ўтказиб, ҳаёлида сақлаб, уларни бир неча бор ҳаётда синаб кўриб, кўникма ва малакасига айлантирган кишига айтилади. Киши ўзида қанчалик кўп билим тўпласа, у шунчалик билимли деб ҳисобланади.

Одам ўзига билим йиғганда уни маълум бир тартибда йиғишлик, катта аҳамиятга эга. Чунки, тартибсиз йиғилган билимнинг фойдаси бўлмай, инсон ижтимоий моҳиятини оширмай, пасайтириши муқаррар. Эгалланган узук-юлук билимлар, инсон хотира сандигидан ўрин тополмай мияда айланиб юриб, мия қобиғидаги босимнинг ошишига ва бош оғриғига олиб келади.

Меҳнатсеварлик тарбияланувчи ёшларнинг эришиши зарур бўлган ижтимоий сифатлардан биридир. Меҳнатсеварлик деганда, меҳнатнинг туридан – оғир меҳнатми, енгилми, ақлийми, жисмонийми – қатъий назар, киши уни бажаришга жон-жаҳди билан киришишлигига айтилади. Меҳнат, мақсадга йўналтирилган фаолият эканини эслатиб ўтамиз. Инсонда, ҳаёт кечириши жараёнида, бир қатор моддий ва маънавий эҳтиёжлар пайдо бўлиши табиий. Бу

эхтиёжларни кондириш учун киши шунга мос равишда, ўзига мақсадлар қўяди ва мақсадларига эришиш учун, маълум бир тартибда ҳаракатлар қилади. Шунда у анчагина жисмоний ва ақлий куч сарфлайди. Бунинг учун меҳнат дейилади. Инсон олдига билим олишни мақсад қилиб қўйган бўлса, унга эришиш учун, асосан ақлини ишлатиб, жуда кўп интеллектуал кувват сарфлаб етади. Кўпчилик билим олиш машаққатларини билмай, китоб ўқиш, билим эгаллаш ҳам меҳнатми деб ўйлайдилар. Илм билан шуғулланиб кўрмаган одам, ташқаридан туриб, бу иш осон деб ўйлайди. Аслида ақлий меҳнат жуда оғир бўлиб, халқимиз “Дехконлар қудукни кетмон билан, чеварлар игна билан қазийса, олимлар қудукни киприги билан қазийди” деб, бекорга айтмаган.

Ҳар қандай меҳнат билан шуғулланиш оғир бўлганлиги туфайли киши меҳнатсеварлик сифатига осонликча эришавермайди. Бунинг учун ёшликдан, меҳнат туридан қатъий назар, киши ўзини узок йиллар давомида меҳнатга ўргатиши керак бўлади. Меҳнат қочмас, катта бўлгандан кейин ишлаб улгурар, деган баъзи ота-оналарнинг фикрлари, инсон шахси ривожини учун ўта зарарли ҳисобланади. Ўзини меҳнатга ўргатиш учун, авваломбор, меҳнат якунида қаладиган натижани аниқ кўз олдига келтириши ва унга меҳр қўйиши керак. Билмаган ва суймаган нарсасига одам кўп ҳам интилавермайди. Интилмадимми, меҳнат унинг учун азобу уқубатга айланади.

Муайян бир киши меҳнат қилмаса туролмайдиган бўлиб қолганда, билинги меҳнат қилиш унинг руҳига сингиб ҳаёт тарзига, яъни маънавиятига айланган деб ҳисобланади.

Соғлиқ ҳам, инсон ижобий ижтимоий сифатларидан бири бўлиб, унинг ижтимоий моҳиятининг ажралмас қисмидир. Мутлоқ соғлом киши деб, ҳам жисмонан, ҳам ақлан ва ҳам руҳан саломат бўлган кишига нисбатан айтилади.

Жисмоний саломат деганда, фақат бақувват, мушаклари бўлиб ва кучи кўп одамни тушуниб қолманг. Жисмоний саломат одам, ўз танасининг эгаси бўлади. Яъни, жисмоний соғлом одам, барча аъзоларини ўзига бўйсундириб, истаган жисмоний иш ва машқларни осонликча бажара олади. Жисмоний саломатликнинг биринчи белгиси, киши эрта билан турганда ўзида ланжлик сезмай, жисмоний ҳаракатлар қилиш эҳтиёжи мавжуд бўлади. Жисмоний саломат бўлиш учун одам танаси ва вужудини тоза туриши ҳамда шамоллашдан сақланиши керак. Кўп биологик касалликларнинг бош сабабчиси ифлослик билан шамоллашдир. Шу билан биргаликда вужуд тозалигига инсоннинг емоқ, ичмоқ, ётмоқ, турмоқликнинг тартиби (режими) билан боғлиқ.

Ақлий ва ижтимоий саломат кишининг, эрта билан туриб юз кўзини ювиб, батамом уйғонганидан кейин бехтиёр бир нарсаларни уйлаги си келиб, ўй-тафаккури ишлайверади. Бундай одам ҳар қандай муаммони ақл билан ечиб ташлайди. Бу эса, мақсадга етишишда катта омил ҳисобланади. Инсон мақсадга эришишда, аввал бошдан мақсадга етиш режасини тузиб олади. Ақлий саломат

одам ўз аклини ишлатиб, бу муаммони ҳар томонлама таҳлил қилиб, мақсадга эришиш режасини тузиб ташлайди.

Ижтимоий соғлом бўлмоқчи бўлган инсон, тинмай ўз устида ишлаб, сурункасига ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлади. Дангасаликни ва нафсини енга олган ижтимоий саломатдир.

Рухий саломатлик, кишининг ҳаётида етакчи ўрин эгаллайди. Кишининг руҳи саломат бўлса, ҳар қандай қиладиган эзгу ишини поёнига етказди. Рухий саломатлик, кишининг қолган ниятлари ва олдига қўйган мақсадлари билан белгиланади. Инсон яхши ниятлар қилиб, ният қилган яхшилигини амалга ошириш режасини тузиб қўйганининг ўзида дили яйраб, руҳи таскин топиб, қиладиган ишларининг ҳам унуми бўлади. Агар шу қилган яхши ниятини киши амалга оширса, унда дил байрами содир бўлади ҳамда меҳнат унумдорлиги бир неча бор ошиб, бошқаларга қилган яхшилигига сарфланган куч ва маблағ, бир неча бор ортиғи билан унга қайтиб келади. “Берганга бераман” деган оятнинг мазмуни ҳам шунда. Аммо, яхшилик қиламан деб ният қилиб қўйиб, уни амалга оширмаса, руҳ безовта бўлиб, кишининг руҳий азоб чекишига сабаб бўлади.

Ҳар бир киши ўзининг руҳини тоза, беғубор ва феълини кенг тутиши учун қуйдагиларга эътибор бериши лозим. Рухий саломат одам эрта билан турганда мусиқа эшитгиси келиб, билса билмаса, бир куйни хиргойи қилиб юради. Кўчага чиққанда ва ишга борганда, чехраси очик бўлиб, ҳаммани ёктиради, уларга саломлар айтиб, яхши ниятлар билдириб юради.

Рухий носоғ одам эрта билан ўрнидан тиришиб туради, бўлар бўлмасга уйдагиларни тириктириб сўқиб, бир иш қилса жahl қилиб, кўчага чиққанда ва ишга борганда одамларга хўмрайиб юради. Бу ҳол узок давом этаверса, бундай одам албатта руҳий хасталиклар касалхонасига аъзо бўлиб қолади.

Миллий гурур, инсониятнинг ҳар қандай фаолият жараёнига рағбат вазифасини ўтайдиган ижтимоий сифатдир. Миллий гурури йўқ одам ҳар бир ишда лоқайд бўлиб, унинг қилган ишининг унуми ҳам бўлмайди. Миллий гурурга эга инсон мақсад қўйдими, бутун вужудини ишга солиб, бу мақсадга эришиш учун ғайрат қилади ва тезликда мақсадига етади.

Миллий гурур деб, яшаб турган мамлакатининг тарихини, маънавият ва маданиятини яхши билиб, унинг олиму фозиллари ва қаҳрамонлари билан ичидан мағрурланувчи ҳамда шу мамлакат ривожига ўз хиссасини фаол қўшиб келаётган киши қалбидаги умум инсоний гурур негизида пайдо бўлган руҳий кайфиятга айтилади.

Аммо, миллий гурурни миллий мактанчоқликдан фарқлаш лозим. Миллий мактанчоқ деб, бошқа миллатларни камситиш мақсадида ўз миллат тарихини, олиму қаҳрамонларини билиб олиб, мана биз қандай мамлакатда яшаймиз, мана бизнинг авлод қандай деб мактаниб ўзи бу миллат равнақиға ҳеч қандай улуш қўшмайдиган, сафсатабоз кишиға нисбатан айтилади. Уни миллатчи деб

хам юритилади, миллий гурур фазилат бўлса, миллатчилик ижтимоий кусурдир.

Одамларда миллий гурурни шакллантириш учун уларга муайян миллатнинг тарихий қахрамонлари, олиму фозиллари, авлиёю — анбиёлари, уларнинг дунё маънавий хазинасига, илм-фанга қўшган ҳиссалари ҳақидаги маълумотларни бериш зарур. Шунда, кишининг виждони тоза, ўзи эса меҳнатга чанқоқ бўлса, унинг қалбида миллати юзасидан фахр пайдо бўлиб, миллатининг маънавий ва иқтисодий салоҳиятини оширишга бел боғлайди. Одам миллатини маънавий бойлигини оширишга бел боғлабдими, билингки, унда миллий гурур пайдо бўлган.

Ватанпарварлик ҳислати, миллий гурурнинг тараккий этган варианти бўлиб, ватан равнақи учун рағбат пайдо қилувчи асосий омиллардан ҳисобланади. Миллий гурур негизида одамларда ватанини севиш қайфияти пайдо бўлиб, уни ошириб бораверилганда, инсон ватанини шунчалик сева бошлайдики, миллати учун, юрти учун, яъни ватани учун фидойиларча меҳнат қилиб, зарур бўлганда жонини ҳам фидо қилишгача тайёр бўлади. Буни ҳақиқий ватанпарварлик дейилади.

Одамларда ватанпарварлик руҳини шакллантириш учун, даст- аввал, уларда миллий гурурни пайдо қилиш керак. Миллий гурур бўлмаган кишида ватанпарварлик туйғусини пайдо қилиб бўлмайди. Бу исбот талаб қилмайдиган аксиоматик ҳақиқатдир. Аммо, яқин ўтмишимизда, миллий гурурни миллатчиликка йўйиб, болаларда миллий гурурини пайдо қилмай туриб, ватанпарварлик туйғусини шакллантирмоқчи бўлганлар. Охир оқибатда, одамларда ватанпарварлик туйғуси йўқ бўлиб кетиб, мамлакатда кичик бир ижтимоий силкиниш бўлган эди, мамлакат парчаланиб, бир қатор майда мустақил давлатларга бўлиниб кетди.

Ватанпарварликнинг акси, ватан тақдирига лоқайдликдир. Ундан ҳам ёмон кўриниши соткинлик. Ота боболари ва ўзи туғилиб ўсган ҳудудни бадном қилиб, хорижий мамлакатларда ўз мамлакатининг камчиликларини кўз-кўз қилиб юрувчи кишиларни ҳеч қандай ваз билан оқлаб бўлмайди.

Байналминал деган ижтимоий сифат ватанпарварлик руҳи асосида шаклланиб, энг юкори фазилатлардан ҳисобланади. Одам миллатини ва ватанини севиб, унга гўёки муҳолиф бўлган бошқа миллатни танқид қилиш мақсадида унинг тарихини, маънавият ва қадриятларини ўргана бошлайди. Чунки, билмаган нарсани киши танқид қилолмайди-да, билар-билмас танқид қила бошлаши билан муҳолиф томон уни сўз билан уриб таштайди. Киши бошқа халқларни маданиятини ўрганиш жараёнида, уларда ҳам жаҳонга тотувли жуда кўп қадриятларни, адабиёт ва санъатлари бор эканини билиб олади. Шундан кейин яқин ва узоқ хориждаги халқлар маънавияти ва маданиятини чуқурроқ ўргана бошлайди. Ўрганиш жараёнида, уларга меҳри ошиб, секин аста уларни ҳам, ўз миллати қаторида яхши кўрадиган бўлади. Байналминал туйғуга эга одамни комилликни яқунига етиб қолган десам бўлади.

Бу ижтимоий сифат, жаҳонда ҳақиқий тинчлик ва тотувликни ўрнатиш, умумжаҳоний иктисодиётни тараққий эттириш, пировардда ер юзида фаровон ҳаёт ўрнатилишининг асосий омили ва гарови бўлиб хизмат қилади. Буни эса, дунёда авваллари бўлган ва мавжуд барча динлар тарғиб қиладилар.

Байналминналликни акси миллатчиликдир. Бу ўта салбий инсоний сифат бўлиб дунёда миллатлараро можарони, барча турдаги урушларни келтириб чиқаради. Жаҳонда бўлиб ўтган минглаб урушлар, миллиардлаб қурбонлар сабабчиси миллатлараро, яъни давлатлараро урушлардир. Миллий гурур фазилат бўлса, миллатчилик разолатдир. Бунга мисоллар жуда кўп. Яқин шарқдаги Фалестин билан Исроил, Ливан билан Сурия. Жанубий Осиёдаги Ҳиндистон билан Покистон орасидаги ва Шимолий Кавказдаги урушлар, миллатчиликнинг натижасидир.

Инсонпарварлик (гуманизм). Бу ижтимоий сифатга эга одам ҳам, умуминсоний кадриятларни тан олибгина қўймай, уларни бор кучи билан муҳофаза қилади. Умуминсоний кадриятларга: ҳар бир инсонни шахс сифатида тан олишлик, унга яшаш, меҳнат қилиш, севиш ва севилиш, ўз иқтидорларини истаганича намоён қилиш ҳуқуқлари киради. Инсонпарвар киши, одамдаги ушбу инсоний ҳуқуқларни тан олиб, уларнинг бузилишига йўл қўймайди.

Инсонпарвар одам бутун инсониятни, шу билан биргаликда, ҳар бир инсонни, унинг ирқи, миллати, ёши ва келиб чиқишидан қатъий назар, чин дилидан севади, унга фақат эзгу ниятда бўлиб, яхшиликлар қилишга шошилади.

Инсонпарварликнинг акси инсонсевмасликдир. Бундай инсон қусурга учраган одам одамови бўлиб, ҳеч кимни севмайди ва ҳеч кимга яхшилик ҳам қилмайди. Ундай фикрлар унинг ҳаёлига ҳам келмайди. Бундайларнинг ўйлагани, фақат ўзи бўлиб, ўзим бўлай деган кишилардир. Одомовилар кўпайган сари, инсонпарварлар ўзини ноқулай ҳис қилиб, узлатга кетишга мажбур бўладилар. Мол-дунёга, шу жумладан, пулга бўлган эътибор кучайган жамиятда айни шундай воқеа рўй беради. Бундай жамият ижтимоий инқироз сари юз тутган бўлади. Шунинг учун ҳам Қуръони каримда – “Ким (фақат) шу дунёни ва унинг зебу зийнатларини истайдиган бўлса, уларга қилган амалларининг ажр-мукофотини шу дунёда комил қилиб берамиз ва улар бу дунёда зиён кўрмайдилар. Ундай кимсалар учун охиратда дўзах ўтидан ўзга ҳеч қандай насиба йўқдир. Уларнинг бу дунёда қилган барча яхшиликлари беҳуда кетур ва қилиб ўтган амаллари бефойдадир”¹¹ - дейилган. Чуқур мазмунга эга бу оятнинг моҳиятига етинг.

Жасурлик. Кишида юкорида санаб ўтилган барча фазилатлар бўлса-ю, жасурлик бўлмаса, бу фазилатлардан ҳеч кимга наф тегмайди. Чунки киши қанчалик ақлини ишлатмасин, қанчалик одобли, билимли, меҳнатсевар, соғлом, ватанпарвар ва бошқа ижобий ижтимоий сифатларга эга бўлмасин, кўрқоклиги

¹¹ Қуръони карим Т.: Чўлпон, 1992, худ сураси – 15-16 оятлар, 148 бет.

туфайли уларни амалда қўллай олмайди. Ишлатган тақдирда ҳам, кўрқиб, эҳтиёткорлик билан қилган ижобий ишларининг унуми ҳам, самараси ҳам бўлмайди. Қўрқоклик имон заифлигини ҳам билдиради.

Инсон ҳар ишни бажаришда, унга кўрқмай киришса, қилган ҳаракати яхши самара беради. Шунинг учун жасурлик, инсоннинг барча ижобий ижтимоий сифатлари учун ҳаракатлантирувчи омил вазифасини ўтайди.

Қўрқоклик, кишининг барча фазилатларини йўққа чиқариши билан бирга, инсон зотиға номуносиб бўлган салбий ижтимоий сифатдир.

Ҳаётда бундайлар анчагина мавжуд бўлиб, бундай кишиларнинг сони кўпайган сари жамият ижтимоий инқироз сари юз тутди. Бу эса жуда ҳам ачинарли ҳолдир. “Бошни кесса ҳам, мард кессин” деган халқ мақоли буни яхши ифодалаб турибди.

Киши ақлини ишлатиб, муайян бир мақсадға етиш режасини туздими, кўрқмасдан уни дарров амалға оширишға ҳаракат қилиши керак. Акс ҳолда, қиладиган ишингиз ё битмайди, ёки сусткашлик билан бажарилган иш, ҳеч кимға керак бўлмай қолади.

Шиддатли. Бу тушунча жасурлик тушунчаси билан ҳамоҳанг бўлиб, кишини бир иш бошласа, унга кўрқмасдан, ғайрат ва шиддат билан киришиб, уни охиригача етгунға қадар сақлаб туришликка айтилади. Одамда барча ижобий ижтимоий сифатлар, шу жумладан, жасурлик ҳам бўлса-ю, ғайрати етмаса, бошлаган иши ўлда-жўлда қолиб, иш бажарилмаслиги мумкин. Битмаган ишнинг ҳеч кимға фойдаси йўқ. “Битган ишға бек етмас”, деган халқ мақоли ҳам бор. Аҳоли ичида бунга ўхшаш кишилар ҳам анчагина топилади. Баъзилар ақли ва билими кўплиги натижасида одоб нуқтаи назардан келиб чиқиб, ватаниға хизмат қилиш мақсадида, меҳнатдан кочмасдан, миллий ғурури кистаб, кўрқмасдан бир ишни бошлайдилар-да, ишни ярмиға етганда ёки охирлаб қолганда, кейин бўлар деб, шиддати етмасдан таштаб қўядилар. Сўнг, бу ишни эсидан ҳам чиқариб юборадилар. Ўқувчи талабаларни, бир иш бошладигизми, сусткашлик қилмасдан, ҳаракат суръатини ишни охиригача сақлаб туришға ҳаракат қилинг, шунда бажараётган ишингизнинг самараси юқори бўлади деб, ўқитинг.

Сабр қаноат инсоннинг юқори ижтимоий сифатлари бўлиб, инсон руҳининг баланд даражаға эришганидан далолат беради. Одамнинг ҳаёт мамоти равон кечиши учун бош панали бўлмоғи, емоқ-ичмоғи, кийинмоғи, бола-чака бокмоғи керак бўлади. Ҳаётий зарур бу нарсаларнинг тури ва саноғи жуда кўп бўлиб, одам ўзининг эҳтиёж тизгинини қўйиб юборса, бу нарсаларнинг ҳаммасиға тўлалигича ҳеч қачон эришолмайди. Шунинг учун ақли расо ва одоби юқори инсон бу нарсаларнинг энг камиға қаноат қилиб юради. Бундай одамни қаноатли инсон дейилади ва унинг халқ ичида обрўйи юқори бўлади.

Ундан ташқари ҳаёт мураккаб нарса бўлиб, киши ҳаёти давомида етишмовчиликлар, қутилмаган қийинчиликлар ёки ундан ҳам ёмони, турли

фало катлар рўй бериб туриши мумкин. Шунда инсон фақат сабр-қаноат ва чидам билан “қуннинг ярми қоронғу бўлса ярми ёруғ бўлади” деб, бу қийинчиликларни енгиши мумкин. Бундай инсонни сабр-тоқатли дейилади. Бу ижтимоий сифат, мақсадга омон-эсон олиб боровчи бирдан-бир омилдир. Кўпчилик сабр тоқат қилмай кўзлаган эзгу мақсадларига етолмай йўлда қолиб қетадилар.

Ҳар қандай қийинчиликларга сабр қилиб, энг оз миқдорга қаноат қилиб юришни, ўзининг ҳаёт тарзи қилиб олган одам бахтлидир.

Саховатлилик. Бу хислат инсоният эришган энг юқори ижтимоий сифат бўлиб, у юқорида қайд қилинган барча фазилатларга эришган одамда намоён бўлади. Саховатли киши ҳамма одамларни миллатидан, ёши, ирки ва келиб чиқишидан қатъий назар, чин дилидан севиб, яхшиликлар қилиш мақсадида, уларни тўғри йўлга етаклайди, ўзидаги билимларни ва топган молу дунёсини тинмай улашади. Бу эса инсоннинг ўта ақллилик ва одоб белгиси бўлибгина қолмай, унинг билими кўп, тани жони соғ ва мард одам эканлигидан далолат беради. Бундай одамнинг имони мукамал бўлиб, Азизиддин Насафий айтганидек, ориф даражасига етиб ундан ҳам ўзиб кетган бўлади. Саховатли одам шўлиқ бахт эгасидир.

Саховатлиликнинг акси, зикналиқдир. Зикна одам, ўзида бор бўлган ва ўзидаги ортиб-тортиб турган нарсаларни ҳам, бошқаларга раво кўрмайди. Аксар ҳолларда, бундай одамнинг ақли яхши ишламайдиган инчинун билими оз, шунинг учун ҳам одобсиз, касалманд, инсоний ва миллий ғурури йўқ, кўрқок ва номард бўлади. Бундай хислатга эга одамнинг бахти қаро бўлади.

Ўзингизга яхшилаб ўзлаштириб олинг! Яхши ижтимоий сифатлар ўзаро ҳамма нарсага бўлгани каби ёмон хислатлар ҳам бири-бири билан боғлиқдир. Битта ёмон қилиққа ўргандингизми, кетидан албатта бошқасини ҳам қилишга мажбурсиз, чунки улар бири бирини етаклаб юради. Ёмон хислатни эгаллагандан яхшисини эгаллаган кўп маротаба фойдали бўлгани учун фақат яхши ижтимоий сифатларни эгаллаган азиз талабалар.

Ушбу мавзунинг тугатар эканмиз, эътиборингизни бир нарсага қаратмоқчимиз. Юқорида кўрсатиб ўтилган фазилатли инсоннинг ўн уч сифати, ўқитувчи ва педагогларга тарбия бераётган ёшлар учун ахлоқ кодекси ҳисобланиб, ҳамма шу сифатларни эгаллашга интилиши керак.

Мавзу бўйича берилган билимларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш учун саволлар

1. Сак, форс ва массагетларнинг инсон сифатларига қўйган талаблари тўғрисида Геродотнинг “Тарих” китобида нима дейилган?
2. Авестода инсоннинг қандай фазилатлари улуғланган?
3. Ислом таълимотида киши ижтимоий сифатларига қўйиладиган талабларни санаб беринг?

4. Ақли ва билимли деган тушунчаларни шарҳланг?
5. Одобли ва меҳнатсевар киши қандай бўлади?
6. Соғ ва саломат одам деб, қандай кишига айтилади?
7. Миллий ғурур ва ватанпарварлик хислатларини узвийлиги ва фарқлари?
8. Байналминал ва инсонпарвар кишини таърифлаб беринг?
9. Жасур ва шиддатли киши қандай бўлади?
10. Сабр қаноатли ва саҳоватли фазилатларни тушунтириб беринг?

II Бўлим

5 – Мавзу: Таълим-тарбия жараёни шакл ва мазмунини ҳам да усул ва услубларини тадқиқ этувчи илм (ДИДАКТИКА)

Режа:

1. Дидактиканинг тадқиқот предмети.
2. “Ижтимоий тарбия”.
3. “Таълим ва тарбия”.
4. “Шахсни шакллантириш ва қамол топтириш”.
5. “Тақомиллашув”.
6. “Ўқитиш” ва “Ўқиш”.
7. “Ўқув жараёни”.

Дидактика таълим назарияси деган тушунчани англатади. Таълим назарияси таълим-тарбия жараёнида амал қилиниши шарт бўлган таълим усуллари, таълим-тарбия шакллари ва педагогикадаги асосий тушунчаларни ўз ичига олади.

Демак, дидактика ёш авлодни “нимага ўқитиш”, “нимани ўқитиш” ва “қандай ўқитиш” каби саволларга жавоб беради. Дидактика ўқитишнинг умумий қонун ва қонуниятларини аниқлаб бериши билан бирга, ҳар бир ўқув фанининг ўқитиш усуллари учун асос бўлиб хизмат қилади.

Дидактика бутун педагогик фаолият учун, яъни таълим ва тарбия билан шуғулланувчиларнинг назарий ва амалий ҳаракатлари учун методологик асос вазифасини ўтар экан, у тинмай изланиши тадқиқот ишларини олиб бориши керак бўлади.

Шундай экан, дидактиканинг тадқиқот объекти, предмети, мақсади ва тадқиқот олиб бориш усуллари нимадан иборат, деган саволларга жавоб топамиз.

Умуман илмнинг тадқиқот объекти деганда, муайян илм соҳаси ўз тадқиқотларини нимага қаратган? деган саволга жавоб топишини талаб қилади. Дидактиканинг тадқиқот объекти таълим-тарбия жараёнидир.

Хар қандай илмнинг тадқиқот предмети деганда, муайян илм ўз тадқиқотларини йўналтирган объектининг нимасини ўрганади, деган саволга жавоб беради. Чунки ҳар қандай оддий бир объектнинг ҳам жабҳалари кўп бўлади. Тадқиқот объекти нимани ўрганади деган саволга жавоб берса, тадқиқот предмети, шу ниманинг нимасини, яъни қайси жабҳасини ўрганади? деган саволга жавоб бериши шарт. Бу илмшуносликда қабул қилинган тартиб бўлиб, ундан чикиб кетишлик мумкин эмас.

Дидактиканинг тадқиқот предмети таълим-тарбия жараёнини ташкил этувчи “таълим-тарбия оловчи”, “таълим-тарбия берувчи”, “ўқув дастур, дарслик ва бошқа дидактик материаллар”, “ўқитишнинг усул ва услублари” ҳамда “ўқитишнинг техник воситалари” **орасидаги функционал алоқадорликлардир.**

Мақсади, шу алоқадорликларнинг мавжудлиги таълим-тарбия жараёнининг ички қонуниятидан келиб чиққанлигини исботлаш ва уларни бир-бирига мутаносиб равишда тараққий эттиришдир.

Бу деган сўз, таълим-тарбия жараёнида қатнашувчи бирон бир элементи ўзгарса, унинг бошқа қисмларининг ҳам шунга мослаштириш зарур эканини исботлаб беришдир. Масалан, таълим-тарбия жараёни кечадиган синф ёки аудиториядаги педагог ўзгарса, таълим-тарбия жараёнини шакллантирувчи ўқитишнинг усул ва услублари, техник воситалардан фойдаланиш усуллари ҳам ўзгариши мумкин. Ёки, ўқитишнинг дастури ўзгарса, дарслик ва бошқа дидактик материаллар ҳамда ўқитувчи ўзини ва дарс бериш усуллари бир оз бўлса-да ўзгартиришга мажбур. Чунки улар ўзаро функционал боғлиқдирлар. Дидактиканинг мақсади мана шу ўзгаришларни асослаб, таълим-тарбия жараёнига муайян қонуниятлар асосида кечишини илмий-назарий томонидан асослаб беришликдир.

Дидактика ўз тадқиқотларини олиб бориш жараёнида қуйидаги анъанавий тадқиқот усулларида фойдаланади: тарихий ва илмий адабиётларни таҳлил қилиш, ўқув-услубий ҳужжатларни ўрганиш, фанлардан билим бериш амалиётини синтезлаш, статик усуллар, мақсадли суҳбат, қиёсий тасниф, таққослаш ва ҳоказо. Шу билан биргаликда, дидактикада нисбатан янги ҳисобланувчи – мажму ёндошув, графоаналитик, математик моделлаштириш, социологик тадқиқот усулларида ҳам фойдаланилади.

Яхлит таълим-тарбия жараёнида дидактика фанининг вазифалари:

Биринчи вазифаси – билим эгаллаш ва уларни кўникма ва малакага айлантириш қонуниятларини аниқлаб бериш. Бу борада дидактика анча ютуқларга эришган бўлиб, таълим-тарбия жараёнини амалга оширишнинг қуйидаги қонуниятларини, яъни тамойилларини аниқлаган. Буларга: билимни узатишда илмий асослаб бериш, таълим оловчилар имконияти ва ёш хусусиятларидан келиб чиқиш, кўргазмалилик, мунтазамлик, таълим ва амалиёт бирлиги, онглилик ва фаоллик, тизимлик ва изчиллик, таълим ва

тарбиянинг бирлиги тамойиллари киради. Буларни, дарслигимизнинг кейинги саҳифаларида батафсил тушунтириб берилади.

Иккинчи вазифаси - таълим мазмунининг тузилиши ва ҳажмининг белгилаш.

Учинчиси – таълим-тарбия беришнинг шакллари ва усулларини такомиллаштириш.

Тўртинчи вазифаси – яхлит таълим-тарбия жараёнининг ўқувчи ва талабаларнинг тарбияланганлик ҳолатига ижобий таъсирни таъминлаш. Қуйида шуларнинг баёнига ўтамиз.

Билим ва кўникмаларни таркиб топтириш нақадар зарур бўлса-да, ҳозирги дидактика ана шу соҳа билангина чекланиб қолмайди.

Эндиликда, ўқувчиларни камол топтиришда керакли натижалар берадиган ўқиш жараёнининг илмий асосларини ишлаб чиқиш зарурияти туғилди. Ўқувчи ва талабаларнинг камол топиши таълим-тарбия жараёнида амалга ошириш сабабли билим ва кўникмаларни шакллантиришга қаратилган дидактик принциплар маълум натижани беради. Аммо вазифа фақат қандайдир натижаларга эришиш эмас, балки талабаларни камол топтириш учун ўқитишнинг энг юқори самарадорлигини таъминлашдан иборатдир. Бунинг учун эса ўқув жараёнини янги тузилишини ишлаб чиқиш керак. Мана шундай муҳим масалани кўриб чиқилиши ўқув муассасасидаги таълим-тарбиянинг бирлигини таъминлашга хизмат қилади. Ўз-ўзидан аёнки, мазкур вазифани амалга ошириш учун зарурий илмий асосларни яратиш соҳаси бўлган дидактика, яъни таълим-тарбия назариясига тааллуқлидир.

Ўқитиш назарияси билимлар, маълумотлар ва далилларнинг катта захирасига эга, уларнинг бир қисми тизимлаштирилган, бир қисми мажмуга келтирилиб тартибга солинган.

Ўқитиш жараёнининг ички тузилишининг таркибий қисмлари – мақсадли рағбатлантириш, мазмуни, ўқитишнинг шакл ва услубларини ажратилиши алоҳида аҳамият касб этади.

Педагогик ечимларни танлаш назарияси ишлаб чиқишнинг методологик асоси – ўқитиш жараёнининг мавжуд барча қонуниятларини ҳисобга олиш фикри билан мунтазам алоқада бўлади. Бошқача айтганда, ўқитиш жараёнининг мавжуд ҳамма қонуниятларини албатта биргаликда ҳисобга олиш билангина таълим масалаларини тўғри ҳал қилиш мумкин.

Ўқитиш қоидадагидек бўлиши учун ҳар бир талаба ўзининг ҳақиқий ўқиш имкониятларига мувофиқ даражада билимларни ўзлаштириши, тарбияланиши керак бўлади.

Ўқитиш рисоладагидек бўлиши учун талаба ва педагоглар аудитория ва уйдаги ишлар вақтининг ўзлари учун гигиеник ва физиологик жиҳатдан белгиланган нормаларига эга бўлиши керак.

Режалаштиришни оптималлаштиришнинг асосий йўллари ўқитишнинг вазифаларини таълим бериш, тарбиялаш билан биргаликда лойиҳалашга мажму

ёндошиш ҳамда ўқитиш вазифаларини у амалга оширадиган системасининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда муайянлаштиришдир.

Педагогик жараёни режалаштиришда қуйидаги усуллардан фойдаланилади: ўқитиш мазмунининг қўйилган вазифаларини энг муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган ўзига мос вариантини танлаш; ўқитишнинг қўйилган вазифаларни белгиланган вақт ичида муваффақиятли ҳал қилишни таъминлайдиган усуллари ва услубларини танлаш; масалаларни муваффақиятли ҳал қилишни, шу жумладан ўқувчиларга табақали ёндошишни таъминлайдиган ташкилий шакллари танлаш.

Ҳозирги пайтдаги таълимнинг муҳим жиҳатларига – таълим мазмунини бошқатдан ишлаб чиқиш, муаммоли камол топтирувчи ўқитиш, талабаларнинг ўқишини янада фаоллаштириш, янги ўқитиш усулларини яратиш, ўқув материални ташкил қилиш ва уни структуралаштириш каби муаммолар жадал ўрганилмоқда.

Таълим мазмунининг ишлаб чиқилган назариясида қуйидаги қоидалар талқин қилинган.

Таълим мазмунида жамиятнинг маънавий ва моддий элементлари, шу жумладан : табиат, жамият ва инсон ҳақидаги билимлар, ижодий фаолият тажрибаси, инсоннинг муносабатлари, бошқариш фаолияти, ҳудудий ва ҳаёти ифодаланиши лозим.

Таълимнинг мазмуни умумий, политехник ва касбкорлик компонентларининг бирлигини акс эттириши керак.

Таълимнинг мазмуни муайян ёшга қаратилган бўлади ва жамиятнинг ривожланиш даражасидан келиб чиқади.

Таълимнинг мазмунидаги ажратилган тўрт компонент ҳажми ва мазмуни бўйича ўзаро айнан мувофиқ бўлиши керак.

Таълим назариясидан муаммоли ўқитишни жорий этиш, шунингдек ўқув жараёнини табақалаштириш ва индивидуаллаштириш йўллари излаш бўйича фаол ишлар олиб борилмоқда.

Муаммоли ўқитишнинг назарияда ишлаб чиқилган асосий ғояларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

Таълимий билишни илмий билишга мувофиқ моделлаштириш ғояси, яъни муаммоли вазиятни вужудга келтириш – гипотезани олға суриш – гипотезани асослаш – гипотезани ҳал қилиш – уни тасдиқлаш ёки рад этишдек зарур ҳалқаларни ўз ичига олган муаммоли ўқитиш.

Талабаларнинг ижодий имкониятлари ва қобилиятларини ривожлантириш, уларда тадқиқотчиликка оид кўникма ва малакаларни тарбиялаш ғояси.

Муаммоли ўқитиш назариясида катор қонуниятлар ифодаланади ва тажриба йўли билан асосланадики, улардан муаммоли дарс ўтиш билан муаммоли ўргатишнинг бирлиги ва бир-бирини таъкидлаш этиши, талабаларнинг тайёргарлик даражаси билан муаммоли ўргатиш даражасининг мувофиқлиги каби қонуниятларни ажратиш мумкин.

Дидактикада ишлаб чиқилган талабаларнинг билиш фаоллигини фаоллаштириш назарияси муаммоли ўқитиш назариясига жуда яқиндир.

Фаоллик назариясининг асосий ғояси ҳам махсус ташкил этилган таълим муҳитида талабаларнинг фаоллигини тобора ошириб боришдан иборатдир.

Ишлаб чиқилган фаоллик назарияси ўқув жараёнида билимларни ўзлаштириш, уларни қайта ишлаш ва қўллашнинг (муаммоли ва репродуктив) усуллари ўрганиш бўйича ташкил этиладиган ўзини-ўзи бошқариладиган фаолликдан иборат.

Мазкур қонуниятлар асосида амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик куйидаги назарий қондаларни ифодалаш мумкин.

Фаоллаштириш воситалари мажмуи, таълимнинг мазмуни, ўқитишнинг шакл ва услублари, мақсадга мувофиқ ўз-ўзини бошқарадиган жараён сифатида ташкил қилишни таъминлаши учун улар куйидаги талабларга жавоб бериши керак:

Таълимнинг ҳамма босқичларида талабаларда ўқитишнинг ички мотивларини кўзғатиш ва ривожлантириш;

Талабаларни ўз олдларига тегишли мақсадларини қўйиш ва келгусидаги фаолиятларини режалаштиришга рағбатлантириш механизмларини тақомиллаштириш;

Талабаларда ахборотларни қайта ишлашга доир таълимий ва ақлий кўникмаларнинг шаклланишини таъминлаш;

Ўқувчи талабаларнинг ўрганиш-билиш мақсадларига эришиш учун жисмоний, ахлоқий ва иродавий кучларини ошириш;

Таълим-тарбия жараёнида назорат ва ўзини-ўзи бошқариш орқали талабалар ўзининг ўқув-билиш фаоллигини баҳолашини таъминлаш. Шу қондаларга риоя қилинса, таълим-тарбия самарадорлиги янада ошади.

Таълим-тарбия жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий даражаси ва маданияти, унинг сиёсий ва мафкуравий тузилиши мазмунини белгилайдиган масалаларни ҳал қилади. Шунинг учун оиладаги ёки жамоадаги, ёки мактабдаги, ишлаб чиқаришдаги мақсадга мувофиқ ёки тасодифий тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоий бўлади, чунки ҳар қандай тарбия ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади ва кишининг ижтимоий моҳиятини оширишга йўналтирилган бўлади.

“Ижтимоий тарбия” иборасидан анча тор маънода шахсга таъсир кўрсатишнинг махсус тузилган ижтимоий институтларда амалга ошириладиган, оиладаги ва яқин атроф ижтимоий муҳитдаги тарбиядан фарқли жараёни ифодалаш учун фойдаланилади.

“Таълим ва тарбия” тушунчаларини қайси бири кенгроқ маънога эга эканлиги хусусидаги фикрлар, бу атамаларнинг қайси маънода ишлатилишига бориб такалади. Адабиётларда кўп учрайдиган “таълим” ва “тарбия” тушунчаларини педагогик жараёнинг қарама-қарши томонлари ни ифодалаш учун қўллаш ҳоллари ҳам мавжуд. Бинобарин, таълим билим беришнинг

мақсадга мувофиқ жараёни сифатида доимо муайян шахсларни тарбиялашни ўз ичига олади. Тарбиянинг йўналиши эса, ҳатто, таълимнинг мазмуни ва савияси билан расман бир хил бўлса ҳам, принцип жиҳатдан турлича.

Таълим-тарбия муассасаларида амалга ошириладиган чуқур педагогик жараён сифатидаги тарбия ҳақида гапириш унинг фақат бир томонини – касбий жиҳатини кўрсатишини билдиради.

Тарбия ҳамма вақт халқ орасидаги ҳодиса, ижтимоий ҳаётнинг доимий категорияси ҳисобланган. Тарбия шахсни мақсадга мувофиқ йўсинда шакллантириш, унда фазилатларни таркиб топтириш жараёнидир. Тарбия тарбияни амалга оширувчилар кутадиган натижа мавжудлигини талаб қилади. У икки турдаги фаолиятни, яъни шаклланувчи ва шакллантирувчи фаолиятни тақазо этади. Бажарувчилар тарбиянинг ташкилотчилари, шаклланувчи фаолиятни бажарувчилар эса тарбиянинг ёлғиз ёки жамоавий объектлари ҳисобланади.

Тарбиянинг ўзига хос хусусиятлари унинг икки томони – объект ва субъект жиҳатлари мавжудлигидир. Унинг шакллантирувчи фаолиятларини бажарувчилар ўзлари хоҳласа-хоҳламаса тарбиянинг объекти эканлигида кўринади. Юқорида таъкидланганидек, объектик шаклланувчи ва шакллантирувчи фаолиятлар ҳамда уларнинг элементлари ўртасида, шунингдек, ҳар бир фаолиятнинг элементлари ўртасида узвий боғланиш мавжудлигида намоён бўлади.

Шакллантирувчи ва шаклланувчи фаолиятнинг субъектив томони у ёки бу фаолиятни бажарувчилар субъектлар ҳисобланади ва тарбиянинг натижалари уларнинг ички ҳолатига, эгалланган шахсий хусусиятлари, қизиқишлари, эҳтиёжлари ҳамда қобилиятларига боғлиқ бўлади.

Тарбия баъзан эгалланган билимларни, фаолият тажрибаларини келажак авлодга беришнинг йўли сифатида, баъзан эришилган маънавий маданиятни қайта тиклаш ва ривожлантиришнинг омили сифатида ва баъзан ижтимоий муносабатларнинг алоҳида шакли сифатида таърифланади.

Тарбиянинг мақсади – унинг кўзланган натижасидир. У жамият ривожланишининг эҳтиёжларини ўзида акс эттиради ва жамоатчилик ҳамда давлат ҳужжатларида ифодаланади, педагогик таълимотлар ва назарияларда муайянлаштирилади ҳамда батафсил ёритилади.

Тарбиянинг мақсади – шахсни ҳар томонлама ва уйғун камол топтириш, унинг маънавий, ахлокий, эстетик кадриятларини шакллантириш, юксак даражада уюшган ва шаклланган жамоаларни вужудга келтиришдир. Тарбиянинг мақсадларини охириги ва оралик, умумий ва муайян, асосий ва йўл-йўлақай мақсадларга таснифлаш мумкин. Мақсад билан бир қаторда ҳал қилиниши мақсадга эришишни таъминлайдиган вазифалар ҳам туради.

“Шахсни шакллантириш ва камол топтириш” тушунчаси – шахсни ўсиши, қандайдир янги хусусият ва фазилатларга эга бўлиши жараёнидир. **“Шакллантириш”** тушунчаси **“тарбиялаш”** тушунчасига нисбатан кенгрок

бўлиб, у шахс ва жамоанинг таркиб топишига таъсир кўрсатадиган ҳамма нарсани, шу жумладан, мақсадга мувофиқ жараёнларни ҳам, мақсадга номувофиқ жараёнларни ҳам ўз ичига олади. “шакллантириш” ва “тарбиялаш” тушунчалари жиддий чегараланса, инсонни табиат ходисалари тарбиялайди, деб бўлмайди. Инсонни фақат кишилар тарбиялайди, табиат ходисалари шахсни шакллантириши мумкин, аммо уни тарбиялай олмайди.

Шахс ижтимоий муносабатлар, шу жумладан тарбия омили, ижтимоий ишлаб чиқариш, маданий, психологик омиллардан иборат ички омилларнинг таъсири натижасида шаклланади.

Шахс шаклланишининг асоси унинг фаолияти бўлиб, бу фаолият доимо ўзини вужудга келтирган ёки ташкил этган шахсга нисбатан шаклланувчи бўлади.

Жамоанинг шаклланиши ҳам ташки омиллар – ижтимоий муносабатлар, тарбия воситалари ва ижтимоий муҳит ҳамда ички ижтимоий муносабатлар таъсири натижасида амалга ошади.

Тарбиялаш сингари шакллантиришда ҳам доимо шахсни ва жамоани такомиллаштириш назарда тутилади.

“Такомиллашув” - қарама-қаршилиқларнинг бирлиги ва курашини таъказо этади, ана шу бирлик ҳамда кураш натижасида рўй берадиган қучланиш, ўз-ўзидан ҳаракатланишни келтириб чиқаради.

Шахс ва жамоа такомиллашувининг самараси уларнинг ҳолатидаги сифат ўзгаришида намоён бўлади.

Шахс такомиллашувининг манбаи эҳтиёжлар ва уларни қондириш йўллари орасидаги зиддиятлардир. Жамоа такомиллашувининг манбаи ҳам зиддиятлар ҳисобланади. Психологлар жуда кўп зиддиятларни, шу жумладан шахслар ва жамоаларнинг манфаатлари ўртасидаги, раҳбарларнинг жамоага қўядиган талаблари билан жамоанинг ана шу талабларини бажариш орасидаги зиддиятларни аниқлаганлар. Ана шу зиддиятларни ҳал қилинганда ривожланиш, такомиллашиш содир бўлади.

“Ўқитиш” ва “ўқиш” тушунчалари. Ўқиш сўзини дидактиклар ва психологлар илгаридан, ҳозир ҳам турлича шарҳлайдилар. Ўқиш мақсад, мазмун ва ҳаракатлар билан боғлиқ бўлиб, улар ёрдамида талабалар маълум билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштирадилар, ўқиш талабанинг фаоллиги натижасида ривожланади, характер касб этади, у турли шаклларда (меҳнат, жамоатчилик фаолияти, китобхонлик, ўйин ва ҳоказо тариқасида) амалга ошиши мумкин, билишга таянади ҳамда индивидуал тажрибага шахснинг ҳулкида ўзгаришни вужудга келтиради.

Ана шу тушунтиришлардан кейин “ўқиш” деган тушунчанинг таърифини келтириш мумкин. Биз ўқиш деганда талабалар воқеликни бевосита ва билвосита билиш давомида маълум билимлар, кўникмалар ва малакалар – режали ўзлаштиришнинг мақсадга мувофиқ жараёнини тушунамиз. Бунда ўқиш жараёни маълум даражада қучли мотивлаштиришдан вужудга келади ва

унинг натижаси шахсни қарашлари, эътикод, хатти-ҳаракатлари, умумий камолотига, қисқаси, унинг хулқига таъсир кўрсатадиган мавжуд билимлар ва кўникмалар захирасининг ортишида намоён бўлади, деб биламиз.

Ўқиш ибораси тасодифий жараён маъносида ҳам, ўқиш жараёнига мунтазам, режали ва бевосита раҳбарлик қилиш маъносида ҳам қўлланилади. Ана шу иккинчи маънодаги ўқиш жараёни нисбатан узок вақт, баъзан қўп йиллар мобайнида ўқитиш жараёни билан ҳамбарчас боғлиқ бўлади. Шунинг ҳисобга олиб маъзкур иккала жараённи қўпинча умумий ном билан таърифлаймиз ва ўқитиш-ўқиш жараёнларини таълим жараёни, деймиз. Бу жараёнда фақат ўқиш билан талабалар маълум миқдордаги билим ва кўникмаларни ўзлаштиришга ёрдам берадиган шароитларни яратиш билан боғлиқ ҳаракатлар эмас, балки ана шу шароитлардан тўғри фойдаланишни назорат қилиш элементлари ҳам намоён бўлиб, улар бир бутунни ҳосил қиладилар.

Педагог талабалар ишининг боришини кузатиш ва улар эришган натижаларни баҳолаш асосида ўзининг кўрсатмалари, йўналтирувчи саволлари, тегишли тушунтиришлари ва ҳоказолар билан болаларнинг ўқув фаолияти жараёнига тузатишлар киритади. Шунга кўра таълим биринчидан ўқишни, иккинчидан ўқитишни, яъни ўқишни ва шу билан бирга уни назорат қилиш ҳамда тузатиш тадбирларини ўз ичига олади, дейиш мумкин.

Ўқитиш ғоятда мураккаб иш, бунинг далили сифатида шунини айтиш жоизки, педагогнинг таълим жараёнидаги раҳбарлик ролини таъминлашга уриниши ва ҳаракатларини саклашга интилиши ўртасидаги таълимга ҳос диалектик зиддият аслида юксалишнинг манбаидир. Шунингдек, ўқитишда деярли ҳамма вақт унинг тарбиявий жиҳатлари яққол билиниб туради.

Таълим мақсад, мазмун, ўқитувчининг шахси, талабалардаги дастлабки билимларнинг характери, ўқитишнинг моддий-техник базаси ва бошқа омиллар билан белгиланади.

Фаробий ўзининг “Идеал шахар аҳолисининг маслағи” номли рисоласида таъкидлаганидек, фан ўқитиш орқали ўзлаштирилса, фазилатлар тарбия ёрдамида эгалланади. Ўқитиш фақат ақлнинг чиниқиши учун эмас, балки умумий маънавий, шу жумладан, ахлоқий камол топиш учун ҳам асосдир. Ўқитиш ва тарбиялаш ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, шахсни маънавий камол топтиришнинг турли йўлларидир.

Халқ педагогикасида инсон ақлан баркамол бўлишининг энг муҳим шартини бол алиғида ўқитиш ва тарбиялаш деб ҳисоблайди.

Ўқитиш маълум қонуниятларга бўйсунди ва умумфалсафий методология мувофиқ бу қонуниятлар таълим жараёни билан анча кенгрок ижтимоий жараёнлар ўртасидаги умумий, муҳим, зарур, барқарор алоқалардан, шунингдек, таълимнинг алоҳида компонентлари, яъни унинг мақсади, мазмуни, шакли, усуллари ва услублари ўртасидаги ички боғланишлардан иборатдир. Аниқланган дидактик қонуниятлардан қатор асосий талаблар келиб чиқади,

уларга риоя қилиш ўқитишнинг сифатли ва самарали амалга ошувини таъминлайди.

Таълим жараёнининг натижаси баъзан фақат талабаларнинг маълум билимлар ва кўникмалар тизимини ўзлаштиришидан иборат бўлади. лекин бу жараён талабаларнинг ҳар томонлама камол топтиришга жиддий ижобий таъсир кўрсатиши мумкин.

Таълим жараёни – мураккаб ва кўп қиррали жараёндир. Расмий таълим-тарбиянинг назирiasi умуман ана шу жараёни унинг таркибий қисмларини ва уларнинг компонентларини ёритади. Тушунчалар, мазмун ёрдамида ана шу яхлит жараёнинг мавжудлиги сабабини ёки усулларини баён қилади.

“Ўқув жараёни” тушунчаси таълимнинг барча компонентларини, ўқитиш ва унда фойдаланиладиган воситаларни ҳам, муайян вазифаларни ҳал қилиш учун таълимнинг усулларини ҳам, унда мустақил ишлайдиган талабани ҳам, ўқув жараёнида кўргазмали ва техник воситалар билан жиҳозлашни ҳам ўз ичига олади. Шунинг натижасида таълимнинг қуйидаги қонуниятлари ёритилди:

Таълим жараёни қонуний равишда ижтимоий жараёнлардан ва жамиятнинг эҳтиёжларидан келиб чиққан;

Таълим жараёни яхлит педагогик жараёнга кирадиган ўқиш, тарбиялаш ва камол топтириш жараёнлари билан қонуний равишда боғлиқдир;

Таълим талабалар имкониятига қонуний равишда боғлиқдир;

Таълим ўзи амалга ошириладиган ташқи ижтимоий шароитларга боғлиқдир;

Ўқитиш ва ўқиш жараёнлари яхлит таълим жараёнида қонуний равишда боғлиқдир;

Таълим мазмуни қонуний равишда жамият эҳтиёжларини, фан ривожланишининг даража ва мантиқини, талабалар ўқув имкониятлари ва таълим учун ташқи ижтимоий шароитларни акс эттирадиган вазифаларга боғлиқдир;

Ўқув фаолиятини кучайтириш, ташкил этиш ва назорат қилиш, қонуний равишда таълим вазифалари ва мазмунига боғлиқдир;

Таълимнинг ташкилий шакллари қонуний равишда унинг вазифаларига, мазмуни ва усулларига боғлиқ;

Тегишли шароитларда ўқув жараёнининг барча компонентлари қонуний равишда ўзаро боғланиши таълимнинг пухта англаниши ва амалий натижаларини таъминлайди.

Таълимнинг қонуниятларини педагогиканинг умумий асосларида ифодаланган қонуниятлар билан таққосласа, улар ўртасида боғланиш яққол кўринади. Таълимнинг қатор қонуниятлари мантиқан педагогик жараёнинг умумий қонуниятларидан келиб чиқади. Таълим қонуниятларига амал қилишлик дидактика принципларига амал қилишлик демакдир.

Мавзу бўйича берилган билимларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш учун саволлар

1. Дидактика деганда нимани тушунаси?
2. Дидактиканинг педагогик фаолиятда тутган ўрнини белгиланг?
3. Дидактиканинг тадқиқот объекти, предмети ва мақсадини аниқланг?
4. Дидактика фанининг вазифаларини кўрсатинг?
5. Ижтимоий тарбияни тушунтириб беринг?
6. Таълим ва тарбия тушунчаларини шарҳлаб беринг?
7. Шахсни шаклланиши ва камол топиш жараёнини тушунтириб беринг?
8. Такомиллашиш нима?
9. Ўқитиш ва ўқиш тушунчаларини шарҳланг?
10. Ўқув жараёнини тушунтириб беринг?

6 – Мавзу: Таълим-тарбия қонун ва қоидалари ҳамда тамойиллари

Режа:

1. Қонуният.
2. Қонун.
3. Тамойил.
4. Таълим қонунлари.
5. Дидактика тамойиллари.

Аввалги мавзуимиздан дидактиканинг ўзи тўғрисида етарли маълумотга эга бўлдик. Дидактиканинг асосий вазифаси таълим-тарбия жараёнида объектив ҳукм сурувчи қонуниятларни аниқлаб, улар асосида таълим-тарбия жараёнини амалга оширишнинг қонун ва қоидалари ҳамда тамойилларини тузиб беришдир. Дидактика ўз вазифасини бажариб, таълим-тарбия жараёнида амал қилиниши шарт бўлган қонунларни, қоидаларни ва тамойилларни ишлаб чиққан. Қуйида шулар баёнига ўтамиз.

Аввал бошдан “қонуният”, “қонун”, “тамойил”, “қоида” деган тушунчаларни том маъносини билиб олайлик.

Қонуният – бизнинг ихтиёримиздан ташқари объектив мавжуд бўлган нарс ва ҳодисалар ўртасидаги, уларнинг тадрижий ривож (эволюцияси) заруриятдан келиб чиққан боғланиш. Табиий фанларда, уни қонун деб ҳам номлайдилар. Масалан, Ернинг тортилиш қонуни, Марказдан қочма куч қонуни, Жовул-Ленц қонуни ва ҳоказо.

Таълим-тарбия жараёнининг қонуниятларини тушунтирадиган бўлсак, улар таълим-тарбия жараёнининг тадрижий ривож заруриятдан келиб чиқувчи таълим-тарбияни бир бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардир. Чунончи, таълим берувчи ва таълим олувчи

орасидаги зарурий боғлиқлик ёки таълим беручи билан ўқув дастур орасидаги зарурий боғлиқлик ва ҳоказо.

Конун атамаси аслида инсоният томонидан яратилган тартиб ва қоидаларга нисбатан ишлатилади. Аммо табиий фанларда, уларни ўрганиш жараёнида аниқланган тартибларни Худо томонидан ишлаб чиқилган тартиб деган мазмунда, уни конун деб номланиб кетган. Изоҳли луғатларда бу атамалар синоним сифатида қўлланилган. Илмий нуктаи назардан қаралганда, табиий фанлардаги табиат қонунларидан ташқари, барча бизнинг иштиёримиздан ташқарида мавжуд бўлган ва уларнинг тадрижий ривожини натижасида пайдо бўлган боғлиқликларни қонуният дейилади. Ижтимоий ҳаётдаги инсон ва нарсалар орасидаги гоҳо зарурий, гоҳо нозарурий (бировни фойдасини кўзлаб) ўрнатилган боғлиқликлар **конун дейилади**.

Тамойил (принцип) – бу объектив мавжуд қонуниятлардан, яъни бутунни бутун қилиб турувчи қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб, амал қилиниши лозим бўлган ҳаракатлар мойиллигидир.

Таълим-тарбиянинг тамойиллари ўқиш ва ўқитиш жараёнида объектив мавжуд бўлган ва уни бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиқиб, одамлар томонидан ишлаб чиқилган ва таълим-тарбия жараёнида амал қилишликка тавсия этилган ҳаракатлар тартибининг мойиллигидир.

Қоида – бу инсон ҳаракат тартибининг охириги бочкичи бўлиб, объектив қонуниятлар асосида ишлаб чиқилган тамойилларнинг у ёки бу ҳаракатларини чуқурлаштириб, конкретлаштириб берувчи ҳаракат тартибидир. Қоидалар назария билан амалиёт орасини боғлаб турувчи воситадир.

Уни педагогик жараён мисолида кўрадиган бўлсак, у ўқитиш қоидаларида намоён бўлади. Ўқитиш қоидалари типик вазиятларда ўқитувчиларнинг типик ҳаракати ифода этилган. Бошқача қилиб айтганда, дидактик қоидалар типик педагогик вазиятда ўқитувчи ва ўқувчи ўзини қандай тутиши кераклигини кўрсатиб берадилар. Шунинг учун улар амалиётга яқин турадилар.

Педагогик адабиётда педагогик қоидаларга икки хилдаги қараш мавжуд. Биринчиси, амалиётчи ўқитувчиларга дидактика қонуниятлари ва тамойилларини билиш шарт эмас, улар олимлар томонидан ишлаб чиқилган дарс ўтиш қоидаларини ўзлаштириб олсалар, шунинг ўзи етарли дейдилар. Шу кунда хорижий мамлакатларда ва Октябрь инқилобидан олдинги рус педагогикасида бу фикр устунлик қилган. Бу масалага иккинчи турдаги қараш ҳам бор, улар амалиётчи ўқитувчиларнинг фақат тайёр ўқитиш қоидаларига боғлаб қўйсак, уларнинг ташаббускорлигини чеклаб қўйган бўламиз дейдилар. Буларнинг иккаласининг фикрларида ҳам мантиқ бор. Ҳақиқат, ҳар доимдагидек, иккаласининг ўртасида ётади. Ўқитувчиларнинг педагогик қоидаларга қаттиқ боғлаб қўйиб, уларнинг эркини чеклаш ёмон бўлгани каби, амалиётдан узилган ва жуда ҳам назарийлашган педагогик тамойилларни ва қонуниятларини педагоглардан талаб қилиш ва педагогик жараёни эркин

ҳаракатларга айлантириб қўйиш ҳам ноўрин. Таълим-тарбияда, бошқа меҳнат турларидагидек, стандарт ҳолатлар жуда кўп. Бу ҳолда ўқитувчи учун кўп ҳам ташаббус кўрсатиши шарт эмас, акс ҳолларда, ўқитувчининг ташаббускорлиги дарсни муваффақиятли ўтишига ҳалал ҳам беради. Бу ҳолда, дарс ўтганда айнан қоидаларга риоя қилиш талаб қилинади.

Қоидалар дидактика тамойилларидан келиб чиққани каби, дидактика тамойиллари ўз ифодасини педагогик қоидаларда топади. Бироқ, қоидалар ўз ичига яна кўп сонли ўқитувчи ва педагогларнинг кўп йиллик тажрибасини ҳам камраб олган бўлади.

Дарс ўтиш қоидалари қанча деган саволга К.Д.Ушинскийнинг сўзларини келтириш ўринлидир. У, барча педагогик қоидаларни бир вараққа сигдириш ҳам мумкин, улардан бир неча жилтти китоблар ҳам яратиш мумкин, деган экан.

Одатда улар тавсиянома, қўлланма ва эслатмалар сифатида берилади.

Таълим қонунлари. Таълим қонунлари тўғрисида гап борганда, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи мамлакатларда гоҳо таълим тамойилларини ҳам, гоҳо таълим қоидаларини ҳам қонун деб юритилиши кузатилади. Шунинг учун, қонун деб аниқ айтилган Америкалик Торндайк мактаби бўйича қуйидаги қонунларни қайд қилиш билан чекланамиз.

Ўзаро боғлиқлик қонуни – таълим-тарбия жараёнида **иккита рухий ҳаракатнинг ўзаро боғлиқликдаги ривожланиш қонуни**. Бу қонун бўйича таълим-тарбия жараёни таълим берувчи ва таълим олувчи руҳининг бир йўналишдаги ҳаракатини таъказо этади. Бу қонунга биноан, агар таълим-тарбия жараёнини ташкил қилувчи икки шахснинг бирининг руҳ ҳаракати иккинчисиники билан мос тушмаса, таълим-тарбия жараёни содир бўлмайди. Билим бериш жараёни содир бўлиши мумкин, тазйиқ йўли билан, аммо ҳақиқий таълим-тарбия жараёни амалга ошмайди. Бу қонунга биноан дарсни ташкил қилиш ва уни амалга ошириш учун педагог синфда ёки аудиторияда бир хилдаги руҳий ҳолатни, яъни билим бериш ва билим олиш ҳолатини шакллантириши керак.

Машқ қонуни – бу қонун бўйича, эгалланган билимни кўникмадан сўнг малакага айлантириш учун, **машқ қанчалик тез бўлса, қайтар реакция ҳам шунчалик тез бўлиб, билим ўзлаштирилиши ҳам тез ўтади, у билимни хотирада узоқ муддатга сақланишини ҳам таъминланади**. Бу қонун бўйича, билим эгаллаганда ҳар ким ўзининг қабул қилиш тезлиги қобилиятига биноан эгалласа ҳам, уни кўникма ва малакага айлантиришда, машқни иложи борида тез амалга оширишни таъказо этади.

Интенсивлик қонуни – бу қонун бўйича ҳам, машқлар жавоби қанчалик интенсив равишда бўлса, у шунчалик тез ўзлаштирилади.

Ассимиляция қонуни бўйича – ҳар бир янги туртки қайтар реакцияни вужудга келтиради, дейилади. Шунинг учун эгаллаган билимни қайтариш йўли билан туртиб туриш керак дейилади.

Нативавий қонунда – реакция ижобий бўлса билим мустаҳкамланади, агар салбий бўлса хотира уни ўчириб ташлайди, дейилади.

Ҳақиқатдан ҳам бу қонунлар ҳаётдан олинган бўлиб, амалиётда минглаб мартаба синалиб кўрилган. Шунинг учун педагогик амалиётда булардан келиб чиқишлик педагогик жараёнинг самарадорлигини оширади.

Дидактика тамойиллари (принциплари). Дидактика тамойилларининг тарихи шунини кўрсатадики, ўқитувчилар дарс олдидан кўзлаган мақсадларига кўп куч ва вақт сарфламай аниқ етишлари учун, бир неча авлод олимлари тинимсиз изланишлар олиб бориб, дидактика принциплар мажмуи яратилишига сабабчи бўлганлар.

Аввал ҳам айтганимиздек, яқин вақтларгача педагогикадаги қонун, қонуният ва тамойил деган тушунчалар синоним сифатида ишлатилиб, ёки буларнинг биттасига ё қонун, ё қонуният, ё принципга устунлик берилиб келинган.

Аммо, кўп йиллик тажрибалар ва бу соҳадаги изланишлар шунини кўрсатдики қонуният турғун бўлиб, улар асосида яратилган қонун ва тамойиллар ўзгариб ҳам туришлари мумкин экан. Баъзи эски тамойиллар, масалан, табиатга мос равишда ривожлантириш тамойили, йўқ бўлиб кетиб, ўрнига янги тамойиллар киритилган.

Тамойиллар тўғрисида дидактикада шундай қоида ўрнашиб қолган-ки, тамойиллар тарихий вазиятдан келиб чиқиб конкрет жамиятнинг эҳтиёжларини ифода этар экан. Ижтимоий тараққиёт ва илм-фанни ривожланиши ҳамда таълим-тарбия жараёнида янги қонуниятларни аниқланиши, шунингдек илғор педагогик тажрибалар натижасида педагогик тамойиллар тизими бойиб бораверар экан.

Кўп йиллик изланишлар ва баҳслар натижасида педагогикада қуйидаги дарс ўтишининг умумий тамойиллар тизими ишлаб чиқилган:

1. **Онглилик ва фаоллик** – билимни талабалар томонидан онгли равишда ва фаол қатнашиб эгаллашлик;

2. **Кўргазмалилик** – “юз мартаба эшитгандан бир мартаба кўрган яхши” тамойилидан келиб чиқиб, билим беришда турли-туман кўргазма қуроллардан самарали фойдаланиш;

3. **Тизимлилик ва мунтазамлик** – билимни маълум бир тизимда ва узлуксиз равишда бериб бориш;

4. **Мустаҳкамлик** – билимни тушунарли тилда қайта – қайта такрорлаш йўли билан бериш;

5. **Тушунарлилик** – билимни ҳаммага тушунарли ва ҳаммабоп қилиб бериш;

6. **Илмийлик** – билимни болаларда аввалдан мавжуд билимларга асосланиб ва улардан келиб чиққан ҳолда бериш;

7. **Назария ва амалиёт бирлиги** – билим беришда назарий билимларни амалиётда ишлашини, яъни уни ҳаёт билан, амалиёт билан боғлиқлигини кўрсатиб бериш;

Бу тамойиллар педагогик жамоатчилик томонидан умумий тамойиллар деб қабул қилингандир¹².

Онгглилик ва фаоллик тамойили. Бу тамойил асосида илм томонидан аниқланган, инсонни ҳақиқий билим эгаллаши учун, у бу билимларни чуқур англаб етган ҳолда ақлий қувватини интенсив ишлатиши натижасида етиши мумкин, деган қонуният ётади. Билимларни англаганлик ҳолати куйидаги омиллардан келиб чиқади: ўқишнинг сабабига; талабанинг билиш фаоллигининг даражасига; ўқувчи ва талабаларнинг билиш фаоллигини бошқарилишига ва билим беришни ташкил қилишга ҳамда бошқа омилларга. Талабанинг шахсий билиш фаоллиги билиб олишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Онгглилик тамойилини амалиётда ишлаши куйидаги қоидаларга риоя қилишни тақозо этади.

1. Бу билимни ҳаётдаги зарурлиги ва аҳамиятини талаба ёшларга тушунтириб, унинг истиқболини равшан қилиб кўрсатиб бериш йўли билан, таълим олувчиларда аниқ мақсад ва вазифаларни шакллантириш қоидаси.

2. Талабаларга қандай йўл билан билим олишни тушунтириб, уларда шундай ишонч ҳосил қилинганки, улар ҳеч қачон олинадиган билимни чуқур англаб етмай механик ҳолда эгалламасинлар.

3. Ўқитганда барча билиш шаклларида: анализ ва синтез; дедуктив ва индуктив; таққослаш ва қарама-қарши қўйиш ва ҳоказолардан фойдаланиш қоидаси.

4. Болалардаги мавжуд билим ва кўникмаларига таяниб, образли таққослаш усулидан фойдаланиб, ҳар бир сўз ва гапнинг том маъносини очиб бериш қоидаси.

5. Ўқувчиларнинг ўзаро ўқитиш кучидан унумли фойдаланиб, қўйилган саволларга ғуруҳ билан жавоб топиш қоидаси.

6. Ўқувчи фаол талаба, эртанги фаол ишчи ва хизматчи эканлигини яққол билган ҳолда, болаларни фаоллаштиришга ҳеч қандай қучни аямаслик қоидаси.

7. Болалардаги мавжуд билимлар билан берилаётган билим орасидаги мантикий боғланиш йўқ жойда онглилик бўлмаслигини эсда тутган ҳолда, болаларнинг ақли етмай турган жойларни, улардаги бор билим билан мантикий боғлаб бериш қоидаси.

8. Ҳеч қачон ўқув фанини дарс марказига қўймай, дарс марказида доимо ўқувчи туришини, унинг шахси шаклланаётганини билган ҳолда талабага таълимий таъсир ўтказиш қоидаси.

¹² И.П.Подласый. (учебник для ВУЗов). ПЕДАГОГИКА. М.: Владос. 2004. С-445.

9. Талабалар фикрини, ҳаёт билан назарий билимлар орасидаги фарқлар борлигига қаратиш йўли билан, уларнинг тафаккурини фаоллаштириш қоидаси.

10. Ўқитиш жараёни янада муваффақиятли ўтиши учун, ҳар бир тушунча берилганидан кейин, уни бир неча мисоллар билан мустаҳкамлаш қоидаси.

11. Ўқитилаётган нарсда асосий ва иккинчи даражали жойларини ажратиш йўли билан, талабаларда берилган билим ичидаги асосий ўринларини ажрата олишга ўргатиш қоидаси.

12. Ҳеч қачон қуруқ обрўга таяниб ўқитмай, фақат ақл ва ҳиссиётдан келиб чиқувчи далилларга таяниб ўқитиш тамойили.

13. Болаларни ўқишга ўргатиш қоидаси.

14. Таълим-тарбия жараёнига салбий таъсир ўтказувчи ички ва ташқи омилларни доимо бартараф этиб бориш қоидаси.

15. Талабаларга нега?, деган саволни тинмай бериш йўли билан, уларда сабаб ва оқибат орасидаги боғланишни билдириб бориш қоидаси.

16. Берилаётган билимнинг тўғрилигига, болаларда ҳеч қандай шубҳа ва гумон қолмаслиги ва уни эсдан чиқмаслиги учун, билимни асос ва далиллар билан бериш қоидаси.

17. Ҳақиқий билимга эга бўлган деб, уни қайтариб айтиб берганга эмас, балки бу билимни амалиётда қўллай олганга айтилади, деган қоида.

18. Доимо талабалар қизиқиш ва эҳтиёжларини ўрганиб бориб, уларни жамият эҳтиёжига мослаштириб бориш тамойили.

19. Болалардаги кузатувчанликни ривожлантириб, ҳаётдаги воқеликларни илмий асослаб бериш йўли билан болаларда онгликни қамол топтириш қоидаси.

20. Талабаларга шундай билим берингки, бу билимлар уларда қатъий ишонч ҳосил қилиб, ҳаракат учун дастур вазифасини ўташ қоидаси.

21. Ҳеч қачон ўқитувчи айтганларини қайтариш, бировлардан кўчириш ва айтиб туриш ҳолларга йўл қўймаслик билан, ўқувчи талабаларни мустақил фикрлашга ва ҳаракат қилишга ўргатиш қоидаси.

22. Берилаётган билимни ҳар томонлама таҳлил қилиб бериш йўли билан болаларда ижодий тафаккурни ривожлантириш қоидаси.

23. Талабалар фаоллигини фаоллаштириш ва рағбатлантириш учун доимо саволлар бериб, уларга жавобни қидам билан тинглаш қоидаси.

Қўргазмалilik тамойили. Бу энг ҳаммага маълум ва тушунса бўладиган тамойиллардан бири бўлиб, у қадимий замонлардан қўлланилиб келинган. Бунинг асосида қуйидаги қонуниятлар ётади: биринчидан, қўриш ва эшитиш орқали олинган ахборотлар мияга турлича таъсир этиб, турлича хотирада сақланадилар. Қисқача қилиб айтганда, кўз билан қўрганда қулоқ билан эшитгандагига нисбатан беш баробар кўп ахборот олинади, уни мияда сақланиши ҳам юқори. Иккинчидан, кўздан борган ахборот қайта ишлашга муҳтож эмас,

Таълим амалиёти, бу тамойилни амалга оширишнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан:

1. Ўқитиш жараёнида, кўрган нарсга эшитганга нисбатан бир неча баробар тез ўзлаштирилиб, узок муддатга эсда сақланиб қолишлигини доимо хотирада тутиш қоидаси.
2. Болалар шакл, ранг, ҳис қилиш ва товуш орқали фикр юритишларини билиш қоидаси.
3. Ўқувчиларнинг, киши нимаки нарсани тасаввурига келтириш мумкин бўлса, кўра олса, синаб кўрилса, эшита олса тафаккур қилинади деган олтин қоидасини билиш.
4. Ҳеч қачон кўргазмани асосий мақсад қилиб олмаслик, кўргазма мақсад эмас, мақсадга етиш воситаси сифатида билиш қоидаси.
5. Билим бериш ва бу билимларни болалар кўникмасига айлантириш жараёнида, барча тушунча ва мавҳумликлар, улар тафаккурига фақат асос, далил, мисол, тимсол ва қиёфалар орқали тез етиб боришини англаш қоидаси.
6. Кўргазмалардан, фақат нарсаларни кўрсатиш учун фойдаланмай, улардан муаммоли вазиятларни шакллантиришда ҳам фойдаланиш қоидаси.
7. Кўргазма фақат ахборот берибгина қолмай, ўрганилаётган нарсга ва ҳодиса тўғрисида тўғри тасаввур ҳосил қилишлигини билиш қоидаси.
8. Кўргазмани кўрсатаётганда маълум бир тартиб билан кўрсатиш яхши натижа беришини тушуниб етиш қоидаси.
9. Кўргазмани кўрсатаётганда аввал бутунлай, сўнг уларни қисмларга бўлиб кўрсатиб, ундан кейин яна бутунлай кўрсатишга эътибор бериш қоидаси.
10. Турли кўргазмали қуроллардан фойдаланиш яхши, аммо уларнинг миқдори ҳаддан зиёд бўлиб кетса, болалар ҳаёлини ёйиб юборишлигини билиш қоидаси.
11. Кўргазмани кўрсатаётганда болаларнинг аввалдан эгалланган ҳиссий билимларидан унумли фойдаланиш қоидаси.
12. Энг яхши кўргазма болалар ўзи тайёрлаган кўргазма эканлигини билган ҳолда кўргазмани иложи борида болалар билан бирга тайёрлаш қоидаси.
13. Ўзингиз яхши билмаган нарсани ҳеч қачон болаларга кўрсатмаслик қоидаси.
14. Янги техник воситалар – ўқув телевиденияси, видео, компьютер ва бошқалардан фойдаланилаётганда, аввал ўқитувчининг ўз уни яхши ўзлаштириб олишлик қоидаси.
15. Кўргазмали қуроллардан фойдаланаётганда, болалар диққатини, фикрлаш маданиятини, конструктив фикрнини ва ўқишга қизиқишини тарбиялаш қоидаси.
16. Кўргазмани, назарий билимни ҳаёт билан боғлашда фойдаланиш қоидаси.

17. Кабинет тизимидан фойдаланилаётганда кўргазма усулидан фойдаланиш имкони кенгайди, шунинг учун кўргазмаларни кўрсатиш тартибини албатта режалаштириш коидаси.

18. Кўргазмали қуроллардан фойдаланилаётганда, болалар ёш хусусиятларидан келиб чиқиш коидаси.

19. Кўргазма жуда ҳам кучли таъсир этувчи восита бўлиб, у болалар ҳаёлини ўзига қаттиқ жалб қилиб, дарс мавзусининг асосий мақсадидан чалғитиши мумкинлигини англаш коидаси.

20. Кўргазмадан ҳаддан зиёд фойдаланиш. Болаларда абстракт тафаккур ривожига тўсиқ ҳам бўлиши мумкинлигини билиш коидаси.

Тизимлилик ва мунтазамлик тамойили. Бу тамойил қуйидаги объектив қонуниятларига суянади: инсон, фақат ташқи дунёни ўз тафаккурида аниқ акс этиргандагина, ҳақиқий ва фаол билимларга эга бўла олади; киши тафаккурида илмий билимлар тизимини шакллантиришнинг асосий усули, мақсадга йўналтирилган махсус таълимни ташкил қилиниши; махсус таълимнинг ташкил қилиниш тартиби, ўқувчилар имконияти ва бериладиган билимнинг ички мантиқий тузилишидан келиб чиққанлиги; билим бериш жараёни босқичма-босқич амалга оширилганлиги туфайли, билим бериш самараси, бу босқичларнинг орасидаги вақтни қанчалик қисқа бўлишига боғлиқ, босқичлар орасидаги масофа вақт жиҳатдан ҳаддан ошиб кетса билим бериш самара бермайди; агар билим ва унинг негизида шаклланган қўн икмалар машқ орқали такрорланиб турилмаса, билим ва қўн икма йўқолиб кетади; болаларни мантиқий фикрлашга ўргатилган бўлмаса, улар доимо фикр юритишда қийинчиликларга дуч келадилар; ўқитишда тизимлик ва мунтазамликка амал қилинмаса, таълим-тарбия жараёни сусаяди.

Педагогик амалиётда бу тамойилни ишлаши қуйидаги қоидалар орқали амалга оширилади:

1. Ўқувчилар томонидан билимлар тизими тўлиқ ўзлаштириб олинishi учун бериладиган билимларни мантиқий тугалланган билим бўлақларига ажратиб ўқитинг.

2. Мазмунини тўлиқ очиб беришга кўзингиз етмаган бироқ бир савол ва муаммони дарс режасига киритманг.

3. Мантиқийликни ҳеч қачон бузманг, бузилиб қол адиган бўлса, ўзлаштирилмасликнинг олдини олиш учун, уни дарров бартараф этинг.

4. Ўқув фани – катта бир фаннинг кичрайтирилган модели эканини тушунтириб, фанлараро боғлиқликни кўрсатиб беринг.

5. Назарий билимларни ўзлаштирилиши тўғри кетаётганини доимо текшириб бординг: ўрганилаётганнинг объекти, предмети, назарий асослари, асосий тушунчалари, назарияси ва уни қўлланиш чегараларини доимо эслатиб, уларни бажарилишини текшириш.

6. Доимо эсда тутиш лозимки, кунда эшитиб, гўёки яхши билган нарсани тушунтириб, илмий асослаб бериш қийин бўлади. Шунинг учун болалардаги аввалги билимлари ва мантиқ усулларида доимо фойдаланиш зарур.

7. Бошланғич ва умумтаълим босқичларидаги билим мазмуни ва уни бериш усуллари орасидаги ворисликни доимо саклаш зарур.

8. Ўқитишнинг илғор усулларида доимо фойдаланинг.

9. Ўқитишда тизимлилики ва мунтазамлиликини саклаш учун, аввал ўтилган билимларни доимо қайтариб туринг.

10. Ўтган билимларни қайтариш усулидан, фақат дарс бошида ва уни якунлаётганда фойдаланиб қолмай, ҳар бир билимни тушунтираётганда ҳам ундан фойдаланинг.

11. Ўтган билимлар билан тез киришиб кетувчи янги гаплардан бошқа янги фикрларни билдирманг.

12. Ўқувчилар тил саводхонлигини фақат тил ўқитувчилари кузатиб борибгина қолмай, барча ўқитувчилар ҳам бу ишни қилишлари лозим.

13. Сабр ва чидам билан ҳамда узлуксиз равишда болаларни мустақил фикр юритишга ва билимларни меҳнат қилиб топишга ўргатинг. Ўқувчиларнинг ўрнига ўзингиз айта қолманг.

14. Доимо, болаларга ўқишнинг истикболини эслатиб туринг.

15. Ҳар бир бўлим охирида албатта умумлаштирувчи машғулотларни амалга оширинг.

16. Болалар жавобида учраб турадиган хатоларни доимо тузатиб бординг.

17. Чарчаб қолган болалар фаолиятини ҳеч қачон сунъий равишда фаоллаштиришга ҳаракат қилманг, фаоллаштиришни болалар жисмоний ва ақлий имкониятидан келиб чиқинг.

18. Болалардан эгаллаган билимига қўникма ва малака ҳосил қилишни талаб қилинг.

19. Эсда сақлаш лозимки, тизимга тушган билим эсдан чиқмайди. Эсдан чиқиб қолса, тизим орқали уни дарров эсга тушириш осон.

20. Я.А.Коменскийнинг – ҳамма нарса узлуксиз кетма –кетликда олиб борилиши керак, бугунги айтганларингиз кечагисини мустаҳкамлаши ва эртанги айтганингизга йўл очиб бериши керак – деган насиҳатини унутмаслик керак.

Мустаҳкамлик тамойили. Бу тамойилда барча илғор ўқитувчилар ва педагог олимларнинг кўп йиллик изланишлари ўз ифодасини топган. Унда назарий билимлар билан эмперик билимлар бирлашиб мустаҳкамланган.

Билимларни мустаҳкам эгаллаш жараёни жуда мураккаб бўлиб, кейинги йиллардаги тадқиқотлар бу жараёнга ўзгаришлар киритди. Билимни мустаҳкам эгаллаш жараёнини шу кундаги тушунилиши, бу жараёнга қуйидаги янги қоидаларни қиритишни тақазо этди:

1. Бугунги кунги таълимда фикр юритиш эслаб қолишдан устунлик қилиши исботланган. Шунинг учун болалар ақлий қувватини тежаш мақсадида,

улардан кераксиз ва кам эътиборли нарсаларни эслаб қолишига камрок эътибор бериб, унинг ҳисобига фикр юритишига кўпроқ куч сарфлашига ёрдам бериш.

2. Болалар тушуниб етмаган ёки нотўғри тушуниб қолган нарсаларни эслаб қолмасликларига эътибор бериш лозим. Бола, фақат яхши тушуниб етиб, уни тўғрилигига имон ҳосил қилган нарсасини хотирасида сақлаши керак.

3. Бола хотирасини кам эътиборли ахборотларни эслаб қолишдан холи қилиш мақсадида, уларни турли луғат ва энциклопедиялардан фойдаланишга ўргатинг.

4. Эслаб қолинадиган нарсаларни ниҳоятда қисқа қилиб, ёд олишга осон бўлиш учун, равон, иложи бўлса шеър вазиғига солиб туриб эсда сақлашга болаларни ўргатиш.

5. Эсдан чиқариш билимни эгаллаб олгандан кейин тез кечишини ҳисобга олган ҳолда, уларни психология фанининг эсда сақлаш қоида-асосида хотирада сақлашга ёшларни ўргатиш.

6. Ёд олишни уйга вазиға қилиб берманг, яхшиси уни шу нарсага қизиқтириб қўйинг ва вақти - вақти билан бу қизиқишни янгилаб туринг.

7. Такрорлаш машқларини бола янги билимни эгаллаган заҳотидан бошлаш керак. Чунки, бу нарсалар кейин эсдан чиқиб кетиши аниқ..

8. Бола диққатини сусайтирувчи ички ва ташқи омилларни фаолиятига йўл қўйманг. Дангасалик касали билан тинмай кураш олиб боринг, билим олиш суръатини сусайтирманг.

9. Бериладиган билимга қизиқиш ва ижобий муносабатни шакллантирмасдан туриб, янги билим беришни бошламанг. Зўрлаб берилган билим бола хотирасида узоқ сақланмаслигини унутманг.

10. Билимни эгаллаш суръати пасая бошлаши билан унинг сабабини аниқланг ва бартараф этинг. Одатда билим олиши чарчагандан кейин пайдо бўлади.

11. Ўқувчилар томонидан мустақил равишда дарсни қайтариш эслаб қолишнинг муҳим омили эканини унутманг ва ўзини ўзи тарбиялашга катта эътибор қаратинг.

12. Қайтариш дарсларини шундай ташкил қилингики, у фақат билимни хотирада тиклашга хизмат қилмай, фикр юритишга ҳам фойдаси бўлсин. Шунинг учун қайтариш дарсларини асосий дарс тизимида ўтмай унинг ҳажмини ё қўпайтиринг, ёки камайтиринг.

13. Берилган билим хотирада мустаҳкам сақланиши учун, уни қизиқарли қилиб, кўргазмали қуроллардан фойдаланиб тушинтириб беринг.

14. Янги бериладиган билим мустаҳкам хотирада қолиши учун, уни аввалги билим билан боғлаб беринг.

15. Билимни мантиқан бир бутун қилиб беришга ўрганинг.

16. Осон ва бир турдаги топшириқ беришдан тийилинг, улар болаларга қизиқ бўлмай, толиқтиради.

17. Машқлар ўтказишдан олдин, уларнинг бажарилиш тартиби ва натижаси тўғрисида маълумот беринг.

18. Машқ даврида болаларни чарчаб қолишидан сақланг.

19. Ҳозирги замон назорат усулларида тўғри фойдаланинг.

20. Болаларни ўз меҳнатини назорат қилиш ва баҳолашга ўргатинг.

Тушунарлилиқ тамойили. Бу тамойил бир томондан дидактиканинг бошқа тамойилларининг талабларидан, иккинчи томондан талабалар ёш хусусиятидан, учинчи томондан кўп йиллик педагогик тажриба асосида яратилган.

Бу тамойил заминидан таъзаурус қонуни ётади. Бу қонун бўйича – кишига билим фақат унинг таъзаурусига мос келгани тушунарли бўлади. Таъзаурус лотинчада “ҳазина”ни билдиради. Маъноси, кишининг тўплаган билими, кўникма ва фикрлаш услуби унинг таъзаурусини ташкил қилади.

Бошқа қонуниятларни ҳам кўрсатишимиз мумкин: а) бериладиган билимнинг тушунарлилиги, уни эгаллаётган боланинг ёши индивидуал хусусиятларига боғлиқдир; б) тушунарлилиқ билим беришни ташкил қилишга ва унда қўлланиладиган билим бериш усул ва услубларига боғлиқ; в) билимни тушунарлилиги уни олаётганнинг билим ҳажмига ва сифатига боғлиқлиги; г) билимни тушунарлилиги уни берилиш суръатига боғлиқлиги ва ҳоказо.

Я. А. Коменский шакллантирган қуйидаги қоидалари мавжуд: оsonдан қийинга, маълумдан номаълумга ва оддийдан мураккабга. Шу қонуннинг педагогик назария ва амалиёти тушунарлиқ тамойилини қўлланиш қоидаларини кенгайтирди ва бойитди.

1. Билимни боланинг ёшига қараб бериш.

2. Бола тафакқури берилаётган билимга тайёрланган бўлиши шарт.

3. Ўқитаётганда боланинг тайёргарлик ва ривожланганлик даражасига қараб билим бериш.

4. Болани индивидуал қобилиятидан келиб чиқиб билим бериш.

5. Билим бериш суръати ўртача олиб борилиши шарт.

6. Билим беришда, муайян қучланишни ҳосил бўлишини эсда сақлаш, бу қучланиш ошиб кетса болалар толиқиб, қучланиш пасайиб кетса болалар зериқиб қолишини билиш.

7. Психология ва педагогиканинг янги кашфиётларидан унумли фойдаланинг, кичик қадамчалардан аста секин катта қадамларга ўтиш йўли билан таълим жараёнини интенсифлаштиринг.

8. Янги дарс ўтишда қучли талабалардан ва дарсни мустаҳкамлаётганда ўрта ва қучсиз талабалардан фойдаланинг.

9. Берилаётган билимларни қарама-қарши томонларини ҳам тушунтириб, болаларни билим олишини оsonлаштиринг.

10. Талабаларга энг қийин сингадиган билимлар табиат ва жамият тараққиётининг умумий қонунларидир. Шунинг учун ўз фанингизни ўтаётганда усталиқ билан уларни қўшиб тушунтириб кетинг.

11. Секинлик билан шошинг! Таълим-тарбия жараёнини асоссиз тезлаштирманг ва сусайтириб юборманг.

12. Талабаларнинг оралик якуний фикрларини билдига йўймасдан, улардан фикрни давом эттириш учун фойдаланинг.

13. Тушунарлилик ўқитувчининг сўзларини юқори хиссиёт ва ҳар бир сўзни асослаб берилганлиги билан ҳам белгиланади.

14. Узоқ монолог сўзлардан кочинг.

15. Ўқитишнинг бош қисмида барча билим ҳажмини тўкиб солманг, фақат асосийларини айтиб ўтиш билан кифояланинг.

16. Ёмон ўқитувчи ҳақиқатни айтиб кўя қолади, яхши ўқитувчи бу ҳақиқатни топишни ўқувчиларга ўргатади, - деган иборани унутманг.

17. Тушунарли қилиб дарс ўтиш деганда, бутун билимни болаларга тушунарли тилда тушунтириб бериш ёки бу билимларни топишни тушунарли қилиб айтиб беришда эмас, тушунарли дарс ўтиш деганда қалавани учини болаларга ушлатиб қўйиб билимни секин аста чиқиб келишини кўрсатиш, болаларни рағбатлантириб туриш ва ҳоказо тадбирларга айтилади.

Илмийлик тамойили. Бу тамойил асосида бир қатор қонуниятлар ётади. Жумладан: дунёни ўрганиб бўлади ва инсоният аниқлаган ва амалиётда синаб кўрилган қонуниятларни ўрганса бўлади; таълим-тарбия жараёни, илмий фаолият орқали тўпланган, объектив олам тўғрисидаги маълумот тизимини ўсиб келаётган авлодга билдиради; илмийлик, бериладиган билимлар маълум бир кетма-кетликда берилишини тақозо этади; илмийлик, ўқитувчиларнинг билимини маълум бир кетма-кетликда беришга амал қилишни ҳам тақозо этади; илмийлик яна берилаётган билим ҳозирги замон ижтимоий ва илмий-тараққиёт даражасига мослиги билан ҳамда тузилган дастур ва ишчи режага мос бўлишлиги билан ҳам белгиланади.

Дидактика бу тамойилни амалиётга қўллашликнинг бир қатор қоидаларини ишлаб чиққан.

1. Педагогик амалиёт билан шуғулланганда педагогика, психология ва дарс беришнинг усул ва услубларининг энг илғорларидан фойдаланиш.

2. Ҳозирги замон дидактика ва психология фанларининг кўрсатмалари бўйича, дарс берганда мантикнинг фақат индуктив усулидан фойдаланибгина қолмай, дедуктив усулидан ҳам бемалол фойдаланавериш.

3. Бошданок ўқув фанининг ички мантиғини очиб беришга интилиш.

4. Болаларда нарса ва ҳодисаларга диалектик ёндошувни шакллантириш мақсадида, ҳар бир билимни беришда унинг ички диалектичасига аҳамият бериш.

5. Қайтарилмаса эсдан чиқади деган қоидадан келиб чиқиб, ҳар бир дарсда янги билимни такрорлаб туриш.

6. Қонуниятларни тушунтираётганда, уларни ташки – муҳит, вақт, эскилик ва янгилик орасидаги тафовут ҳамда ички шароитларга боғлиқликда тушунтириш.

7. Ўқитганда, болаларда изланувчанлик ҳиссиётини ривожлантириш.

8. Муайян қонуниятни тушунтиришда, уни кашф этган олимнинг қисқача таржимани ҳолини айтиш.

9. Билим беришда, уни тадқиқ қилинган усуллари ҳам айтиб, болаларда тадқиқот усулларида фойдаланиш кўникмасини шакллантириш.

10. Дарс ўтганда атама, таъриф ва тушунчаларнинг эскиларига танқидий ёндошиб, энг янгиларидан фойдаланиш.

11. Билим беришда тарихийлик қондасидан келиб чиқиб, бераётган билимни энг янги кашф қилиниш тарихини айтиш.

12. Фан билимларини беришда, улар ичидан асосийларини ажратиб, фандаги устувор йўналишларини ҳам кўрсатиб ўтиш.

13. Юқори синф, академик лицей, коллеж ва айникса олий ўқув юртларида фандаги баҳсли ўринларини айланиб ўтмаслик.

14. Болаларнинг тадқиқотчилик фаолиятини рағбатлантириб бориш.

15. Янгилик топиш наъясини болаларга топтириб кўриш.

Назария ва амалиёт бирлиги тамойили. Бу тамойил фалсафанинг билиш назариясининг марказий қондасига асосланади. Унда, билишнинг биринчи ва асосий нуктаи назари – бу ҳаётнинг ва амалиётнинг нуктаи назаридир, дейилади.

У қуйидаги қонуниятлардан келиб чиқади: ҳар қандай билимнинг тўғрилиги амалиётда синалиб, тасдиқланади; амалиёт – ҳақиқат мезони, билишнинг манбаи ва тадқиқот натижаларини қўлланиш ҳудуди; тўғри ташкил қилинган таълим-тарбия ҳаётдан келиб чиқади; таълим-тарбиянинг самарадорлиги, уни қанчалик амалиёт билан боғлиқлиги билан белгиланади; билим беришни самарадорлиги, уни политехник таълим билан боғлиқлиги билан белгиланади; берилаётган билим қанчалик ҳаёт билан боғланса, болалардаги билим эгаллаш шунчалик оңли кечади.

Бу тамойилни амалиётда қўлланиши қуйидаги қондалар орқали кечади.

1. Билим ва тарбия беришда, бола бу берилаётганлар, ўз ҳаётига нақадар зарур эканини билиб бориши.

2. Билим беришда ҳаётдан билимга ёки билимдан ҳаётга қараб бориш.

3. Билим беришда, бу билим ҳаётда зарур бўлгани учун кашф қилинганлигини таъкидлаш.

4. Болаларга энг янги меҳнат қуроллари ва меҳнат муносабатлари билан таништириб бориш.

5. Болаларни олган билимларини амалиётда албатта синаб кўришларини талаб қилиш.

6. Мактабни ишлаб чиқариш билан боғлиқлигини амалда кўрсатиш.

7. Билим бериш жараёнини ишлаб чиқариш ютуқларидан мисоллар келтириш йўли билан билимни амалиёт билан боғлаш.

8. Дарс беришда, болаларнинг меҳнат тажрибаларидан келиб чиқиш.

9. Ижтимоий меҳнат фақат дарс жараёнидаги олинган билимлар асосида амалга оширилиши.

10. Ақлий меҳнатни жисмоний меҳнат билан олиб бориш.

Мавзу бўйича олинган билимларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш учун саволлар

1. Педагогикадаги қонуниятларни айтиб беринг?
2. Педагогик қонунларни айтиб беринг?
3. Педагогик тамойил ва қоидалар деб нимага айтамыз?
4. Онглик ва фаоллик тамойилини шарҳланг?
5. Кўргазмалилик тамойилини тушунтириб беринг?
6. Тизимлилик ва мунтазамлилик тамойили нимани талаб қилади?
7. Мустақамлик тамойилини тушунтиринг?
8. Тушунарлилик тамойили нима ва унда қанча қоидалар бор?
9. Илмийлик тамойилини асосини нима ташкил қилади?
10. Назария ва амалиёт бирлиги тамойилини тушунтириб беринг?

7 – Мавзу: Таълимнинг усул ва услублари

Режа:

1. Таълимнинг оғзаки услублари.
2. Таълим усуллари.
3. Педагогик технология тамойиллари.

Инсоннинг бошқа маҳлуқотлардан фарқи, у олдида маълум мақсад қўйиб, сўнг унга томон ҳаракат қилишлигини биламиз. Киши мақсад сари қиладиган ҳаракати жараёнида муайян табиий ва сунъий тўсиқларни, яъни қаршиликларни енгиб ўтади. Бу тўсиқларни бартараф этиш учун, у бир қатор тадбир ва чоралардан фойдаланади. Демак, **мақсадга етишишда қўлланиладиган тадбир ва чораларни усул дейилади**, деб қабул қилсак бўлади.

Мақсадга етишда муайян тўсиқни енгиб ўтиш учун қўлланиладиган усуллар бир қанча бўлиши ва уларни маълум бир тартибда қўлланиши ҳам бизга маълум. Шундан келиб чиқиб, **мақсадга етишда қўлланиладиган усуллар тартибини услуб**, деса мантиққа тўғри бўлади. Барча мутахассисларда ҳам бу таърифлар шундай берилган. Аммо педагогик адабиётларда усул, услуб, метод ва методика тушунчалари тартибга келтирилган бўлмай жуда кенг қўлланилмоқда.

Таълим-тарбия услуб(методика)ларини тавсиф қиладиган бўлсак, у ўқитувчи билан ўқувчи ҳамда ўқув дастур ва дарслик, шунингдек, ўқитиш воситалари орасида билим бериш ва уни олишни амалга ошириладиган ўзаро муносабатларни тизимга солувчи педагогик тадбирдир.

Ўқитиш услублари ўқув жараёнининг ташкил қилишнинг асосий қисми ҳисобланади. Тегишли услубларсиз педагогик фаолиятни амалга ошириб бўлмайди.

Услублар билимларни узатиш ва қабул қилиш характериға қараб сўз орқали ифодалаш, кўргазмалар ва амалийға бўлинади. Таълим мазмунини ўзлаштиришда ўқувчиларнинг билиш фаоллиғига муносиб равишда қуйидаги услублар қўлланиши мумкин: тушунтириш – иллюстратив (ахборотли рецептив), репродуктив, муаммоли баён, хусусий изланиш ёки эвристик ҳамда ярим тадқиқот услубларидир.

Таълим фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш жараёни билимни узатиш, уни қабул қилиш, англаш, эсда сақлаш ва амалда қўллай олишни назарда тутлади.

Таълимнинг оғзаки услублари: ҳикоя, маъруза, суҳбат ва бошқалар қиради. Бу услубларни қўллашда ўқитувчи сўз воситасида ўқув материални баён қилади, тушунтиради, ўқувчилар эса тинглаш, эслаб қолиш орқали қабул қиладилар.

Ҳикоя. Ушбу услубда ўқувчиларға бериладиган билим мазмуни оғзаки баён қилиш назарда тутилади.

Ҳикоянинг бир неча тури мавжуд: ҳикоя – муқаддима, ҳикоя – баён, ҳикоя – хулоса. Биринчисининг мақсади – ўқувчиларни суҳбат орқали янги билимни қабул қилишға тайёрлаш. Ҳикоянинг бу тури нисбатан қисқалиғи, ёрқинлиғи, қизиқарлиғи ва ҳиссиётға бойлиғи билан ажралиб туради, янги билим олишға қизиқиш уни фаол ўзлаштиришға эҳтиёж уйғотади, дарсға бефарқлик, лоқайдликни йўқотиб, билим олиш мақсадини ҳосил қилади. Ҳикоя – муқаддима вақтида ўқувчи фаолиятининг вазифалари тўғрисида тушунарли шаклда хабар берилади.

Ҳикоя – баён даврида ўқитувчи янги мавзу мазмунини очиб беради, муайян ривожланувчи режа асосида билим бериб, ичидан муҳимларини ажратиб, кўргазмалар ва ишонарли мисоллар билан изчил баён қилади.

Ҳикоя – хулоса одатда машғулотнинг охирида келтирилади. Ўқитувчи бу услуб орқали асосий фикрни яқунлайди, хулосалайди ва умумлаштиради, мазкур мавзу юзасидан мураккаб ишлаш учун топшириқлар беради. Ҳикоя услубини қўллашда муайян педагогик усуллардан маълум бир тартибда фойдаланилади. Буларға: диққатни фаоллаштириш, баён қилиш, таққослаш, асосийларини ажратиш, яқунлаш ва ҳоказолардир.

Ҳикоя услубининг самарадорлигининг шартлари: режани ёки лойиҳани қунт билан ўйлаб тузиш, мавзунинг изчил ёритилишини таъминлаш, мисол,

кўргазма ва бошқа дидактик материалларни муваффақиятли танлаш, баёнда керакли хиссиётга эришиш.

Маъруза – билимни сўз билан ифодалаш услубларидан бири сифатида бериладиган билимларни оғзаки баён қилишни кўзда тутиб, ўз ҳажмининг катталиги, мантикий қурилиши, образли исботлаш, таснифлаш, таърифлар бериш, тизимга келтириш, умумлаштириш каби педагогик усуллардан фойдаланилади.

Маъруза услубидан асосан умумтаълим мактабларининг юқори синфларида, академик лицей, коллеж ва олий ўқув юртларида фойдаланилади.

Маъруза режасини аниқ ўйлаш ва педагогик технология заминидан лойиҳалаш зарур. Режа бандларининг модулларида барчасида уларни ҳар бирининг мақсад ва ҳулосаларини изчил баён қилишда мантикий уйғунлик бўлмоғи керак. Маъруза шундай суръатда ўқиладики, ўқувчилар унинг муҳим жойларини ёза олсинлар. Шунинг учун ҳам маърузани ёзиб олинган жойларини аниқ ажратиши, зарур бўлса ёзиб олишларини енгиллаштириш учун ҳамда ўқувчилар фикрини фаоллаштириш мақсадида маъруза давомида муаммоларни вазиятларни шакллантириш яхши педагогик самара беради.

Сухбат услуби атрофлича ўйланган саволлар ёрдамида ўқитувчи билан ўқувчилар орасидаги сухбат кўзда тутиб, у ўқувчиларнинг фикрлаш тизимини янги тушунчалар ва қонуниятларни ўзлаштиришга олиб келади.

Сухбат услубини қўлланишда саволлар қўйиш (асосий, қўшимча, йўловчи ва х.к.), ўқувчиларнинг жавоб ва мулоҳазаларини муҳокама қилиш, сухбатдан ҳулосаларни шакллантириш, жавобларни тузатиш усулларидан фойдаланилади.

Саволлар яхши қабул қилиниши учун етарлича ҳажмдор бўлиши лозим. Мавзунинг ҳаддан ташқари майда саволларга бўлиб юбориш мантикий бутунлиқни бузса, ниҳоятда катта саволлар мавзунинг мавҳумлаштириб, муҳокама учун тушунарсиз қилиб қўяди.

Сухбат услуби ва унга таркибий қисм бўлиб қириқчи усуллардан фойдаланишда ўқитувчиларнинг самимийлиги, чехрасининг очиқлиги, руҳининг кўтаринкилиги, овозининг ёқимтойлиги ва самимийлиги етакчилик қилади.

Таълимнинг кўргазмали услубини шартли равишда икки катта гуруҳга ажратиш мумкин: кўргазмали ва намоёниш қилиш услублари.

Кўргазмали услуб, ўқувчиларга кўрсатилган қўлланмалар – жарита, плакат, доскадаги чизма ва расмлар, алломаларнинг сурати ва бошқаларни кўзда тутади.

Намоёниш қилиш услуби, одатда қурилма асбоблар, тажрибалар, турли типдаги мосламалар ва жиҳозларни намоёниш қилиш билан боғлиқ. Намоёниш қилиш услубига, шунингдек, кинофилм, диафилм ва бошқа техник воситалар орқали кўрсатиш ҳам киритилган. Кўргазмали услубларни қўллаганда қуйидаги усуллардан фойдаланилади: кўрсатиш, яхши кўринишни таъминлаш, техник

воситалар кўмагидан фойдаланиш, чизиш, ўтказилган кўрсатувлар натижаларини муҳокама қилиш ва ҳакозо.

Таълимнинг кўргазмали услубларининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар ёлғиз ўзи қўлланмай сўз билан ифодалаш услуби билан у ёки бу даражада уйғунлашиб кетади. Сўз ва кўргазмаликнинг чамбарчас боғлиқлиги шундаки, объектив борлиқдаги қонуният ва хусусиятлар амалиётда биргаликда қўлланилишини такозо этади.

Шундай қилиб, сўз ва кўргазмалилик услубларини алоқадорлигининг хилма-хил шакллари мавжуд. Уларнинг биронтасига устунлик бериш хато бўлар эди, чунки таълим вазифасининг ўзига хос хусусияти, мавзунинг мазмуни, мавжуд кўргазма воситаларининг характери, ўқувчилар таёргарлиги даражасидан келиб чиқиб, ҳар бир конкрет ҳолатда уларнинг оқилона қўшиливи танланади.

Амалий услублар тарбия (ўргатиш) фаолиятининг хилма-хил турларини кенг доирасини қамраб олади. Унда таълим орқали олинган билимлар ҳаётда қўллаш йўли билан кўникмага айлантирилади.

Амалда қуйидаги усуллар қўлланилади: вазифа (мақсад)ни қўйиш, уни бажариш услубларини танлаш, бажариш жараёнини бошқариш, таҳлил қилиш, камчиликлар сабабларини аниқлаш, мақсадга тўлиқ эришиш учун тарбия жараёнига тузатишлар киритиш.

Амалий услубларга ёзма машқлар она ва чет тили, математика ва бошқа фанлар бўйича топшириқни бажариш машқлари киради. Машқ давомида ўқувчи бўлажак ҳатти-ҳаракатини фаол мушоҳада қилади, ўзига – ўзи гапиради, бўлажак воқеани шарҳлайди. Ҳаракатни шарҳлаш ўқувчига ўзининг типик хатосини англашга ва ҳаракатга тузатишлар киритишга кўмаклашади.

Амалий услубларнинг иккинчи гуруҳини лаборатория тажрибалари ташкил қилади. Шунингдек, амалий услубларга устахоналарда, ўқув-ишлаб чиқариш цехи, ўқувчилар бригадасида меҳнат топшириқларини бажариш ҳам киради. Бу топшириқларни сурункасига бўлмай, ўқув-машқ характерига эга бўлиши лозим. Тарбиянинг шундай услублари қўлланиладигани, бунда ўқув жараёнида конкрет бир корхонанинг ишлаб чиқариш топшириғи бажарилади.

Амалий услубларга ўргатувчи машиналар билан, тренажор ҳамда репетитор машиналар ёрдамида машқлар ҳам киради.

Амалий услублар тартибини сўз орқали ифодалаш ва уни кўргазмали услублар орқали мустаҳкамлаш жараёни билан чамбар-час боғлиқликда қўлланилади. Машқ, тарбия, меҳнат операциясини бажаришдан олдин ўқитувчи таълимий тадбир ўтказиб, сўз билан тушунтиради ва кўрсатади.

Юқорида, келтирилган услублардан ташқари, уларнинг қотишмасидан яратилган услублар ҳам мавжуд. Қуйида уларнинг баъзиларини мисол тариқасида келтирамиз.

Муаммоли - изланиш услублари муаммоли таълим жараёнида қўлланилади. Бу услубдан фойдаланишда ўқитувчи аввало муаммоли вазият яратади, саволлар қўяди, масалаларни, намунавий топшириқларни таклиф қилади,

муаммоли вазиятни ечишга қаратилган муҳокамани уюштилади, ҳулосаларни тўғри ёки нотўғрилигини таҳлил қилиб беради.

Ўқувчиларнинг олдинги билим ва кўникмаларига асосланиб, муаммоли вазиятни ҳал қилиш йўллари тўғрисида таклифларни айтади, муаммоли вазиятни ечишнинг энг оқилона йўлини танлайди. Бу услуб ўқувчиларнинг билимга қизиқишини оширибгина қолмай, уларда фикрлаш ва ўз фикрини айтиш қобилиятларини ҳам ривожлантиради.

Таълимнинг муаммоли-изланиш услублари амалда билимни сўзда ифодалаб, кўргазмани ва амалий услублар орқали тасдиқлайди. Шу билан биргаликда, билим олишнинг муаммоли-изланиш услубини қўллаш, амалда тадқиқот ишларини бажариш, ҳатто мустақил тадқиқот типигаги амалларни олиб бориш тўғрисида ҳам сўз юритиш мумкин. Ўқув жараёнини муаммоли-қидирув услуби ёрдамида ташкил қилиш, муаммоли тузилган маъруза услуби орқали билим баёни давомида мулоҳаза юритиш, исботлаш, умумлаштириш, фактларни таҳлил қилиш каби усуллардан фойдаланишни кўзда тутати.

Таълимнинг муаммоли-қидирув услубларида кўргазмани қўлланмалар эса сақланишни фаоллаштириш билан бир қаторда, дарсда муаммоли вазиятни яратадиган намунавий масалаларни қўйиш учун ҳам ишлатилади. Муаммоли-қидирув услублари кўпроқ ижодий билим фаолияти кўникмаларини ривожлантириш мақсадида қўлланилади. Шу нуктаи назардан бу услуб ўзини тадқиқот ишига бағишлаган ёшларга билим беришда ас қотади.

Усулларнинг энг янгиси ва энг самарадорлигиси, бугунги кунда педагогик технология ҳисобланмоқда. Бу услубни қўллаганда аввал, дарс лойиҳаси тузиб олинади. Дарс берувчи лойиҳага қаттиқ риоя қилиши шарт.

Педагогик технология асосида дарс лойиҳасини тузишда, аввал айтганимиздек, унинг беш томойилига риоя қилинади.

Педагогик технология тамойилларининг биринчиси муайян ўқув предмети, катта модул ёки дарс мавзусида қўрилган асосий мақсадни шакллантириб олиш.

Педагогик технологиянинг иккинчи тамойили дарснинг умумий мақсадидан ва мавзунинг ички мазмунидан келиб чиқиб, дарсни кичик “модулларга” ажратиб, ҳар бир модулнинг мақсадини ҳамда модуллар ичида ҳал қилинадиган асосий масалалар тизимини аниқлаб олишдир.

Педагогик технология тамойилларининг учинчиси модуллар ичида қўриладиган масалаларнинг ичидан асосийларини танлаб олиб, улардан тест саволлари ва улар асосида сўров варақасини тузиб чиқиш.

Асосан мавзулар беш модулдан иборат бўлиб, биринчи ва тўртинчи модул дарсини ташкил қилиш ва ҳулосалаш қисмларини ташкил қилса, бешинчи модул дарс самарадорлигини аниқлашдир. Шунда, янги билимларни бериш 2 ва 3 модуллар зиммасига тушмоқда. Ушбу модуллардаги билимлар ичидан муҳимроқларини ажратиб олиб, тест саволлари тузилади.

Педагогик технологиянинг тўртинчи тамойили – мақсадга етиш услуб ва усуллари танлаб, жойини белгилаб олиш. Бизнинг мисолдаги мавзу ўзининг умумийлиги билан ажралиб турганлиги муносабати билан унда асосан сўз билан тушунтириш ва қисман иллюстратив услублардан фойдаланилади. Шу билан бир қаторда, жойи келганда, муаммоли-изланиш усулидан ҳам фойдаланилади. Ушбу мавзу олдига қўйилган мақсадларга етишиш учун юқорида қайд қилинган услублар ишлатиладиган аниқ жойини аниқлаб қўйишдир.

Педагогик технологиянинг бешинчи тамойили дарс ичидаги модуллар орасидаги узвий боғлиқликларга ҳамда дарс мазмунини фанлараро алоқалар асосида тузилишига эътибор қаратилиши шарт.

Ўқитиш усуллари. Педагогика амалиётида ўқитиш усуллариининг жуда катта бойлиги тўпланган. Уларни танлашда турли шароитлар, ўқитилаётган фаннинг характери, болаларнинг ёш хусусиятлари, олдинги таёргарлик даражаси ва ҳоказолар ҳисобга олинади.

Фаробийнинг фан ва санъатнинг афзаллиги ҳақидаги рисоласида ўқув жараёнини ташкил этишга ва ўқитиш усулларига қўйилган талаблар ифодаланган. Олим ўзининг ўқитиш усуллари ҳақидаги тушунтиришларида ўқувчиларга турли билимлар бериш билан бирга, мустақил ҳолда билим олиш йўллариини ҳам кўрсатиш, уларни билимларнинг зарурлигига шакл-шубҳасиз ишонтириш кераклигини уқтиради.

Барча аллома олимлар фойдаланган ўқитиш усуллариини бир неча гуруҳга ажратиш мумкин. Булар: кўргазмали тажриба усуллари (Ибн Сино), билимларни баён қилишнинг савол-жавоб усуллари (Абу Райҳон Беруний, ал-Хоразмий), кўникма ва малакаларни шакллантириш усуллари (Фаробий, ал-Хоразмий) ва бошқалардан иборат.

Ўқитиш усуллариини танлаш ўқитувчи дарсда ҳал қилиши мўлжалланган масалага боғлиқ бўлади. Чунончи, янги материални баён этишда бир хил усуллар қўлланса, уни мустаҳкамлашда иккинчи ва мавзунини умумлаштиришда яна бошқа хил усуллар қўлланилади. Дарснинг турли босқичларида пухта ўйлаш ва самарали усулларни қўллаш жуда муҳимдир. Ўқитувчи дарснинг энг бошида 4-5 дақиқа умумий сўрашни амалга оширади ва ўқувчиларнинг қайси гуруҳи ўтган дарс бўйича етарли даражада ўзлаштирмаганини аниқлайди ва кейинги сўрашда синфнинг диққат эътиборини энг аввал ана шу масалага қаратади. Дастлаб саволларга батафсил жавоб бера оладиган талабалардан сўрайди. Натижада синфнинг бир қисми учун мураккаблик қилган материал тушунарли бўлади. Бу усул ўқувчиларнинг машғулотлардаги нуқсонларини пайқаш ва шу заҳоти бартараф этишда ёрдам беради. Мазкур усулнинг самарадорлиги ҳам айнан шунда.

Гарчи ҳар бир педагогнинг ишида анчагина усул ва услублар мавжуд бўлсада, уларни қўллашдан кўзланадиган мақсад тарбияланувчининг таълимий ишларини фаоллаштириш бўлмоғи лозим. Ўқитувчи педагогнинг вазифаси

самарали усуллардан фойдаланиб талабаларда фаоллик сифатларини таркиб топтириш ва қийинчиликларни енгишга ўргатишдир. Бу жуда муҳим бўлиб, ўқувчиларда эътиқодни, эътиқодни эса амалий фаолиятга, ҳатти-ҳаракатга айлантиради ва ўқитиш жараёнининг ишини осонлаштиради.

Ҳозирги ўқитиш жараёнида қўйиладиган талаблар нима ва ўқувчиларда дарсга қизиқувчанликни оширадиган, уни янгилик элементлари билан бойитиш учун нима қилиш керак?

Ҳозирги замон таълим-тарбия тизими фақат инсоният аниқлаган билимларни ўзлаштиришигина эмас, балки жамият энди ҳал қилиши ва бунда бугунги талаба ва ўқувчилар қатнашиши лозим бўлган масалалар билан танишишини ҳам талаб қилади. Бундай масалалар космосни ўзлаштириш, атом энергиясидан тинчлик мақсадларида фойдаланиш, чўлларни ҳосилдор ерларга ва боғ-роғларга айлантириш, қишлоқ хўжалигини интенсивлаштириш ва ҳоказолардан иборат бўлиши мумкин. Халқ хўжалиги ва фаннинг ҳамма соҳаларида жуда катта бурилишлар рўй бермоқда ва ҳар бир ўқитувчи ўзининг тарбияланувчиларини ўзи ўқитадиган фан соҳаси бўйича навбатдаги қайта қурилишлар ва эришилган ютуқлар билан кенг таништириши керак. Бу ишни ўқувчиларга мос усулда ва ўқув дастурига мувофиқ амалга ошириш лозим.

Мазкур талабнинг иккинчи хусусияти педагогнинг талабалар фикр доирасини кенгайтириш тўғрисидаги доимо ғамхўрлик қилишидир.

Шундай қилиб, ўқитиш усуллари педагог ва талабалар назарий ҳамда амалий билиш фаолиятининг таълимий вазифаларини бажаришга қаратилган тадбирдир. Унга қуйидаги муайян талаблар қўйилади.

1. Ўқув материални ўрганишнинг ўқитувчи тавсия этган усули ўқувчиларда фикрлашнинг диалектик қарашлари, иродавий хусусиятлари ва хулқининг шаклланишига олиб бориши керак. Ана шу талаб нуктаи назаридан усул тарбиявий тусда бўлиши лозим.

2. Ўқитиш усулининг илмий асоси яққол ва аниқ бўлиши зарур. Шундагина ўқитувчи мазкур усул орқали қандай масалалар қўйилиши ва ҳал қилиниши мумкинлигини, қандай масалаларни ҳал қилиб бўлмаслигини кўра олади.

3. Ўқитишнинг тизимлилиги унинг самарадорлигини белгилайди.

4. Ўқитиш усулининг тушунарлилиги ўқувчи учун қабул қилиниши ва қўлланиши, ўқув материални ўрганишнинг усули эса билимларни ўзлаштиришнинг имкониятларига мувофиқ бўлиши шарт.

5. Ўқитишнинг онглилик ва фаоллик зарурияти ниҳоятда жиддий талабдир.

6. Билимларнинг пухталиги ва асослилиги ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

7. Ўқитиш усулида назарий ва амалий ҳодисаларни мувофиқлигига эришмай ҳам дарс ўтиб бўлмайди.

Ҳар қандай усулдан бирор мақсадга эришиш кўзда тутилади ва шунинг учун у қандайдир мақсад қўйишни, унга эришиш бўйича фаолият усулини, ана шу фаолиятни амалга оширишда ёрдам берадиган воситаларни билишни тақозо этади. Ҳар қандай фаолият унинг объектини билишни талаб қилади. Ниҳоят,

усул мақсадга олиб бориши керак, акс ҳолда, у қўйган мақсад учун яроксизлигини, ё бўлмаса, бу ҳолатда унинг умуман нотўғри қўлланганлигини эътироф этиш лозим. Шундай қилиб, ҳар қандай усул уни қўллашдан қўзланган мақсадни, шу мақсадни амалга ошириш фаолиятини ва фаолиятни бажариш воситаларини талаб қилади. Бу воситалар фаолият объекти тўғрисидаги предметли ёки аклий билимлар, қўйилган мақсадга албатта эришишдан иборат бўлиши мумкин. Буларнинг ҳаммаси ҳар қандай усулга нисбатан мақсадга мувофиқдир, лекин ўқитиш усуллари учун етарли эмас.

Ўқитиш усулларини қуйидагиларга бўлиш мумкин:

- тафаккур, хотира, диққат ва ҳаёлнинг алоҳида операцияларини таркиб топтирадиган ва фаоллаштирадиган усуллар;
- фикрлаш фаолиятида муаммоли ва изланишли вазиятларни вужудга келтирадиган усуллар;
- талабаларнинг ўқув материални ўзлаштириш билан боғлиқ кечинмалари ва ҳиссиётларини фаоллаштирадиган усуллар;
- назорат ва ўқувчиларнинг ўзини ўзи назорат усуллари;
- ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг жамоавий ва шахсий ўзаро муносабатларини бошқариш усуллари.

Сўнги йилларда педагогика фани ва педагогик амалиётда ўқитиш усуллари муаммосига алоҳида эътибор берилмоқда. Шу муаммо бўйича анчагина тадқиқотлар олиб борилмоқда, илғор педагогик амалиётда ўқитишнинг самарадор усуллари ва уларнинг тизимларини қўллашнинг талайгина йўллари топилди. Аммо таълим –тарбия жараёнига қўйилаётган янги талаблар ўқитишнинг усулларини янада такомиллаштиришни талаб қилмоқда.

Юқорида қайд этилганидек, таълимнинг мазмунига қўйилаётган янги талаблар – ёш авлодга хусусан фанларнинг асослари бўйича юксак илмий назарий билимлар беришдан иборат бўлиб, бу иш назарий билиш усуллари, шу жумладан, ўқувчиларнинг мантиқий фикрлаш, мантиқий мулоҳазаларни бажариш усуллари билан қуроллантиришни тобора кучайтиришни тақозо этмоқда.

Ўқитиш усулларининг турлари жуда кўп, уларнинг сонини аниқ белгилаб бўлмайди. Улар педагогик амалиёт даврида тинмай бойиб бораверади. Усуллар ўқитишнинг мантиқий томонларига, компонентлари ва вазифаларига қараб таснифланади.

Педагогикада ўқитиш усулларини таснифлашга ягона ёндошиш мавжуд эмас. Ҳозирги дидактикада ўқитиш усулларини билимлар манбаи бўйича, дидактик мақсадлар бўйича, билиш фаолиятининг савияси бўйича фарқлаш энг кўп тарқалган.

**Мавзу бўйича олинган билимларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш
учун саволлар**

1. Усул деб нимага айтилади?
2. Услуг деганда нимани тушунаси?
3. Таълимнинг оғзаки услубларига қайсилар киради?
4. Ҳикоя услубининг турлари?
5. Маъруза услуги қандай ва қаерларда ишлатилади?
6. Кўргазмали услубларни таърифлаб беринг?
7. Амалий услубларнинг тури?
8. Педагогик технологиянинг тамойиллари?
9. Ўқитиш усуллари қандай гуруҳларга ажралади?
10. Ўқитиш усуллариға қўйиладиган талаблар?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Истиклол ва маънавият. Т., “Ўзбекистон”, 1994.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., “Ўзбекистон”, 1995.
3. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий – иқтисодий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т., “Ўзбекистон”, 1995.
4. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., “Ўзбекистон”, 1992.
6. Таълим тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Т., 1992.
7. Ўзбекистоннинг миллий истиклол мафкураси. Т., “Ўзбекистон”, 1993.
8. Таълим тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонуни. Т., 1997.
9. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”. Т., 1997.
10. “Маънавият ва маърифат” ижтимоий марказлари ишларини таъминлаштириш ҳақидаги Президент Фармони. Т., 1996.
11. Абдулла Авлоний. “Туркий гулистон ёхуд”. Т., Ғофур Ғулом номи “Адабиёт ва санъат” нашриёти. 1991.
12. Ал – Фараби. О разуме и науке. Алма – Ата. АН Казахстана., 1995.
13. Ал – Бухорий. Хадис. “Қомуслар бош таҳририяти”. 1-жилд. Т., 1991.
14. Алишер Навоий. “Махбуб ул қулуб”. Т., Ғофур Ғулом номидаги “Адабиёт ва санъат” нашриёти. 1986.
15. Аҳмад Яссавий. Девону хикмат. Т., Ғофур Ғулом номидаги “Адабиёт ва санъат” нашриёти. 1982.
16. Абдурауф Абдурауфов М. Ўзбек маърифатпарвар шоирлари илм – маърифат ҳақида. Т., “Ўқитувчи”. 1967.
17. Бобохонов А. Ўзбекистонда педагогик фикр тараққиёти тарихидан. Т., “Ўқитувчи”. 1967.
18. Зиямухаммадов Б. Экология ва маънавият Т., “Мехнат. 1997.
19. Зиямухаммадов Б. Маърифат асослари. Т., “Чинор ЭНК”. 1998.
20. Йўлдошев Ж. Ғ. Таълимимиз истиклоли йўлида. Т., “Шарк”. 1996.
21. Кайсовус. Қобуснома. Т., “Ўқитувчи”. 1994.
22. Коменский Я.А. Буюк дидактика. Т., “Ўқитувчи”. 1970.
23. Миноваров А.К. Педагогика. Т., “Ўқитувчи”. 1996.
24. Миртурсунов З. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг халқ маорифи ва тарбия ҳақидаги фикрлари. Т., 1961.
25. Собиров М. Фурқатнинг мактаб, маориф ва тарбия ҳақидаги фикрлари. Т., “Ўрта ва олий мактаб”. 1961.
26. Турсунов И.И., Нишоналиев Ў.Н. Педагогика курси. Т., “Ўқитувчи”. 1997.
27. Хайруллаев М.М., Фаробий. Т., “Ўзбекистон”. 1991.

Мундарижа

КИРИШ.	73
1. Педагогиканинг назарий асослари	74
1.1. Инсон ижтимоий моҳиятининг таркиби.	76
1.2. Киши ижтимоий моҳиятининг шакллантирувчи манбалар.	77
1.3. Таълим – тарбия соҳасини тадқиқ этувчи илм соҳасининг тадқиқот объекти, предмети ва мақсади.	81
2. Таълим – тарбия жараёни	84
2.1. Дарсни ташкил қилиш	87
2.2. Таълим усуллари	90
3. Педагог ва унга қўйиладиган талаблар.	94
4. Ўқитувчи ва талабаларда шакллантирилиши лозим бўлган ижтимоий сифатлар ёхуд Мустақил Ўзбекистон фуқоросининг ахлоқ кодекси.	103
5. Таълим – тарбия жараёни шакл ва мазмуни ҳамда усул ва услубларини тадқиқ этувчи илм (Дидактика)	114
6. Таълим – тарбия қонун ва қоидалари ҳамда тамойиллари	123
7. Таълимнинг усул ва услублари	136
8. Адабиётлар рўйхати	145

Ёқутхон Раҳмонова

ҲАМШИРАЛИК ИШИДА ПЕДАГОГИКА

Олий маълумотли ҳамширалик факультети
талабалари учун дарслик

Лотин ва кирилл ёзувларида

Мухаррир
Бадий муҳаррир
Техник муҳаррир
Саҳифалочи

А.А. Асланов
Ё.Р. Раҳмонова
Б.Э. Шукуров
Ф.Ш. Тўхтаўжаева

Босишга 09.06.2009 йилда рухсат этилди. Когоз бичими $60 \times 84^{1/16}$
Босма табағи 9,25. Нашриёт ҳисоб табағи 9,0
Адади 280 нусха. 189-сонли буюртма.
Нархи шартнома асосида.

“НОШИР” МЧЖ нашриёти. Тошкент шаҳар, Навоий кўчаси,
пастки савдо расталари.

Тошкент Тиббиёт Академияси босмахонаси 100048 Тошкент шаҳар,
Тараққиёт кўчаси 103.